

Тарас і хлопцы абаранілі Славіка. Яны асцерагалі яго, як скулу. Пакуль ён сустракаўся з Машай, яго нельга было пазнаць: уважлівы, старанны, дасціпна-вясёлы. Хлопцы радаваліся: становіцца чалавекам. І раптам за адну ноч змяніўся, што яго нельга пазнаць, у другі бок, назад.

Хлопцы мусілі пагадзіцца з Косцевай думкай, што яны слаба ўплываюць на яго. Толькі на заводзе ды ў тыя вечары, калі ім удаецца ўтрымаць яго ў сваёй кампаніі. А што ён робіць, калі застаецца адзін? З кім сустракаецца? З кім сябруе?

Яны выпрацавалі цэлы план актыўнай разведкі, размеркавалі ролі і абавязкі. Была якраз субота, кароткі рабочы дзень.

— Што ты думаеш рабіць сёння? — спытаў у Славіка Косця.

Ён паблытаў ім карты.

— Паеду на дачу. Нашы едуць. Паблукаю па лесе. Можна, апошнія цёплыя дні.—І раптам да Тараса: — Паедзем разам! — За дзень ён не мог прыдумаць ніякай помсты. А тут у яго нечакана бліснула думка.

Тарас успомніў, што Галіна Адамаўна неяк упікнула, што ён пачаў забывацца на сям'ю. Ды і Косця маргаў: згаджайся!

* * *

— Асцярожна ж, хлопчыкі,— ласкава сказала Валянціна Андрэеўна, калі яны выйшлі з дачы, абодва са стрэльбамі на плячах. Маці радавалася, што Славік пасябраваў з Тарасам, з рабочымі хлопцамі і, здаецца, бярэцца за розум. Цяпер яна згаджалася з мужам, што трэба было адразу ўладкаваць хлопца на завод.

Валянціна Андрэеўна доўга з замілаваннем глядзела ім услед.

Яны выйшлі на луг. Быў ціхі, але па-вераснёўску бадзёры ўжо адвячорак. На небе ляжалі пашматаныя воблакі, нізкія, высокія, перыстыя і дажджавыя. Быццам нейкая цэнтрабежная сіла разагнала іх у бакі, да неба-схілу: у зеніце ясна, а з бакоў блакіт закрылі дагістарычныя кашлатыя звяры, знясіленыя ветразі, што павіслі пасля буры. Сонца заслانیў вялізны аднагорбы вярблюд. Але праменні прабіліся паверх горба і пазалацілі воблакакрыло.

Ад лугавых узгоркаў, выпаленых сонцам да попелынага колеру, дыхала сумным настроем восені. Цешыла вока атава ў лашчынах, але і яе колер мала нагадваў колеры вясны: ніводнай краскі, адна цёмная, як зацвілая вада балота, зялёнасць. На адным з узгоркаў стаяла маладая асінка, амаль уся ўжо чырвоная. Яны прайшлі міма. Тарас пагладзіў асінку рукой і засмяўся — золатам сваіх лісцяў яна нагадала яму Машу. Славік зірнуў на асінку і, напэўна, усё зразумеў.

«Смяешся, гад? Радуешся? Хутка ты ў мяне заплачаш». Ён выплонуў недакурак цыгарэты і запаліў новую. Ён курыў усю дарогу. Гэтае яго глытанне цыгарэт, маўклівасць і асабліва тое, што ад яго патыхала каньком, не падабаліся Тарасу, насцярожвалі яго.

«Ну і характар! Не ведаеш, што ён выкіне праз хвіліну. То ў яго славесны панос, то маўчыць як анямелы».

Яны наблізіліся да густога зарасніку высокай лазы. За гэтай лазой — невялікая старыца, на якой любяць начаваць качкі.

Раптам Славік спыніўся, павярнуўся да Тараса, які ішоў крыху ззаду. Абразліва плонуў міма яго недакурак. Зняў з пляча стрэльбу, паставіў прыкладам на пясок сцежкі. Вочы яго гнеўна бліснулі і тут жа пацямнелі.

— Адзін з нас сёння павінен памерці! — сказаў ён злосна і сур'ёзна. Тарас, хоць і адчуваў нешта нядобрае, усміхнуўся, як бы зацікаўлены гульнёй.

— Умова: разыходзімся і сыходзімся ў лазняку. Хто ўбачыць першы... выпадковы стрэл... Няшчасны выпадак... Болып двух год не дадуць... Не бойся!

Каб не бліскалі так вочы, не перасмыкаліся вусны і пальцы ліхаманкава не гралі па гранёных ствалах дубальтоўкі, то гэта можна было б палічыць за чарговы Славікаў жарт, няхай недарэчны, дзіцячы, але жарт.

А так — Тарас узлаваўся.

— Для такой гульні ты папрасіў бы Віцю. І не стрэльбы трэба вам — кій. А я перарос. Ды і табе час...

— Ты — гад! — закрычаў Славік, пырскаючы слінай.— Ты... Ты... Ты — падлюга! Я ненавіджу цябе!

— Завошта?

— Завошта?! Яна мая дзяўчына. Я першы пазнаёміўся!.. Я першы!..

— Ціў,— свіснуў Тарас— Чакай, ты пра каго гэта?

— Хадзем, а то я цябе прыкончу на месцы! — шалеў Славік.

Тарас нарэшце ўсё зразумеў. Маша неяк прызналася, што яна сустракалася са Славікам. Не сказала толькі, што страчаецца па чарзе з імі. Ён не прыдаў гэтаму значэння. Мала хто з кім раней сустракаўся! Аж вунь яно як павярнулася! Аднак што гэта за метады вырашаць такія пытанні? Скажы, калі ласка, які сярэдневяковы рыцар!

— Дурань! Яна што, твая прыватная ўласнасць? Ты прысвой яе? Ідзёт! У яе свая галава на плячах. І не такая пустая, як твая. Яна сама можа выбраць, з кім ёй страчацца. Пайшоў ты! — Тарас моцна вылаяўся, павярнуўся і, паправіўшы на плячах стрэльбу, шпарка закрочыў назад.

У душы Славік узрадаваўся, што Тарас адмовіўся ад «каўбойскай дуэлі». Ён, безумоўна, быў упэўнены, што Тарас адмовіцца, калі яму яшчэ там, на заводзе, ускочыла ў галаву гэтая вар'яцкая думка. Але, калі ішлі па лузе, спалохаўся: а раптам згодзіцца? Страляе ён лепш і ростам вышэйшы.

Адмовіўся, спалохаўся, уцякае — гэта, бадай, ужо яго, Славікава, перамога. Няхай паспрабуе цяпер расказаць пра ўсё на камсамольскім сходзе ці дзе хоча — як з яго можна пасмяяцца! А па якіх матывах ён выганіць яго з брыгады?

Аднак гэтага мала, трэба замацаваць перамогу. Тым болын што злосць не астыла, кіпела.

— Стой! Буду страляць! — Славік ускінуў стрэльбу і выпаліў угору.

Тарас уздрыгнуў. Ён ішоў з незараджанай, а гэты тып, выходзіць, зарадзіў яшчэ дома.

«Ад такога вар'ята ўсяго можна чакаць».

Ён спыніўся, павярнуўся:

— Страляй!

Славік з узнятай стрэльбай пасунуўся на яго:

— Хто цябе будзе страляць! Каб прасмярдзеў увесь луг. У цябе ж поўныя штаны ўжо. Дрыжыш? Збялеў?

Сапраўды, Тарас пабляднеў і дрыжаў. Ён быў з тых, каго ўвесці ў такі гнеў, калі чалавек губляе ўладу над самім сабой, амаль немагчыма. Але няхай сцеражэцца той, хто ставіць сабе такую мэту! А неразумнаму Славіку, відаць, здалася, што ён і напярэду ўтаптаў свайго саперніка ў грязь — спалохаў, зняважыў, збэсціў. Што яму яшчэ дадаць? І ён з усяго размаху даў Тарасу кулаком у сквінцу. Той трохі пахіснуўся, адступіў на крок убок, шырэн расставіў ногі. Крыва ўсміхнуўся:

— Хіба так б'юць?

Здаецца, амаль не замахваўся, а Славік адляцеў крокаў за пяць, пляснуўся патыліцай на калючую сухую траву. Стрэльба вывалілася з рук.

Падхапіўся і пеўнем кінуўся на Тараса. Той даў яму ўдарыць сябе. А потым зноў як бы і не моцным ударам спрактыкаванага баксёра адкінуў яго яшчэ далей. Славік завываў ад шаленства і не падхапіўся, а папоўз да стрэльбы. Тарас кінуўся наперарэз. Падняў Славіка, убачыў, як заплывае ў яго падбітае вока. Спытаў:

— Хопіць ці яшчэ?

Славік да крыві пракусіў яму руку. Тарас за гэта аддзячыў яго дзвюма лёгкімі аплявухамі, без удару ўжо адкінуў у лазняк. Схапіў яго стрэльбу і адбег, схаваўся ў кустах. Славік не кінуўся шукаць яго. Сядзеў у лазе, закрыўшы далонняй падбітае вока, і ціха скуголіў — ад злосці, крыві і болю...

Валянціна Андрэўна жاخнулася, убачыўшы Тараса з дзвюма стрэльбамі.

— А Славік? — кінулася яна насустрач.

— Ляжыць там.

— Як ляжыць?

— Я набіў яму морду. Не ўмее абыходзіцца са стрэльбай. Ледзь не падстрэліў мяне.

Маці глыбока ўдыхнула халоднае вячэрняе паветра і тады толькі пачула, што сэрца няроўнымі штуршкамі пагнала гарачую кроў у пахаладзелыя ногі.

— Што ў вас здарылася там? Тарас!

— Нічога. Ён раскажа, — адмахнуўся Тарас, перадаўшы Валянціне Андрэўне стрэльбу.

Але размову пачула Наташа. Ускочыла ў пакой, паведміла бацьку і маці з захапленнем:

— Тарас набіў Славіку морду.

— Што ты вярзеш? — абурылася Галіна Адамаўна. Малая сустрэла брата на парозе, павісла на шыі:

— Тарасок, раскажы, як ты вучыў яго страляць.

— Каго?

— Каго! Славіка!

Тарас анямеў: ці не сачыла за імі Наташа? Гэтая праньра прасілася на паляванне. Вось яшчэ не хапала такой сведкі!

— Божа мой! — пляснула далоннямі Галіна Адамаўна. — Ды ў цябе распухла шчака. Што здарылася?

Падняўся з качалкі Антон Кузьміч, падышоў, павярнуў сына да акна, лёгка свіснуў — здзівіўся.

— Нічога, сілу мае. Баліць? У панядзелак зробім здымак, каб трэшчыны не было.

Бацька нічога не распытваў, як заўсёды. Ён чакаў, спадзяваўся, што сын раскажа сам.

Тарасу зрабілася раптам страшэнна брыдка на душы і сорамна, быццам гэта ён зрабіў нешта вельмі ганебнае. Каб можна было нікому не расказаць, забыцца і нават не ўспамінаць! Але нельга. Ён не ўмее зманіць бацьку. Можна, праўда, змаўчаць. Але сітуацыя такая, што гэта, напэўна, выкліча падазронасць. Не трэба, каб з'яўлялася падазронасць! Яны сябры. Нарэшце, толькі ён, Яраш, можа парадзіць, як яму паводзіць сябе далей з гэтым няшчасным шалапутам.

— Хадзем, тата, пагуляем. Я маю табе нешта расказаць.

— Ах, сакрэцікі? — закрычала абураная Наташка. — Ну і хадзіце! Ну і гуляйце! Зазнавакі вы! Я таксама маю сакрэт, у сто разоў цікавейшы за ваш, і ніколі вам не раскажу. — Яна ледзь не плакала ад незадаволенай цікавасці.

— Не лезь, Натка, у мужчынскія размовы.

— Падумаеш, мужчыны!

Яраш некалькі разоў свіснуў, адзін раз засмяўся. Больш за ўсё яго ўразіла і здзівіла Маша. Вось дык рамантычна-задумлівая ціхоня! Ён вінаваты, што запрасіў яе сюды, пазнаёміў хлопцаў. Недарэмна казалі ў старажытнасці, калі здаралася бяда — вайна, сварка, бойка: не абышлося без жанчыны!

Потым яны абодва колькі хвілін маўчалі. Зайшло сонца. Па-асенняму хутка згусціўся змрок. Пад соснамі стала амаль ужо цёмна.

Яны думалі ў лясной цішыні. Антона Кузьміча кранула сынава даверлівасць.

— Ты кахаеш яе?

— Яна падабаецца мне.

— Яна доўга сустракалася з ім?

— Не ведаю. Яна сказала, што сустракалася, а ці многа разоў — я не распытваў.

— Яму таксама яна сказала?

— Наўрад.

— Ты моцна пабіў яго?

— Не. Нармальна.

— Ведаю я тваё «нармальна»! Нельга было без мардабою?

— Я не талстовец. Ён ударыў першы.

— Трэба расказаць Валянціне Андрэеўне.

— Навошта?

— Ты ж раскажаў мне. І ўсё стала на месца. А ён не здагадаецца зрабіць гэта...

Валянціна Андрэеўна, не даслухаўшы, занепакоілася. Маці ёсць маці. Славiк здаўся ёй маленькі, бездапаможны, збіты да паўсмерці дарослым і дужым хлопцам. У яе з'явілася нядобрае пачуццё да Тараса, хоць сваім цвярозым розумам яна добра ўсведамляла, што больш разумна, як зрабіў Тарас, зрабіць нельга — у руках у іх была смерць.

Яны ўтраіх шукалі Славiка на лузе. Маці гукала. Адгукалася рэха.

Нізіны зацягвала туманам.

Халадала.

Матчына трывога расла. Яраш супакойваў жанчыну:

— Упэўнены, Валя, што ён драпануў у горад. Яму сорамна паказвацца на вочы. Давайце паедзем — і ён будзе дома.

Яна папрасіла:

— Антон, не раскажвай Кірылу. Баюся, ён не зразумее.

Недарэчна, што чалавек, які павiнен разумець усе рухі чалавечай душы, раптам не зразумее ўласнага сына. Ён, Яраш, усіх разумеє.

Шыковіч сядзеў дома, чытаў новы раман свайго сталічнага сябра.

Яраш сказаў, што забыўся зрабіць важнае назначэнне цяжкаму пасляоперацыйнаму хвораму.

— Што ты забыўся — гэта, мабыць, хлусіш, ты ніколі нічога не забываеш. Тут вось,— Кірыла ляпнуў па часопісе,— адзін разумны герой кажа: найлепшаму сябру не давярай дзвюх рэчаў — машыны і жонкі.

— Не вельмі разумны твой герой.

— А я табе давяраю дужа часта і машыну і жонку.

— Валя паедзе са мной, між іншым.

— А яна што там забылася?

— Не бойся, едзе і Галiна. Няхай пракатаюцца.

— Цісніце на ўсе педалі. Не будзеце хоць перашкаджаць.

Антон Кузьміч не мог не ўзяць жонкі, бо добра ведаў,

што спакойнай Галіна не будзе, ведаючы, што ён паехаў у ноч з жанчынай, хоць гэтая жанчына і Валянціна Андрэеўна, жонка сябра, маці дарослых дзяцей.

* * *

Валянціна Андрэеўна супакоілася толькі каля дома, калі ўбачыла, што вокны кватэры асветлены.

У яе быў свой ключ. Яна ўвайшла непрыкметна. Заглянула праз шклянныя дзверы ў пакой. Славiк ляжаў на канапе без сарочкі, мокры ручнік закрываў левае вока і шчаку. На падлозе стаяла раскаркаваная бутэлька дарагога каньяку. Быў уключаны прыёмнік. Далёкая спявачка даволі прыемным меца-сапрана спявала на чужой мове сумную песню.

Славiк ствараў сабе настрой. Яму хацелася, каб была распач, душэўная дэпрэсія, каб зрабіўся ненавісным увесь свет. Але такі настрой не прыходзіў. Была, праўда, злосць, заставаўся боль. Але недзе ў мазгавых глыбінях цяплілася думка, што ўсё скончылася для яго не так ужо дрэнна. Жыла недзе побач са злосцю ранейшая павага да Тараса. Разам з тым яму хацелася пераканаць сябе, што ён завёў брыгадзіра ў больш няёмкае становішча, чым апынуўся сам. «Няхай паспрабуе растлумачыць мой нявыхад на работу».

Але тут жа зноў закіпала злосць і на Тараса і на Машу. Зноў пачыналася напружаная работа разгарачанага мозгу: як адпомсціць ім? Потым з'явілася думка, што ўчынак яго наіўны (болыд за ўсё ён баяўся наіўнасці і сентыментальнасці), і сэрца пачалі апякаць дробныя і непрыемныя іскры сорама. Гэта, бадай, было самае пакутлівае пачуццё. Ён тушыў гэтыя іскры маленькімі глыткамі каньяку.

Не расплюшчваючы вачэй, ён працягнуў руку па бутэльку... І раптам адчуў, што хтосьці забраў бутэльку з-пад яго рукі. Ён падхапіўся з прымхлівым страхам.

Каля канапы стаяла маці.

— Мама?! — і зноў упаў на падушку.

Валянціна Андрэеўна паставіла бутэльку на стол. Падсунула крэсла, села побач, як каля хворага. Паглядзела ў яго здаровае вока. Моўчкі адгарнула ручнік, разгледзела сіняк.

— Не глядзі так, мама,— папрасіў Славiк.

— Божа мой! Які ты малы яшчэ і дурны. Калі ты ў мяне паразумнееш?

Малы задзіра, ён крычаў не так даўно ў адказ на папрокі маці: «А чаго яны самі лезуць?» Цяпер ён крыкнуў амаль гэтак жа:

— А чаму яны не даюць мне жыцця?

— Хто табе не дае жыцця?

— Усе!

— Хто «ўсе»? Усе жадаюць табе добра. Усе хочуць, каб ты стаў чалавекам.

— І б'юць па мордзе?

— А ты хацеў, каб стралялі? Дурань! Скажы дзякуй.— Яна паднялася ў злосці і пайшла на кухню, захапіўшы каньяк.

Славiк зразумеў, што маці ўсё ведае. Тарас раскажаў. Гэта страшэнна ўразіла: выходзіць, Тарас мог адразу проста так вось пра ўсё раскажаць. Можа, смяяўся нават? Смяяліся ўсе разам: Яраш, бацька, маці, малая Наташка... Дуэль здалася цяпер да дзікасці наіўнай. Сорам пекануў жаркім полымем. Славiк закрыў увесь твар мокрым ручніком.

23

Шыковіч не любіў восені. Увосень яму дрэнна працавалася. Нават улётку лепш. Дзіўна! Большасць пісьменнікаў мінулага пісалі ў сваіх успамінах, што найлепшы творчы перыяд — асеннія месяцы.

Раней Кірыла тлумачыў гэта тым, што дзеці, пачаўшы вучобу, жонка — работу ў школе, заўсёды месяц-два пасля канікул былі неарганізаваныя, шумныя, завальвалі ўсе сталы падручнікамі і сшыткамі, займалі лепшыя рабочыя гадзіны падрыхтоўкай урокаў і выцяснялі яго, выбівалі з «творчай каляіны». Усё жыццё ён пакутаваў ад кватэрнай цеснаты і марыў пра цішыню.

І вось наладзіў яе, цішыню: застаўся на дачы адзін. Навокал — ні душы. А дзень асенні, неба зацягнула нізкімі і цяжкімі хмарами з самай раніцы. Пайшоў дождж, дробны, спорны, але цёплы яшчэ,— грыбны, кажуць у народзе. Дождж шамацеў у не кранутых яшчэ агнём восені лісцях дубоў, сыпаўся, як пясок, па шыферным даху. Гэта быў адзіны шум, які парушаў цішыню.

Кірыла смажыў сабе на керагазе яешню, варыў густую чорную каву і радаваўся дажджу і цішыні. Думаў, з якой асалодай і натхненнем ён папрацуе. Ірваўся да стала. Ён

пісаў пра арганізацыю падполля, першы гарком, непакіснага і мужага Дубецкага, пра групы Ганчарова, Мурыгіна, пра Яраша — пра ўсіх тых, хто першы пачаў змагацца і пра дзейнасць каго была поўная яснасць і для яго і для тых, хто будзе бласлаўляць кнігу ў свет. Ён пакуль што абыходзіў «белыя плямы». іх нямала, найбольшая — група інфекцыйнай бальніцы, якую пакуль што ніхто не прызнае. Артыкул яго не друкуюць. А новыя дакументальныя доказы не знаходзяцца. Гэта яго злавала і перашкаджала паслядоўнаму разгортванню падзей у аповесці. Але ў апошнія дні ён знайшоў такі кампазіцыйны ход, які дазваляў гісторыю Савіча і ўсёй бальнічнай групы напісаць і ўстаіць пасля. Работа зрушылася з месца.

Ён ірваўся да стала. А сеў — і раптам адчуў, што не можа пісаць. Магчыма, залішне многа цішыні і адзіноцтва. Нязвыкла. А галоўнае — многа думак. Яны, як марскія хвалі, набягаюць адна на адну, разбіваюцца аб бераг яго імкнення засяродзіцца на адным, і ў выніку застаецца адна пена ды выпадковыя, непатрэбныя для працы рэчы — шматкі ад самых розных успамінаў.

Прыгадаўся ўчарашні партыйны сход у рэдакцыі. Новая вылазка Рагойшы. Ён раптам пад канец, калі быў вычарпаны парадак дня, узняў пытанне аб ідэйных пазіцыях Шыковіча. Чаму не пайшлі яго абодва артыкулы — пра Савіча і пра калгас у Загаллі?

«Пра што піша Шыковіч? Народ абмяркоўвае праграму пабудовы камунізму, а Шыковіч у гэты час — глядзіце! — як паказвае калгас, як выказваецца аб працадні, аб культуры сяла. Праз якія акуляры ён глядзеў на свет — во што мы павінны спытаць у камуніста Шыковіча».

Рагойшу не падтрымалі: артыкулы не апублікаваны, няма пра што гаварыць! Кірыла паставіўся там, на сходзе, да гэтага чарговага наскоку Рагойшы з іроніяй, ведаючы, як шалее той ад яго спакою. А сёння яго апанавала злосць.

«Не, чорт вазьмі, я даб'юся, што артыкулы будуць апублікаваны! І адзін, і другі. Бо гэта якраз пра тое, пра што запісана ў праграме. У абком пайду. У ЦК пашлю. Не можа лічыцца лепшым такі калгас, як у Загаллі. І такі старшыня, як Грак! Ды і такі журналіст, як ты, доўбня!»

Узрушаны, ён пачаў хадзіць па пакоі мансарды. Адна масніца піскала, і гэта яшчэ болып раздражняла і злавала. Ён бязлітасна разносіў сваіх праціўнікаў. Рагойшу зні-

шчыў адразу, лёгка. Ударыў па Тукалу — дурняў трэба біць. Дурняў! А хто Гукан? Ён быў замахнуўся і на яго, але рука павісла. Не, гэта не дурань. Але хто? Успомніў, як дзеён колькі пазваніў яму. З выдавецтва прыслалі прапанову перавыдаць кніжку Гукана, але прасілі зрабіць некаторыя папраўкі. Шыковіч узлаваўся: у выдавецтве лічаць, што папраўкі павінны рабіць ён, «літаратурны пісар». Не, даволі! Не трэба яму лёгкі ганарар! Ды, нарэшце, ніякія папраўкі не палепшаць кніжкі, прасякнутай духам культу асобы.

Ён сказаў Гукану па тэлефоне:

«Я пішу ў выдавецтва: кніга патрабуе карэннай перапрацоўкі, а таму аб перавыданні яе ў наступным годзе не можа быць і размовы. Згодны, Сямён Парфёныч?»

Гукан доўга не адказваў, але ў трубцы было чуваць яго цяжкае дыханне. Нарэшце ён сказаў далёкім асіплым голасам:

«Я вас прашу зайсці да мяне. Нам трэба пагутарыць».

Шыковіч не пайшоў: «Трэба табе — прыйдзі сам».

Цяпер ён думаў, што яму варта ўсё-такі пайсці і выклікаць Гукана на шчырую размову. Але ён адчуваў, што пасля пісьма, якое паказаў яму Тарасаў, і асабліва пасля гісторыі з кватэрай для Зосі яму цяжка будзе гаварыць з гэтым чалавекам. Ён адчуваў да Гукана не толькі непрыязь, нешта болыпае. Аднак даследчык у любых умовах павінен заставацца аб'ектыўным, як добры следчы. Вось-мучь пачуцці ўладу над розумам — да ісціны не дакапаешся.

«Трэба схадзіць, — вырашыў ён, стоячы каля зашклёных дзвярэй, што вялі на маленькі балкончык мансарды. Па жоўтай нахіленай падлозе балкончыка каціліся слёзы дажджу. Прастор лугу, старыца, лазнякі танулі ў дажджавой імгле.— Не, спачатку трэба ўсё распытаць у Зосі. Чортаў Яраш! Як ён асцерагае яе!»

Потым ён думаў пра жончыну скаргу: Іра закахана ў Тараса, а ён сустракаецца з гэтай рудой сястрой. Валя гаварыла пра Машу не надта прыязна, а ён, Кірыла, падумаў і тады і думае цяпер, што Тарас зрабіў правільны выбар. Каб выбіраў ён, Кірыла Шыковіч, то таксама выбраў бы Машу. Ён не сказаў гэтага жонцы. А цяпер адчуў некаторую віну перад уласнай дачкой за такія думкі. Ён паспрабаваў адагнаць усе гэтыя думкі, прымусіць сябе працаваць.

«Я вазьму цябе, Кірыла, за каўнер і пасаджу за стол».

Ты проста гультай. Ты дзікі гультай, якіх павінны выганяць з таго грамадства, якое мы пабудуем,— бязлітасна дакараў ён сябе і тут жа чапляўся да сваіх слоў: — А куды ты яго выганіш? Выгані прэч самога сябе. На дождж яго, сабачага сына!» І ён выйшаў пад дождж, стаяў, пакуль не намоклі валасы і струменьчыкі не пацяклі па твары, па шыі за каўнер курткі.

Не, у такой дажджавой цішыні працаваць нельга! Глянуў на гадзіннік. Хаваў яго пад газеты, калі садзіўся працаваць, каб не заглядваць, не адцягваць увагу развагай аб часе. Прайшло гадзіны дзве ў гэтай бясконцай плыні думак. Мозг стаміўся, прасіў адпачынку. Пасля яешні і кавы захацелася з'есці што-небудзь болян грунтоўнае. Але ён вырашыў трымаць сябе на паўгалодным пайку і не захапіў ні каўбасы, ні вяндліны, ні сала, нічога такога. Думкі скіраваліся да яды. Жах! Як ён не можа авалодаць імі, уласнымі думкамі!

Скончылася тым, што ён плюнуў на ўсё, завёў машыну і цаехаў у горад. Па дарозе надумаў, на злосць Ярашу, заехаць адразу да Зосі і размовай з ёй кампенсавать страчаны дзень.

Кірыла ведаў, што Яраш учора паляцеў у далёкі раён рабіць нейкую тэрміновую аперацыю. А таму здзівіўся, калі на бязлюднай Пушкінскай убачыў адзінокую мажную постаць у элегантным чорным плашчы, які Яраш купіў у Бруселі, куды ездзіў на кангрэс хірургаў. Чаму ён тут? Куды ідзе? Гуляе пад дажджом? У глыбокай задуме. Шыковіч добрую мінуту ехаў з ім побач — і Яраш не звяртаў увагі на машыну. Кірыла абагнаў яго, спыніўся, вылез з машыны, выйшаў на тратуар.

Яраш ішоў на яго як сляпы. Вось-вось саб'е з ног, раздавіць, як цяжкі танк. Спыніўся за два крокі. Паглядзеў, нібы раптоўна разбуджаны. Спытаў:

— А-а?

Кірыла засмяяўся:

— Ты што, з пахмелля? Накачалі ў раёне?

Яраш правёў мокрай далоняй па твары і злосна сказаў:

— Дурань!

У Кірылы дрогнула сэрца: няўжо няшчасце з Зосяй?

— Хадзем у машыну. Дождж.

Яраш паслухмяна сеў на пярэдняе сядзенне. Машына пад цяжарам яго цела асела.

Яраш павярнуў да сябра мокры твар.

— Я даўно, Кірыла, нічога падобнага не перажываў,— сказаў ён даверліва і з глыбокім смуткам.

— Што здарылася?

— Яны памерлі ў мяне на сталe.

— Хто?

— Дзеці. Абодва. Два хлопчыкі. Браты. Аднаму дзецяць, другому сем. Каб мне ўдалося прыляцець хаця б гадзіны на дзве раней. Аднаго, безумоўна, удалося б уратаваць. Непаваротлівыя ідыёты і там, у раёне, і тут, у аблздраве! Дзве гадзіны арганізоўвалі вылет. Я з іх душы вытрасу за гэтых дзяцей! — Ён скрыгатнуў зубамі.— Каб я прыляцеў раней, я зашыў бы артэрыю...

— А што з дзецьмі?

— Міна. Выцягнулі з рэчкі. І, як водзіцца, разбіралі. Ведаеш, старэйшы, Міша, быў у прытомнасці. Усё пытаў: «Дзеці цэлы? Як Алёнка?» Там былі малодшыя, і яны адганялі іх ад сябе, адчуваючы небяспеку. Падазраю, што ў апошні міг ён сабою закрыў дзяцей. Яму разарвала живот. Дзіме асколкам прабіла шыю. Засынаючы пад наркозам, Міша сказаў: «Ох, будзе мне ад мамы!» — Яраш закрыў далонямі вочы, паківаў галавой, паўтарыў: — Ох, будзе мне ад мамы! Жахліва, Кірыла! Ніколі я не быў яшчэ такі бясцільны перад смерцю.

Шыковіч маўчаў. Што гаварыць? Яго моцна ўразіла і сама трагедыя і тое, як яе перажывае чалавек, які бачыў тысячу смерцяў, які ўмеў перамагчы яе, бязлітасную кастлявую. Яны доўга сядзелі моўчкі.

Дождж барабانیў па кузаве. Зрэдку прабягалі з парасонамі і ў накідках прахожыя. Зазіралі ў машыну не без здзіўлення. Яраш пакруціў галавой, як бы страсяючы нешта:

— У мяне ў галаве звіняць яго словы. Не магу. Напіцца, ці што? Крыўдна! У клініцы я мог бы ўратаваць іх абаіх. У Мішы парвала кішэчнік. Трэба было ўдаліць парваныя ўчасткі і хутка сшыць. Хутка! А там, ва ўчастковай бальніцы, прыйшлося ўсё рабіць дзедаўскім спосабам. Асістэнтка, раённы хірург, маладая, нявопытная, яе ліхаманіла. Ды і ў самога мяне — сорамна прызнацца — дрыжалі рукі. Жахліва! Можа, дваццаць гадоў праляжала яна на дне рэчкі, гэтая праклятая міна. Уяўляеш? І вось — новыя ахвяры вайны. Дзеці! Дзеці! Ух-х! Падзем куды-небудзь.

— Куды?

— Куды хочаш.

— Можа, заедзем да Зосі? — спытаў Шыковіч.

— Так, так... Да Зосі,— адразу згадзіўся Яраш.

Яны зноў маўчалі, пакуль ехалі. Каля самага дома Яраш сказаў:

— Толькі не будзем расказваць ёй пра гэта.

Гаспадыня ўзрадавалася гасцям. А Маша, якая жыла цяпер у Зосі, спалохалася. Яна лепш, чым нават Шыковіч, ведала Яраша, і яе спалохаў яго выгляд. Увогуле, яна стала баяцца яго пасля нядаўняй размовы. Неяк ён паклікаў яе ў кабінет. Калі яна ўвайшла, ён сядзеў за сталом і чытаў Блока. Яна спынілася каля дзвярэй, здзіўленая тым, што ён не паглядзеў нават. Гэта не яго манера: ён кожнага з персаналу, ці то галоўнага, ці то санітарка, сустракаў заўсёды аднолькава — добрым позіркам, прыветлівым словам.

Маша чакала, імкнучыся здагадацца, навошта паклікана.

Ён сказаў, не адрываючыся ад кнігі:

— Яны пабіліся за вас.

— Хто? — Хоць яна адразу ж здагадалася хто, і ёй вельмі захацелася засмяцца.

«Няўжо праўда пабіліся? — падумала з вясёлай гарэзлівасцю.— Хто каго біў?»

— Яны працуюць у адной брыгадзе. Сем'і былыя дружаць, разам жывуць. Навошта вам спатрэбілася сутыкнуць іх ілбамі?

— Каб зрабіць правільны выбар, трэба эксперыментавалі, Антон Кузьміч,— адказала яна яго словамі і не вытрымала — засмяялася.

Тады ён адарваўся ад кнігі і паглядзеў на яе. Дзіўна вельмі паглядзеў, быццам на яе месцы чарадзейна апынуўся зусім другі чалавек — не тая сястра, якую ён ведаў два гады, любіў, цаніў, паважаў. З якой нават пасябраваў пэўным чынам, калі з'явілася Зося.

— Дзіўны эксперымент,— хмыкнуў ён, хіснуўшы галавой.— Можна вас папрасіць, каб вы з нашымі сынамі такіх эксперыментаў не рабілі?

Ад гэтай яго просьбы, падкрэслена-ветлівай, афіцыйна-халоднай, яна страшэнна збянтэжылася. Як яна недарэчна трымала сябе — засмяялася, сказала несусветную лухту! Праваліцца б лепш скрозь падлогу. Добра, што ён зноў углыбіўся ў кнігу і не глядзеў на яе. Але яна не ведала, як выйсці, і ўсё стаяла перад сталом, анямелая,

пакараная найгоршым чынам. Відаць, ён зразумеў, што з ёю робіцца, бо сказаў:

— Папрасіце, калі ласка, Дабравольскую зайсці да мяне.

Маша ветрам вылецела з кабінета.

...Таму яна і спалохалася, убачыўшы абодвух бацькоў. А што, калі яны збіраюцца пагутарыць з ёй?

Супакоіў Шыковіч.

Выйшаў за ёй на кухню, спытаў прыветліва, па-сяброўску:

— Маша, вы ўмеете варыць каву? Чорную?

— Умею.

— Вы ўсё ўмеете. З вас будзе цудоўная жонка.

Ён даў ёй грошы на каву і каньяк. Яна ўзрадавалася даручэнню.

Зося захвалявалася была, хацела адзявацца, каб прымаць гасцей, як належыць гаспадыні. Але Яраш пачаў распытваць яе пра адчуванне, прафесійна, падрабязна, па-бальнічнаму. І яна зноў залезла на шырокую канапу з нагамі. Сядзела ў куточку, захутаўшыся ў халацік, як малая японка. Маша навучыла яе адмыслова закручваць валасы, і высокая кукла прыгожых валасоў сапраўды рабіла яе падобнай на ўсходнюю жанчыну.

Яраш скончыў распытваць пра здароўе і змоўк. У той дзень яму цяжка было весці размову для размовы, гаварыць пра ўсё.

Шыковіч курыў на кухні, пускаючы дым у фортку, слухаў іх, зразумеў зацяглую паўзу.

Зося сказала нешта пра дождж. Яраш крыху іншымі словамі сказаў тое ж.

— У вас стомлены выгляд, Антон Кузьміч.

— Я сёння прыляцеў з раёна.

— Камандзіроўка?

— Але.

Шыковіч кінуўся на дапамогу сябру.

— Соф'я Сцяпанаўна, не сумна вам адной у гэтым доме? — спытаў ён з жарталівай веселасцю, сядваючы ў зручнае нізкае крэсла.

— О не. Я чытаю. У мяне добрыя суседзі. Яны наведваюцца. А потым прыходзіць з работы Маша...

Вось так пагаварылі яшчэ пра тое-сёе. Нарэшце Кірыла падступіў да галоўнага, асцярожна, далікатна:

— Соф'я Сцяпанаўна, скажыце, калі ласка, вас не вельмі расхвалюе размова пра мінулае?

Яна ўздрыгнула, насцярожылася:

— Пра якое мінулае?

— Ну, напрыклад, пра вайну. Пра смерць бацькі...

— А што вас цікавіць?

— Што мяне цікавіць?..— Ён палез у нутраную кішэню пінжака і дастаў складзеныя лісты паперы.— Прачытайце вось гэта, і вы зразумеете.

Яраш зірнуў на сябра з дакорам, але змаўчаў.

Зося разгарнула сашчэпленыя лісты, прачытала заглавак, устрапянулася, паглядзела на Шыковіча са здзіўленнем, страхам і надзеяй. Позірк яе пытаў: «Што ты падрыхтаваў мне? Гора? Хіба ў мяне яго было мала? Радасць? Няўжо радасць?..»

Пачала чытаць прагна, нецярпліва, маланкава хутка. Лісткі трапяталіся ў руках, як жывыя птушкі. Пабялелі, а потым загарэліся шчокі. Яны абодва не зводзілі з яе вачэй. Але вось яна, перагортваючы старонку, з палёгкай уздыхнула. Прыціхлі лісты, перасталі трапятаць. Павольней пачала чытаць яна. Пад канец, было відаць, зусім супакоілася і здавалася нават крыху расчараванай. Задумалася глыбока. Яны доўга, ніводным рухам не парушаючы цішыні, цярпліва чакалі, калі яна вернецца з успамінаў.

Шпарка-шпарка, нібы надзвычай спяшаўся — цік-цік-цік,— адганяў у нябыт секунды прыгожы гадзіннік на кніжнай паліцы. За акном у лісцях таполі шумеў дождж.

Нарэшце Шыковіч не вытрываў:

— Пра што вы думаеце?

Яна не ўздрыгнула, не схамянулася — паглядзела сухімі, але напоўненымі святлом удзячнасці вачамі, спакойна адказала:

— Я думаю, як хораша, што ёсць на свеце такія людзі, як Антон Кузьміч, як вы... Дзякую вам.

— Падзякі пасля. Ды і не мне павінны быць адрасаваны. Антону — справа іншая. А за тое, што ў нашы дні ўсюды аднаўляецца справядлівасць, вы ведаеце, каму дзякаваць. Цяпер вы разумеете, што мяне цікавіць. Як загінуў доктар Савіч? Хто яго забіў? Вы былі пры гэтым?

Зося паківала галавой: не, не была. Потым сказала:

— Я думаю, тата застрэліўся...

— Сам?

— Вы помніце, Антон Кузьміч, я расказвала вам: бацька вельмі асцерагаў мяне. Я, па сутнасці, была схавана ад свету. Толькі ваша з'яўленне ды калі я шукала Тараса... А больш я нічога не зрабіла. Мне ніхто нічога не даручаў. Я ведала: бацька сумленны чалавек. Але ці проста сумленны ўрач ці змагар? Я здагадалася, што нейкім чынам ён памагае нашым. Але як? Спрабавала гутарыць з ім пра гэта. Ён умеў адвесці размову ўбок. А разы два ўзлаваўся і загадаў, каб я не сунула свайго носа куды не трэба. «Малая яшчэ! — сказаў ён.— Не нам з табой займацца палітыкай. Не думай, што гэта рамантыка, як у кніжках. Ты ў мяне адна». Яшчэ тата часта казаў, каб я не думала, што ён служыць чужынцам, ён лячыў і лечыць сваіх людзей. А людзі — гэта самае каштоўнае, астануцца людзі — гісторыя не спыніцца і не пойдзе назад. Будуць жыць людзі — будзе жыць краіна і тая ўлада, якой народ даражыць. Вось так ён гаварыў. Гэта я помню, бо словы гэтыя ён казаў часта. Я не згаджалася: а хто ж будзе ваяваць? Ён злаваўся: «Не многа будзе карысці, калі пойдучы ваяваць дзеці, як ты, ці такія старыя, як я». Я пасля толькі зразумела, што бацька проста асцерагаў мяне, любым чынам, абы я была далей ад таго, што рабілася навокал. І раптам... Гэта было перад Першым маем, дні за два. У той дзень нашы ўзарвалі электрастанцыю. Пасярод дня. Так грывнула, што нават у нас — а гэта ж вунь дзе! — вылецела шыба ў мансардзе, у пакоі Грота. Нямецкі ўрач у нас жыў. Казалі, што міну ўкінулі ў топку і выбухнуў кацёл...

— Група Шылава,— сказаў Шыковіч.— Пішу пра іх.

— Што? — не зразумела Зося.

— Хто ўзарваў станцыю. Камсамольская група. Загінулі хлопцы. Валодзя Шылаў зачыніўся ў трансфарматарнай будцы і адстрэльваўся да апошняга патрона. Жывым не здаўся. Залішняя смеласць і рызыкаўнасць загубіла...

Зося памаўчала, як бы ўспамінаючы, на чым перапынілася.

— Бацька прыехаў позна, калі сцямнела. На санітарнай машыне. Заехалі ў двор. Ён ніколі не заязджаў у двор. Я выскачыла насустрач. Тата папрасіў мяне памагчы шафёру аднесці на кухню мяшок бульбы і мяшок мукі. Мы аднеслі.

Грот быў дома. Добра помню, ён сустрэў бацьку сло-
вамі:

«Калі ласка, пан Савіч... Неяк вы сказалі, што мы бы-
ваем задужа жорсткія... Не, мы мяккія. Мы, немцы, увесь
час пакуем ад сваёй мяккасці і дабраты. А жорсткасць
там. Жорсткасць і дзікуства! Кому перашкаджала элект-
растанцыя? Давала святло ў вашу бальніцу, у мой шпі-
таль, у наш дом...»

Ён так і сказаў — «наш».

«А цяпер будзем паліць... Як гэта вы сказалі, Софа? —
звярнуўся ён да мяне.— Лучыну? О, лучыну! Свечак і
тых няма. Я ледзьве раздабыў дзясятка. Божа мой! Якое
дзікуства і фанатызм! Сёння ў нас арыштавалі сястру.
Вашу. Мы далі ёй работу. Добрую работу з добрай аплатай.
Яна магла жыць культурна, прыгожа. А яна шпіёніла,
карыстаючыся тым, што ведала нашу мову. Жахліва!»

«Сёння многіх арыштавалі,— сказаў бацька і таксама
паўтарыў: — Жахліва! Жахліва!»

«Я рад, пан Савіч, што вы разумееце,— узрадаваўся
Грот.— Не, мы не жорсткія. Мы мяккія і добрыя».

Ён ж'ў у нас год і з дня на дзень трубіў аб дабраце
нямецкага характару. Я часам не магла вытрымаць і гавя-
рыла, якую яны «дабрату» праяўляюць. Тады ён пачынаў
чытаць цэлыя лекцыі, прыводзіў прыклады з нямецкай
гісторыі, чытаў на памяць Гётэ і Шылера. Адночы я
незнарок знайшла ў бацькавай бібліятэцы Гейнэ, прачы-
тала, і мне зрабілася весела. Я прачытала яму, Гроту, што
пісаў пра нямецкі характар Гейнэ. Гротразумеў крыху
па-руску, я — па-нямецку... Звычайна спакойны, ён узла-
ваўся. Сказаў, што Гейнэ яўрэй, а ўсе яўрэі злейшыя
ворагі нямецкай нацыі. Збраў кніжку і, напэўна, спаліў.
А на другі дзень цэлы вечар капаўся ў нашай бібліятэ-
цы — шукаў крамолу.

Але што я раскажваю вам пра гэтага немца? Я пасля
бачыла іх тысячы, розных, добрых і звяроў. О, каб вы ве-
далі, што такое эсэсаўцы!

Зося заплушчыла вочы і ўздрыганулася, прыцісну-
лася да спінкі канапы, закрыла халацікам горла, быццам
ёй раптам зрабілася холадна. І тут жа вінавата ўсміхну-
лася, просячы прабачэння.

— Калі Грот, павячэраўшы, падняўся да сябе, бацька
прышоў на кухню, дзе я мыла талеркі, абняў за плечы,
прашаптаў:

«Зося, дзіця маё, у нас у садзе хаваецца чалавек. Я пай-

ду да немца гуляць у шахматы. Ты адсунь свой ложка,
пасцялі за ім на падлозе. Адчыні акно. У твой пакой Грот
ніколі не заходзіць».

О, каб вы ведалі, што я адчула! Калі я схавала вас,
Антон Кузьміч, я хавала вас і ад бацькі, бо не ведала,
як ён паставіцца, што зробіць, калі даведаецца. Гэта вельмі
цяжка — любіць і не верыць. А верыць лёгка, калі людзі
робяць адну справу, калі яны аднадумцы. Разумеете?
Я няскладна раскажваю, але вы зразумеете... І з вамі,
і з Тарасікам я вымушала бацьку нешта рабіць, ведаючы,
што дзеля мяне ён зробіць усё, выканае і сур'ёзную просьбу
і капрыз. А тут раптам усё мянялася. Ён даваў мне заданне.
Як старэйшы. Як кіраўнік. Давяраў такое...

Хто гэты чалавек, думала я, калі адсоўвала ложка
і сцяліла на падлозе пуховую коўдру, найчысцейшыя
прасціны. Наіўна, але мне захацелася, каб гэта зноў былі
вы, Антон Кузьміч... Прабачце. Дзверы ў мой пакойчык —
пад лесвіцай на мансарду. Я пакінула ў пакоі свечку,
узышла на лесвіцу — ці не відаць ложка? Колькі пра-
жыла, колькі хадзіла малая, я ніколі не зазірала з лесвіцы
ў адчыненыя дзверы — што відаць у пакоі!

Грот, які бесцырымонна лазіў нават у кухонныя кастру-
лі, у бочкі ў пограбе, ні разу не адчыніў дзвярэй майго
пакоя. Гэта праўда. У гэтым ён быў інтэлігент.

З радасцю і страхам я адчыняла акно. А потым стаяла
ў калідоры і слухала... Калі ён залезе... І баялася, каб у
цёмры не нарабіў грукату. Ён зрабіў гэта вельмі асця-
рожна, я пачула толькі, як рыпнуў незнарок закрнуты
ложак. Пасля гэтага я доўга яшчэ стаяла, потым сядзела
на кухні — думала, што рабіць далей. Бацька не сказаў:
можна мне заходзіць у пакой ці нельга. Можа, чалавека
трэба накарміць? Урэшце я рашуча са свечкай у руках
увайшла ў свой пакой. Ubачыла, што коўдру і прасціну
ён палажыў назад на ложка. Я заглянула за ложка.

Чалавек быў доўгі, худы, барадаты. Такі доўгі, што
каб выпрастаўся, то, напэўна, ногі высунуліся б з-пад
ложка. Таму ён сагнуў іх, і вострыя калені траха не вы-
тыркнуліся над ложкам. Вочы яго бліснулі насцярожана
і падазрона. Ён ляжаў у ватоўцы, у ботах і трымаў руку
за пазухай. Ад яго пахла зямлёй. Я спытала шэптам:

«Прынесці вам вячэру?»

Ён палажыў далоню на баряду, на вусны і паківаў
галавою: не.

Але я ўсё-такі прынесла яму кавалак хлеба з маслам,

бутэльку чаю і яшчэ нешта... Я знарок хадзіла шумна, як звычайна, ляпала дзвярамі. Можа, праз гэта ён зірнуў на мяне злосна і зноў прыкрыў рот рукой.

Калі роўна без чвэрці адзінаццаць (самая цікавая партыя адкладвалася на заўтра, такі ён быў акуратны, Грот) бацька спусціўся з гарышча, я паведаміла, што ён тут. Бацька адказаў надзіва спакойна, быццам размова ішла пра самае звычайнае: «Добра, дачка». Я спытала, дзе мне спаць. «Дзе хочаш, абы Грот нічога не ўгледзеў».

Пакуль немец чысціў зубы, умываўся, я ў сваім пакоі перабірала бялізну, знарок пакінуўшы дзверы крышку прачыненымі.

Я лягла ў маміным пакоі. Але не магла заснуць амаль да раніцы. Усё думала, думала... Радавалася. І палохалася. За бацьку. За гэтага чалавека. Хто ён такі? Адкуль? Можа, толькі што прыляцеў з Масквы? Але болып за ўсё я думала пра бацьку. І, далібог, ніколі гэтак не любіла яго, як у тую ноч. Здаўся ён мне такім героем, такім мужным, разумным, самым голоўным падполнычэкам у нашым горадзе. Наіўна. Але я думала, што пра тату ведаюць у Маскве... Я думала пра маму. Каб яна пабачыла, што мы робім з татам! Яна больш не ўпікала б: «Мяккацелы інтэлігент дарэвалюцыйнай закваскі! Не псуі мяне дачкі сваім слянявым гуманізмам! Не той час!» Мама была рашучая. Яна яшчэ ў грамадзянскую з браняпоездам на фронт паехала. Мама злавалася, што я баюся крыві. Прымушала мяне рабіць самую брудную работу. З-за гэтага яны сварыліся часам, тата і мама... Многа я ўсяго перадумала... Добра мне запомнілася тая ноч. Ёсць такія дні і ночы, якія запамінаюцца, выдзяляюцца і свецяцца, як маячкі, у памяці. Праўда? А ўсе іншыя зліваюцца ў адну плынь і цякуць, як магутная рака. На адным месцы вада заўсёды новая, а ўсё адно такая ж...

Спала я, можа, якія дзве гадзіны. Прачнулася раней за ўсіх. Калі Грот роўна ў сем спусціўся ў ванную, я «прыбірала» свой пакой і спявала. За сьнеданнем немец сказаў: «У вас добры настрой, фрэйлен Софа. А ў мяне дрэнны. Ад свечкі баліць галава».

Тата нічога не гаварыў. Пацалаваў у лоб, калі адыходзіў на працу, як заўсёды, усміхнуўся:

«Вопыт ты маеш. Глядзі».

Наступілі тыя дзённыя гадзіны, калі я заставалася адна. Помніце, Антон Кузьміч? Адной мне было сумна... На кухні і на кухні.

Прыйшла Маша з пакупкамі, мокрая, шумная, вясёлая. Гукнула з калідора:

— Кірыла Васільевіч! «Беламора» няма. Купіла «Казбек». Добра?

Зазірнула ў пакой, убачыла іх, засяроджана-ўважлівых, сур'ёзных, насцярожылася.

— Сядайце, Маша, паслухайце,— сказаў Шыковіч, хуценька занатоўваючы нешта ў запісную кніжачку.

Маша паставіла сумку каля парога.

— Я сказала яму:

«Вылазьце. У доме нікога няма. Будзем сьнедаць».

Ён падняўся з-за ложка. Ён быў высокі, але не такі доўгі, як здаўся мне, калі ляжаў. І не такі худы. Так, звычайны чалавек з тых, якія ніколі не паўнеюць, хоць ты іх пакладзі і знарок адкормлівай. Перш за ўсё ён глянуў на акно, потым агледзеў пакой і... мяне... Можа, я была такая ўражлівая, «мяккацелая інтэлігентка»... Як толькі пасля на мяне ні глядзелі, і свае і чужынцы,— мяне не кранала. А яго позірк... Вы прабачце, можа, я расказваю дробязі, глупства. Але я шчыра...

— Не, не. Калі ласка, як можна болып падрабязна,— папрасіў Шыковіч.— Гэта не дробязі... Для мяне гэта асабліва важна.

— Яго позірк мяне... абразіў... Пакрыўдзіў. З нейкай нядобрай падазронасцю ён агледзеў мяне. Я не ведаю, як вам сказаць... Але мне стала крыўдна. Чалавек даверыў нам сваё жыццё... Мы рызкуем сваім, хаваючы яго... Чаму ж ён глядзіць так? Нядобра. А можа, мне здалася? Я малая была вельмі крыўдлівая. Маці не так гляне, як мне хацелася, і я цэлы дзень заліваюся слязамі. Болын, праўда, ён так не глядзеў. Быў прыветлівы, хоць не вельмі гаваркі.

Тады, за першым сьняданнем, ён распытваў, як я живу, з кім сябрую, куды хаджу, хто прыходзіць да нас, што за чалавек гэты Грот. Я разумела, што яму трэба ўсё ведаць, і падрабязна расказвала. Спытала, як яго імя.

«Навошта табе?» — сказаў ён без падазронасці.

«Неяк жа я павінна да вас звяртацца».

«Калі табе так хочацца, кліч мяне — дзядзька Сажань».

Я здагадалася, што гэта мянушка, яна здалася мне смешнай, і я засмяялася. Ён таксама ўсміхнуўся. Тады я адважылася і спытала, ці не з Вялікай зямлі ён прыляцеў. Сажань нахмурыўся і адказаў, што я рана пастарэю,

калі ўсё буду ведаць. Гэтыя жартаўлівыя словы па-рознаму можна сказаць. Ён сказаў іх так, што мне расхацелася пытаць у яго пра што-небудзь яшчэ. Праўда, на другі дзень я не стрымалася і спытала пра вас, Антон Кузьміч. Мне чамусьці здавалася, што ён абавязкова павінен ведаць вас. Не, ён не ведаў.

«Што здрадніка Лучынскага пакаралі, пра гэта я чуў, а хто гэта зрабіў — Віктар, Антон ці Павел, — не мае значэння».

Каб ён ведаў вас, я, напэўна, сказала б, як вы хаваліся ў нас. Але пасля яго слоў, што не мае значэння, хто забіў Лучынскага, мне зноў-такі расхацелася расказваць яму пра вас. Не падумайце, што я стаіла крыўду на яго. Не. Я вельмі паважала яго. Асабліва калі бацька на маё пытанне: «Хто ён?» — адказаў: «Партыйны кіраўнік». О, як ён вырас у маіх вачах!

Я гатавала яму лепшыя снеданні і абеды, чым нават бацьку. Мне толькі здзіўляла спачатку адно, зноў-такі гэта, відаць, ад майго такога выхавання — «мяккацелая інтэлігентка». Але ў нашым доме ўсе казалі адзін аднаму дзякуй, жадалі добрай ночы. Я хадзіла за ім, як санітарка за хворым. Ён ні разу не сказаў мне дзякуй. Не, здзіўляцца — гэта не тое я сказала. Мне зноў-такі трохі крыўдна рабілася. Не за сябе. За яго. Фашыст Грот такі ветлівы, што бясконца, на кожным кроку: данке, данке, данке. Мне хацелася, каб наш чалавек, ды яшчэ такі кіраўнік, быў у сто, тысячу разоў больш культурны і ветлівы. Але на трэці дзень Сажань даказаў, што не гэта галоўнае. Мне нават сорамна стала за свае такія думкі.

Раніцаю я павіншавала яго са святам — з Першамаем. Як радасна бліснулі яго вочы!

«Дзякую, Зося, дзякую. Дзякую табе, дарагі таварыш. Цябе таксама віншую і жадаю дажыць да сапраўднага свята. Мы з табой станем побач і пройдзем пад сцягамі праз увесь наш горад».

Ён моцна паціснуў мне руку, і ў вачах яго, здалося, бліснулі слёзы. Я таксама ледзь стрымалася, каб не зараўці ад гора і шчасця.

Бацька ў першы дзень прыйшоў абедань на гадзіну раней. Гэтую гадзіну яны гутарылі, зачыніўшыся ў маім пакоі. У гэты ж час яны размаўлялі і на другі дзень. А на трэці, Першага мая, прыехаў Вася, шафёр санітарнай машыны. І Сажань паўгадзіны гутарыў з ім. Пра што — я не ведаю. Вася выйшаў з пакоя з добрай усмешкай, паказаў

мне язык, як малой. Потым, кіўнуўшы назад на дзверы майго пакоя, выставіў вялікі палец, маўляў, во які чалавек. Тады паказаў на гарышча і сёкануў далонь па горле; я зразумела: з такімі мы хутка зробім фашыстам чыкчырык. Але мяне рассямшыла гэта размова жэстамі — у доме ж нікога болын не было. У адказ на мой смех ён уставиў вялікія пальцы ў вушы і вось так памахаў далонямі. Гэта, мабыць, значыла, што я несур'ёзная, дурніца. Я пакрыўдзілася і паказала, што ў яго пуста ў галаве. Ён зняў сваю замасленую кепачку і тэатральна пакланіўся. Але з ганка вярнуўся, працягнуў мне каробачку і сказаў сур'ёзна:

«Гэта вам, Зося. Ад мяне».

У каробачцы былі мятныя цукеркі.

На чацвёрты дзень усё было, як звычайна. Раніцаю бацька і Грот пілі кофе і хвалілі нейкае новае нямецкае лякарства, не помню якое. Першы пахваліў бацька. Гроту гэта вельмі спадабалася. Яны разам выйшлі з дому. Я карміла снеданнем дзядзьку Сажаня. Перад абеданам бацька зноў гутарыў з ім. У часе абеду Сажань быў заклапочаны і раптам вельмі даверліва паведаміў мне, што яму ніяк не могуць дастаць надзейнага дакумента і ён не можа выйсці з горада, бо ўсюды заставы, а ў горадзе ўсё яшчэ ідуць арышты. Сумна пажартаваў:

«Ем хлеб дарэмна. Мала што ў гэты раз зрабіў. І хлопцы недзе непакоюцца, што са мною».

Бацька ўвечары прыехаў раней, чым звычайна. На той жа санітарнай машыне. У нашым цесным завулку машына доўга паварочвалася, буксавала ў гразі, і тата доўга не заходзіў у дом. Я чула, як ён перамаўляўся з шафёрам. Нарэшце машына пайшла. Тата ўвайшоў устрывожаны, нават спалоханы. Такі ён не быў яшчэ ніколі. Я спытала, што здарылася. Ён заспакоіў:

«Нічога, нічога, дачка».

А сам адразу пайшоў да яго. Праз колькі хвілін яны выйшлі, і Сажань упершыню аглядзеў увесь дом, нават падняўся ў пакоі Грота.

Неўзабаве зноў прыехаў Вася. Бацька адчыніў вароты. Ён заехаў пад самы ганак. Зноў зваліў мяшок бульбы. Сказаў бацьку:

«Аглядалі. Двойчы. Адсюль і сюды. Злосныя як сабакі».

«Падымі хлопцаў. Калі да ночы нічога не здарыцца, мы выведзем яго на Элеватарную».

Яшчэ пра нешта яны шапталіся.

Калі Вася паехаў, я зноў спытала ў бацькі, што ж усё-такі іх устрывожыла.

«Арыштавалі нашых людзей. Каля дома шнырае тайны агент паліцыі. На Пушкінскай правяраюць дакументы. Тройчы агледзелі нашу машыну».

Сажань перамясціўся ў пограб. Пад домам у нас вялікі пограб. Лазілі ў пограб з кухні. Але на двары каля сцяны быў люк — для вентыляцыі, і бульбу ўвосень праз яго ссыпалі. Ён быў яшчэ закрыты з зімы, люк. Бацька адкрыў яго. Потым сказаў мне разведаль сцэжку. Была ў мяне патаемная сцэжка, па якой я бегала яшчэ да вайны да адной сваёй сяброўкі-аднакласніцы. Адстаўляла дошку ў паркане, пралазіла ў суседні сад, такім жа чынам з таго саду — у Вішнёвы завулак, потым — на Клімаўскую. І сюды на Элеватарную, да ракі.

Але прыехаў Грот. Ён часам прыходзіў пехатой, пакідаючы машыну ў шпіталі. Часам прыязджаў, і машына начавала ў двары. У той вечар, як на злосць, ён доўга корпаўся ў ёй, нешта рамантаваў, мыў.

Шыковіч заўважыў, што, забываючыся, Зося пачынае раскадваць для аднаго Антона Кузьміча. На яго аднаго глядзіць, да яго аднаго звяртаецца, але так, быццам ён той адзіны сведка, які можа пацвердзіць праўдзівасць яе слоў.

Схамянуўшыся, яна вінавата ўсміхнецца ўсім ім і пэўны час раскадвае яму, Шыковічу, з нейкай дзіўнай нацягнутаю сочачы, як ён запісвае: то піша доўга, нібы стэнаграфіе, то ўзмахам пярэа ставіць нейкі іерогліф, толькі яму зразумелы.

Маша скінула чаравікі і босая, на насочках, выйшла на кухню, відаць, паставіла чайнік. А потым стала ў калідорчыку і слухала адтуль. Шыковіч умеў і ўважліва слухаць і ўсё прыкмятаць навокал. Ён знакам запрасіў Машу зайсці і сесці. Тая адказала яму таксама жэстамі. Гэтая іх незразумелая нямая размова збянтэжыла Зося. Яна змоўкла. Шыковіч крутануўся ў крэсле, як гарэза-школьнік, злоўлены настаўнікам:

— Прабачце, Соф'я Сцяпанаўпа, я ўвесь — уяга.

Але яна ўжо свядома звярнулася да Яраша з усмешкай, якую дораць выпрабаванаму сябру:

— Вы ведаеце, Антон Кузьміч, мяне зноў выручылі трусікі пана Грота. Помніце? Я засунула аднаго за ватнік і палезла ў суседскі сад. Абышла паўз паркан і знайшла дошку, якую можна было адсунуць без шуму. Выйшла

гаспадыня, не тая, якая жыла да вайны, жонка нейкага белагвардзейца-эмігранта, які вярнуўся з Германіі і займаўся камерцыйай. Я растлумачыла ёй, што ўцёк трусік. «Я баялася, каб ён не папсаваў вашы дрэвы». Старая дурніца пацалавала трусіка, якога я паказала ёй.

«Якая мілая мордачка!»

Грот у таксама сказала, вярнуўшыся ў свой двор, што ўцёк трус.

Ён узяў яго спрытна і бязлітасна, мяне заўсёды і палыхала і абурала, як ён браў гэтых няшчасных жывёлінак. Вось так, двума пальцамі, за скуру.

«О, ты хочаш уцячы? — сказаў ён трусу. — Заўтра я цябе пакараю за гэта. Мне шкада цябе. Але чаго не зробіш у імя навукі».

Як толькі сцямнела і Грот падняўся да сябе, бацька сказаў:

«Выводзь, дачка. Шчасліва вам. На Клімаўскай сустрэе Вася. Калі ж не сустрэне...»

Ён даў адрас на Элеватарнай, нумара ўжо не помню, здаецца, дзевятнаццаць, мне пасля прыйшлося запамінаць многа розных нумароў, і нейкі мудры пароль, які я таксама забылася, нейкая прымаўка з рэлігійным сэнсам, здаецца.

Яшчэ бацька сказаў: «Назад, дачка, гэтым шляхам не вяртайся. Выходзь на Пушкінскую. У цябе ёсць пропуск. І зайдзі да Цішчанкаў. Старая занеагла і вельмі прасіла, каб ты зайшла. Зайдзі абавязкова. Так трэба».

Бургамістарша сама мне званіла дні тры назад. Але мне было агідна ісці да гэтай звяр'яцэлай ад страху бабы, якая дзень і ноч малілася. Але калі бацька сказаў, што так трэба — для канспірацыі, так мне здалося тады, я гато-ва была пайсці хоць да самага д'ябла. Толькі пазней... вельмі позна я здагадалася, што мой добры, разумны і наіўны тата хацеў такім чынам уратаваць сваё адзінае дзіця...

Увесь час яна раскадвала роўна, ціха, без інтанацый, без асаблівых жэстаў і мімікі, калі не лічыць вінаватых усмешак. А тут вусны яе па-дзіцячы скрывіліся і задрыжалі.

— Два нашы афіцэры, якія дапытвалі мяне ў сорак шостым, здэкаваліся, калі я шчыра раскавала ім усё. Смяяліся, маргалі адзін аднаму. «Сіла дзеўка! Значыцца, правёўшы падполыпчыка, вы адразу ж пайшлі суцяшаць

жонку гарадскога галавы? Хітрая казачка, але пакіньце яе для дурняў. Мы чулі казкі не такія!»

Няшчасны мой бацька! А я... дурная якая была! Паверыла яму нават тады, калі ён пазваніў на кватэру Цішчанкам, пагаварыў спачатку з Алімпіядай Паўлаўнай, а пасля папрасіў, каб я паначавал там. «У горадзе неспакойна. Недалёка ад нашага дома толькі што стралялі. Значуй, дзіця маё. Цалую цябе, Зосечка».

Гэта былі яго апошнія словы. Ён не любіў залішніх пяшчот, сюсюкання, цалавання па тэлефоне. А тут вось так — як маленькай. І я, дурная, усё адно ні пра што не здагадалася. Я магла быць побач з ім! Магчыма, ён адстрэльваўся, калі яны ўварваліся. І апошняю кулю... Тата хаваў пісталет, хаваў нават ад мяне, але я ведала, што ён ёсць. Слухайце, можа, яго застрэліў Грот? Немца не было на пахаванні. Усе знаёмыя былі. З гестапа былі, адусюль. Аднаго яго не было.

— А што Сажань, Соф'я Сцяпанаўна? Правялі вы яго? — спытаў Шыковіч, каб вярнуць яе да паслядоўнасці.

— А як жа! Мы выйшлі на Вішнёвы. Цёмна было. Ні агеньчыка. Замаскіравана ўсё. Я пачула, што за намі нехта ідзе. Мы пабеглі. На Клімаўскай нас сустрэў Вася. З'явіўся як з-пад зямлі. Я сказала яму, што нехта ідзе. Ён адказаў, што гэта свае. З-пад палы бліснуў ліхтарыкам у адзін бок вуліцы, потым у другі. Яму адказалі адтуль і адтуль. Вунь яны як ахоўвалі таго чалавека! Вася сказаў: «Ты, Зоська, герой!» — і пацалаваў мяне ў шчаку. Мне стала сорамна: яшчэ Сажань падумае што! А я таго Васю, можа, якіх пяць разоў бачыла ўсяго. Мне тады — зноў! — вельмі захацелася, каб на развітанне ён падзякаваў мне. Смешна! Ён не сказаў звычайнага дзякуй. Ён сціснуў маю руку і сказаў:

«Усяго добрага табе, Зося. Скончыцца вайна — сустрэнемся».

Разбудзіла мяне бургамістарша рыданнем. Упала на калені перад маім ложкам:

«Мужайся, дзетачка. Бог міласэрны, ён усё бачыць. Партизаны забілі твайго бацьку».

Я не закрычала. Здаецца, нават не заплакала. У адзін міг я ўсё зразумела. У той міг я пасталела, можа, на дваццаць гадоў. Шаптала сабе: мужнасць, толькі мужнасць. Прасіла бога, у якога не верыла, каб ён даў мне яе,

гэтую мужнасць, каб я здолела ўсё перажыць. І маўчаць. Маўчаць, маўчаць!

Ашалелая ад жаху баба ўгаворвала мяне ў тую ж мінуту ўцячы з ёй на край свету, у манастыр, яна ведае такі манастыр. «А то яны ўсіх нас заб'юць». Я маўчала.

Два агенты гестапа везлі мяне на рамізніку па горадзе. Выказвалі спачуванне. Я маўчала. Дадому мяне не павезлі. Бацька ляжаў ужо ў вестыбюлі гарадской управы. Калі толькі яны паспелі перавезці і ўбраць яго? Ён ляжаў у сваім вячэрнім гарнітуры, у сарочцы, якую я за дзень да таго памыла. Толькі гальштук чужы, бабачка, тата ніколі не насіў бабачкі. Да вайны гэта было нямодна, і мама, напэўна, першая пасмяялася б. На твары яго застыў спакой, не было ні пячаці страху, ні пячаці пакут. Відаць, ён памёр адразу. Толькі чамусьці пасіненала левая скроня. Я спытала ў начальніка паліцыі Магнатава, куды трапіла куля. Ён паціснуў плячамі.

«У сэрца. У самае сэрца, — адказаў адзін з тых, што не адыходзілі ад мяне ні на крок. — Бандыты стралялі ва ўпор».

Да мяне падыходзіла ўся здрадніцкая сволач, выказвала спачуванне. Раней яны здаваліся мне смешнымі і дурнымі, гэтыя людзі. У той дзень я адчула, што такое нянавісць. О, як я іх ненавідзела! Мне хацелася пляваць на іх, біць па мордах. Але я маўчала. Я мусіла маўчаць.

Калі з'явіўся фельдкамандант, пстрыкалі фотаапараты. Ён не падышоў да мяне. Спачуванне паднёс перакладчык. Мне запомніўся позірк афіцэра-гестапаўца. Ён доўга сачыў за мной, і я адчула гэты позірк. Глянула на яго. Якія ў яго былі вочы! Ён усё ведаў і смяяўся, злосна, нахабна, пераможна. Вочы яго смяяліся.

Скажыце, навошта ім спатрэбілася гэтая камедыя з пахаваннем?

Зося змоўкла і чакала адказу ад Шыковіча: на яго глядзела. Адказаў Яраш:

— Правакацыі былі розныя. У залежнасці ад фантазіі таго, хто іх арганізоўваў. Бругер быў з фантазіяй, я ведаю.

— У маі сорок трэцяга Бругера ўжо не было, — удакладніў Шыковіч. — Начальнікам гестапа быў Гільберт, штурмбанфюрэр.

— Вы таксама былі ў падполлі? — здзівілася Зося.

— Не. Я пішу кнігу, а таму мне трэба дакладна ўсё ведаць.

Маша, выкарыстаўшы паўзу, прапанавала:

— Я вам падам каву.

— Але, але,— падтрымала Зося.

— Стамілася? — ласкава спытаў Яраш.— Дай руку.

Можа, ад таго, што ён нечакана сказаў ёй «ты», яна зардзелася, засаромелася.

— Не, не.

Антон Кузьміч падняўся з крэсла, палічыў пульс. Шыковіч убачыў, што доктар застаўся давольны яе пульсам. А Зося, як бы імкнучыся даказаць, што ёй гэта няцяжка, пачала расказваць далей, не звважаючы на тое, што Маша хадзіла, звінела шклянкамі.

— Я думала, што мне будзе ўсё адно — як пахаваюць. Хто пахавае, што будучь гаварыць... Я ведала, што гэтым не скончыцца. І рыхтавалася, збірала сваю мужнасць. Але калі бацьку неслі на могілкі, я ўбачыла, як глядзяць людзі... рабочыя. «Туды яму і дарога!» — вось як яны глядзелі. Мне зрабілася балюча. Страшэнна балюча. І крыўдна. І страх апанаваў. Сэрцам я прадчула тое, што пасля здарылася. На могілках я страціла прытомнасць.

Дні тры ляжала ў Цішчанкаў, знясіленая, прастуджаная, разбітая. З кватэры не выходзілі тыя двое — «апекуны» мае. Яны, Цішчанка, уся зграя дамагаліся, каб я падпісала пісьмо ў рэдакцыю, у якім гнеўна кляймола, як бандытаў, партызан, што забілі майго бацьку, невіноўнага чалавека, урача, які займаўся толькі тым, што пазбаўляў людзей ад цяжкіх хвароб. «Чаму вы не хочаце падпісаць, панна Зося?» — здзіўляліся яны.

«Яны заб'юць мяне».

«Мы вас схаваем у такім месцы, куды не дабярэцца ніводзін бандыт. Не бойцеся».

А Цішчанчыха шаптала: «Не падпісвай. Заб'юць»,— і ўсё ўгаворвала ўцячы разам з ёй у манастыр. Дурная, яна не бачыла, як мяне ахоўвалі.

Яны перавялі мяне ў іх, нямецкі, гатэль. Памясцілі з нейкай немкай. Па-руску яна гаварыла дрэнна, але «апрацоўвала» мяне моцна. Нават пільнавала ўначы — што я кажу ў сне? Пасля нават адпусцілі дадому. Яны былі яшчэ ветлівыя: «Не будзеце баяцца адна?»

«Не буду».

Спадзяваліся, што да мяне нехта прыйдзе. Можа, паспрабуе вывезці ў лес. У іх нямала было клопату — сцерагчы мяне. Але ніхто не прыходзіў, і хутка ім абрыдла гэта. Тыя ж два «апекуны» адвезлі мяне ў гестапа. Спа-

чатку допыт, колькі дзён пра адно і тое ж: хто прыходзіў да бацькі, з кім ён сустракаўся, як ён жыў і гэтак далей. На другі дзень тое ж самае ў іншым парадку — каб заблытаць. Потым вочныя стаўкі. Каго я пазнаю з гэтых людзей. Прыводзілі чалавек пятнаццаць. Я пазнала толькі адну жанчыну, сястру з дзіцячай бальніцы. Але яна глянула на мяне вельмі ваража, і я не прызналася, што ведаю яе. Калі прывялі Васю, я не магла адмаўляць наша знаёмства. Сказала, што гэта шафёр бальнічнай машыны. Вася, збіты, сіні ўвесь, прыветліва кіўнуў галавой: ён ухваліў маё прызнанне.

«Ён часта прыязджаў да вас?» — спытаў следчы.

«Не вельмі часта»,— адказала я.

«Чаму ў той дзень, перад забойствам, ён прыязджаў тройчы?»

«Прывозіў бацьку. Потым бульбу. Мяшок».

«А яшчэ каго?»

«Тры мяшкі партызан»,— засмяўся Вася.

Гестапавец ударыў яго па твары. Я заплакала. Вася крыкнуў:

«Нічога, Зоська! Не гаруй. Мы яшчэ патанцуем на тваім выселлі!»

Я пачала пратэставаць. Чаму мяне трымаюць у гестапа? Завошта? Гэта бесчалавечна! Такое гора, а мяне дапытуюць, як злачынцу. Я буду скардзіцца!

Тады з'явіўся той афіцэр, што глядзеў так на пахаванні.

«Яна не ведае, чаму яе трымаюць тут? Няшчасная зяўчынка!» — здзекліва кінуў ён па-нямецку. Потым сеў за стол, палажыў перад сабой пісталет. Злосна сказаў перакладчыка: «Даволі гэтай дурацкай камедыі. Ты добра ведаеш, чаму цябе трымаюць. Твой бацька быў звязаны з партызанамі. Ты памагала яму. У вас хаваўся камісар. Мы злавілі яго. Ён ва ўсім прызнаўся».

«Хто ж забіў майго бацьку?»

Ён падскочыў:

«Шкадую, што гэта зрабіў не я!»

«А хто?»

«Яна што, вырашыла дапытваць мяне?» — спытаў афіцэр у перакладчыка.

Я сказала па-нямецку:

«Я хачу знаць, хто забойца майго бацькі. А камісара вы выдумалі. Калі Грот, хірург шпіталю, і ёсць той камісар, тады так, ён хаваўся ў нас».

Ён наблізіўся да мяне, доўга і пранікліва глядзеў у твар,

у вочы. Потым распёр у мяне на шчацэ гарашчую цыгарэту. Працадзіў праз зубы:

«Ах, з якой асалодай я распяў бы цябе, сучка, на крыжы. Але сёння мне не да цябе. Табой я займаюся пасля. Падумай над сваім лёсам», — і двойчы моцна ўдарыў па твары.

На шчасце маё ці на няшчасце, гэты больш мной не займаўся. Дапытваў другі афіцэр. Я ўсё адмаўляла. Білі. Не, не моцна. Адзін раз толькі драўлянымі абцугамі ціснулі пальцы. Гэта балюча. Пальцы і цяпер баляць.

Зося падняла левую руку, паварушыла пальцамі.

— Што ж вы не сказалі мне? — дакорліва паківаў галавой Яраш.

— Яны баляць, калі ўспомню. А так нічога. У лагерах таксама білі. Бізунамі. Гумавамі палкамі. Мяне нядоўга трымалі ў турме. Тыдні два. А потым лагер пад Баранавічамі. Потым Майданак... Пасля... Я ўжо нават не помню іх, усіх лагераў, у якіх была. Мяне чамусьці часта пераводзілі. Апошні — жаночы лагер пад Гісенам. Нас вызвалілі амерыканцы...

Вельмі можа быць, што яна ўсё-такі стамілася, а таму спяшалася як можна хутчэй скончыць свой расказ. Маша гэта адчула першая і шумна пляснула ў далоні, як бы ставячы кропку:

— Таварышы, астывае кава.

24

Завод абавязваўся выканаць дзесяцімесячны план да адкрыцця з'езда. Цэхі, змены, брыгады неслі перадз'ездаўскую вахту. Знешне як бы нічога не змянілася. Хіба толькі абнавіліся лозунгі і заклікі. І болей іх стала ўсюды — на праходной, у заводскім двары, у цэхах, у сталойцы, у канторы. Але нават Славік з яго двухмесячным стажам адчуў новы рытм у рабоце. Менавіта рытм, бо раней нямала было і аўралаў. Добрыя і шчырыя працаўнікі мусілі часам прастойваць праз тое, што недзе нехта нешта недарабляў — ці забеспячэнцы, ці транспартнікі, канструктары, ці ліцейшчыкі, механікі, ці планавікі. Зборшчыкам, якія, па сутнасці, завяршалі працэс вырабу станка, гэтае «нешта недзе» больш, чым каму, давалася ў знакі. Славік неаднойчы ўжо чуў, як хлопцы з яго брыгады скланялі механікаў. А тыя ў сваю чаргу валілі віну на каго-небудзь

другога. Але вось ужо колькі дзён усё ідзе як па масле. Без запіначкі. Хлопцы працавалі з вясёлым уздымам. Гэты ўздым захапіў і Славіка. Яго менш вучылі, больш даручалі работу, якую ён мог ужо выконваць самастойна. Гэта яму падабалася, і ён рабіў даволі старанна. Работа зборшчыка такіх унікальных, несерыйных станкоў тым і цікавая, што яна рэдка паўтараецца, што кожны дзень і кожную гадзіну прыходзіцца рабіць нешта новае.

Славік заўсёды ставіўся скептычна да розных лозунгаў і заклікаў. А цяпер хадзіў і ўважліва перачытваў цытаты з праекта Праграмы, як бы хочучы знайсці тыя словы, якія прымусілі ўсіх, ад вахцёра да Галыгі, вось так працаваць — па-новаму. Нават у сталойцы сталі лепш карміць. Славік неяк сказаў у часе абеду сваім хлопцам:

— Архімеды, растлумачце мне, чаму ў вас не могуць увесць час вось так працаваць — роўна, рытмічна, каб не псаваць людзям нерваў.

— Пачынае думаць хлопчык, — кінуў Косця, калі Славік, выслушаўшы супярэчлівыя адказы, пайшоў у буфет купляць папяросы.

— Толькі ўсё ў яго вось так, — Ходас дастаў правай рукой, цераз галаву, сваё левае вухо.

Генрых далікатна, двума пальцамі, паправіў пазалочаныя акуляры. Хмыкнуў:

— Але ж і артадокс ты, Іван. Быць табе прафсаюзным лідэрам, бо ад усяго складанага ты ўмееш адмагнуцца. А Славік задаў пытанне, на якое не так проста адказаць.

— Адзін дурань можа спытаць такое, што не адкажуць сто разумных.

— Але няхай яны паварушаць мазгамі, разумныя, — нечакана і чамусьці злосна сказаў Тарас — А то ў нас, "апраўды, некаторыя толькі перад святамі запускаяць ось гэтую «кібернетычную машыну», — ён пастукаў пальцам па лбе, — на поўны ход.

Ходас не адразу зразумеў, каго падтрымлівае брыгадзір. А Генрых пускаў з акуляраў вясёлых зайчыкаў на твары сяброў.

— Прычын арытмічнай работы завода — адна тысяча дзвесце сорок чатыры і шэсць дзесятых. Каб мы з табой, Іван, іх выявілі, раскрылі і апісалі, нам можна было б прысвойваць дактароў навук.

— У тым і бяда, што мы іх не выяўляем, — сказаў Тарас ужо лагодна, без злосці.

— А давайце зробім пачатак! — Косця любіў выказваць самыя нечаканыя прапановы і сам жартаваў з гэтага: «З сотні хоць адна ды будзе разумная». — А каб не выяўляць усіх тысячы двухсот Генрыхавых прычын, выявім адну: чаму цяпер усё пайшло нармальна?

— Вахта,— коратка і вычарпальна растлумачыў Васіль Лапацін, вымакваючы хлебам рэшткі соусу на талерцы.

— А Косця мае зерне...

— Адно? Я маю мяшок.

— Не блазнуй.

— Ён у Славіка вучыцца.

— Я ў тым сэнсе,— Тарас звяртаўся да Генрыхы, ён быў іх «галоўны тэарэтык»,— што прычыны арытмічнай работы, можа, яны і выяўляюцца... А калі работа наладзіцца так, як у нас цяпер, усялякі аналіз канчаецца. Пачынаем слаvasловіць, раздаваць прэміі...

— Любім «ура» крычаць,— азваўся Славік, пачуўшы апошнія Тарасавы словы. Кінуў на стол пачак папярос.— «У нас не кураць»,— прачытаў шылдачку на сцяне і чыркнуў запалку.

— «Ура» вядзе на штурм,— сказаў Лапацін, адстаўляючы нарэшце талерку.— Не, Вера смачней гатуе.

— Таму, відаць, і крычым, што часта прыходзіцца штурмаваць,— засмяяўся Генрых.

— Вера гатуе смачней?—усумніўся Косця, гарэзліва падміргнуўшы Генрыху. Той прыняў «эстафету», сказаў сур'ёзна, амаль трагічным голасам, звяртаючыся да Тараса:

— Няшчасная. Я ёй не зайздросчу.

Лапацін, які не адчуваў гумару гэтак жа тонка, здзівіўся:

— Каму? Веры? Чаму?

— Паспрабуй нагатаваць на такога абжору,— бліснуў зубамі Косця.

— Ну і пустабрэхі!

— Трэба будзе пагаварыць на парткоме...

Славіку падабалася, што ў брыгадзе ўмеюць і пажартаваць і Пагаварыць сур'ёзна, глыбока, і пераходы гэтыя ад жарту да сур'ёзнага і наадварот заўсёды нечаканыя, раптоўныя.

Увогуле яму ўсё болын і болып падабаліся хлопцы. Нават з Ходасам стала менш сутычак. Вось толькі з Тарасам...

...На другі дзень пасля «дуэлі» ён не пайшоў на работу. З такім вокам сорамна было на вуліцу высунуцца, не толькі на завод. Усю раніцу сварыўся з Ірай, якая даволі-такі злосна кпіла з яго «ліхтара», не верачы, што ён зваліўся з матацыкла. Пайшла Іра ў інстытут — шукаў, куды маці схавала каньяк. Пераварнуў усю кватэру. У шуфлядзе Ірынага стала, пад старымі канспектамі знайшоў яе дзённік. З цікавасцю чытаў. Дзяўчына пісала пра сваё каханне, пра сваё жаданне адкрыцца яму і пра сваю боязь і сарамлівасць зрабіць гэта першай. Славік доўга не мог уцяміць, хто «Ён». Займеннікі, што замянялі яго імя, Іра пісала з вялікай літары.

«Звяртаецца, як да бога»,— смяяўся Славік, паціраючы рукі і калені ад злараднасці. Вось цяпер ён жыцця не дасць сваёй дарагой сястрыцы. Не, ён прымусіць яе служыць, як вернага сабачку, калі яна не хоча, каб ён выдаў яе тайну. Каб толькі яшчэ расшыфраваць яго імя!

Нарэшце, ён дайшоў да апісання таго дня, калі ўся брыгада і Маша абедалі на дачы. Іра болын не хавала яго імя.

Адкрыццё ашаламіла Славіка. Знікла жаданне помсціць сястры, кпіць з яе. Наадварот, стала шкада дзяўчыны. Уразіла Ірыніна празорлівасць: «Я адразу адчула ў гэтай рудой саперніцу. Маё няшчаснае каханне! Ты яшчэ не засвяцілася для Яго і для ўсіх, а на цябе ўжо насоўваецца хмара».

Не, ён, Славік, адпомсціць яму — за сябе, за сястру!

Але прачытаўшы, ужо без асаблівай цікавасці, яшчэ пару старонак дзённіка, ён разважаў інакш.

А можа, лепш зрабіць так, каб Ірына адкрылася яму? Памагчы ёй. Тады можа здарыцца, што ён адмовіцца ад Машы.

Славік лаяў сястру:

«Авечка! Да дваццаці двух год дажыла, інстытут канчае, а паводзіць сябе, як сямікласніца. Уздыхае, дзённічак піша!.. Дурніца!»

Узлаваўшыся, шыбануў тоўсты сшытак на ложак. Але праз хвіліну з пэўнай павагай палажыў дзённік назад У шуфляду.

«Усё пераблыталася. Сам чорт нагу зломіць. А «стары конь» скардзіцца, што няма цікавых сюжэтаў. Залез у нейкія архівы і ні храна не бачыць вакол сябе. А тут такія трыкутнічкі будуюцца! Пра любоў трэба пісаць, стары, калі хочаш, каб цябе чыталі»,— глыбакадумна параіў баць-

ку. Дакараў маці: «А гэтая маралістка, як гусыня, толькі асперагае: каб лішняе з'елі дзеткі і лішняе не выпілі. Жратвы поўны халадзільнік, а каб хоць на кампрэс дзе стаяла — дык не. Куды яна дзявала каньяк? Няўжо выліла? Бутэльнікі няма», — злаваўся ён, не перастаючы шукаць.

Урэшце Славiк зразумеў, што ўсё гэта — пошукі каньяку (выпіваць яму зусім не хацелася), развагі пра бацьку і маці, пра Ірына каханне — не што іншае, як безнадзейная спроба адвесці думкі ад галоўнага: што робіцца ў брыгадзе? Не прызнаючыся сам сабе, ён пакутаваў ад думкі, што Тарас усё раскажа і абураныя хлопцы выгнаць яго. Са здзіўленнем ён упершыню адчуў, што яму шкада пакідаць брыгаду. Куды ён пойдзе ад іх?

Калі пад вечар да яго заглянулі Косця і Генрых, Славiк спалохаўся: што яны хочуць? Што прынеслі? А калі хлопцы шчыра, па-сяброўску прывіталіся і Генрых сказаў:

— Ну як? Косці цэлыя? Чорт вас нёс на гэтым матацыкле. Маглі насмерць разбіцца. — Славiк траха не падскочыў ад радасці. Асабліва яго здзівіла і расмяшыла, што яны аднолькава хлусяць, ён таксама плёў шафёру, які падвозіў яго да горада, пасля сястры і бацьку, што ўпаў з матацыкла. Тое, што Іра і бацька, прыехаўшы з дачы, нічога не ведаюць, супакоіла яго яшчэ раніцай. Значыцца, Тарас раскажаў адной маці. Ну, маці можна, у яе даволі педагогічнай тактоўнасці.

Даведаўшыся, як растлумачыў свае сінякі Тарас, Славiк адчуў да яго павагу і падумаў: «Гэта па-мужчынску!» Каб ён ведаў, што гісторыю з матацыклам выдумалі калектыўна, брыгадай... Спачатку Тарас растлумачыў хлопцам пра свой сіняк проста:

— Ударыў адзін п'яны дурань.

Але ўсё раскажаў Косцю. Была ў гэтага смяшлівага рамантыка дзівосная прыцягальная сіла: усе яму давяралі свае самыя таемныя сакрэты і думкі. Косця сказаў, што сітуацыя даволі сур'ёзная, а таму варта яе абмеркаваць у брыгадзе. Пасля змены ў тым жа пакоі інтэрната за зачыненымі дзвярамі ішла гарачая размова.

Ходас даказваў, што Славiка трэба гнаць прэч, пакуль ён не зганьбіў брыгады.

Генрыху гісторыя з дуэллю здавалася надзвычай вясялай. Ён жартаваў:

— Ты ведаеш, я ўвесь час мару, каб хто-небудзь другі

закахаўся ў Зою. Выклікаў бы саперніка на дуэль... Паказаў бы сваё рыцарства.

Вася прызнаўся, што ён таксама «заехаў аднаму па мордзе», калі той пачаў занадта завіхацца каля Веры.

— Жях, жях! — хапаўся за вушы Косця. — Выходзіць, усе вы з радзімымі плямамі праклятага капіталізму. Івана салам не кармі, дай залезці на высокую трыбуну. Слава-любства! Васіль баіцца ўласнай жонкі. Баязлівасць! Брыгадзір наш, замест таго каб правесці выхаваўчую работу, выбівае вучню сківіцу... Адзін я...

— Балбатун ты!.. Самая шкодная заган! Ты любую справу ўтопіш у словах. Кажы сваю прапанову.

— Статус-кво. Усе застаюцца, як у Берліне да заключэння мірнага дагавору. Вы ўпалі з таго матацыкла, на якім я ўчора ездзіў да бацькоў.

Усіх расмяшыла Косцева прапанова. З ёй пагадзіліся. Паспрачаліся аб другім.

Лапацін прапанаваў, каб Тарас аб'явіў Машы байкот: няхай не водзіць адразу двух. Тарас пачырванеў, разгубіўся. Косця сказаў, што такія пытанні нельга вырагаць калектыўна.

— Дамаўляліся, што ў нас не будзе тайны адзін ад аднаго, — сказаў прасталінейны Ходас.

— Я не раблю тайны з таго, што Маша падабаецца мне, — адказаў Тарас — Але...

— Але, — падхапіў Косця, — гэта не значыць, што ён павінен дакладваць нам, пра што гаварыў з дзяўчынай. Так можна дайсці да таго, што патрабаваць у Васіля справаздачы, пра што ён шаптаўся ўначы з жонкай. Гэта будзе ўжо не дружба, а гвалт, прымус... Можна ўзненавідзець адзін аднаго!

— Тады як зразумець, што Шыковіч працуе ў брыгадзе, а жыве, як воўк? І ўчынкi воўчыя. А мы гуляем у хованкі. Я супраць любога індывідуалізму! — Ходас ніколі не ўмеў так ясна аргументаваць свае думкі, як гэта рабіў Косця, гаварыў траха не лозунгамі і ў сваёй упартасці часта быў непаслядоўны.

— Нікога нельга абавязаць быць шчырым і адкрытым, — падсумаваў Тарас — Славiк павінен паверыць у нашу шчырасць.

Ён сказаў гэта і спалохаўся: а як яму, брыгадзіру, праявіць сваю шчырасць пасля таго, што здарылася?

Славiк таксама ішоў на працу са страхам: як яны сустрануцца? Не, нічога. Працягнулі рукі адзін аднаму,

усміхнуліся. Знешне як быццам нічога не змянілася. Знешне...

А што рабілася ў кожнага ў душы?

Тарас стараўся перамагчы сваю непрыязнасць. Але пакутаваў ад рэўнасці. Яму здавалася, што Маша сустракаецца з ім рэдка, неахвотна і сумуе, калі яны ходзяць па асенніх вуліцах. Яму рабілася таксама сумна. Ён падазраваў, што яна не перастае сустракацца са Славікам, хоць яна запэўнівала, што пасля таго ні разу не бачыла маладога Шыковіча. Але Тарасу ўспаміналася, як весела і легкадумна яна смяялася, калі ён расказваў ёй, што ў іх адбылося. Безумоўна, ёй падабаецца вось такі вясёлы бесклапотны рызыконт і пазёр. То няхай бы сказала! Тарасу да болю было крыўдна: чаму яна, якая здалася яму такой разумнай, не хоча быць з ім да канца шчырай? Калі ў яе сэрцы няма кахання, ён згодзен застацца добрым сябрам. Абы была шчырасць.

А Маша не хлусіла.

Славік званіў ёй, дамагаўся спаткання. Яна са смехам адказала, што баіцца яго: «Яшчэ застрэліш».

Рэўнасць яго патухла разам з «ліхтаром» пад вокам. Але такі яе адказ моцна закрануў самалюбства.

«Ага, сабака, раскажаў! Чакай жа!» — зноў узлаваўся ён на Тараса. Не верыў яго добразычлівасці. Ставіўся з падазронасцю. Чапляўся без усялякай прычыны.

— Ты чаму глядзіш на мяне так? — спытаў ён аднойчы ў Тараса, калі яны выпадкова апынуліся ў цесным праходзе паміж станкамі-волатамі. Вось тут бы ім і пагутарыць па шчырасці. Дык не — у кожнага гонар.

— А як я гляджу на цябе?

— Як? Як воўк на авечку. З такім замілаваннем.

— Хачу з'есці.

— Паломіш зубы.

— Дурны ты, Слава.

— Ты вельмі разумны.

Над іх галовамі з грукатам прайшоў кран. Славік падскочыў, схопіўся за крук і ўскочыў на станок.

Ніна спыніла кран, высунулася з будкі, махала кулаком. Славік пасылаў ёй паветраныя пацалункі. За такую хлапчуковую выхадку трэба добра прабраць. А ён, брыгадзір, не можа. Не можа сварыцца, каб не ўскладняць адносіны. Тарас упершыню падумаў, што, відаць, Ходас мае рацыю: такога не перавыхаваш. Можа, усё было б добра, каб не яна, Маша. Стала яна паміж імі.

Нінка спусцілася са сваёй будкі, закрычала на ўвесь цэх:

— Калі вы камуністычная брыгада, дык і паводзьце сябе па-камуністычнаму. Я праз дурняў у турму не хачу садзіцца.

На гэты раз Косця і Генрых, якія добраахвотна шэфствавалі над Славікам, добра-такі намылілі карак яму.

А на другі дзень Славік запрасіў Нінку ў кіно. Яна доўга вагалася. Але яе ніхто яшчэ з хлопцаў ніколі не запрашаў. І яна не ўтрымалася ад такой спакусы. Хіба мала пішацца ў кніжках, паказваецца ў кіно, што любоў пачынаецца са сваркі?

25

Канец верасня выдаўся надзіва цёплы. Здавалася, вярнулася лета, сапраўднае, не бабіна. Зацвіталі вішні. У лесе быў небывалы ўраджай грыбоў. Гараджане хлынулі ў лясы. Перапаўняліся аўтобусы, рабочыя цягнікі. Пачалася проста-такі грыбная ліхаманка — хто збірэ болып і лепшыя. Але калі многія выязджалі толькі таму, што было чым пажывіцца, то такому старому палымянаму грыбніку, як Яраш, гэта прыносіла сапраўдную асалоду, шчасце, лепшы адпачынак. Выкарыстоўваючы Шыковічаву машыну, ён выязджаў у лес двойчы на дзень: на досвітку, да работы, і адвечоркам, пасля работы. Звычайна стрыманы ва ўсім, што датычылася яго асабіста, тут ён з хлапчуковай радасцю хваліўся ў бальніцы персаналу і нават хворым сваімі грыбнымі зборамі. У яго пыталіся ў калідоры, як толькі ён з'яўляўся акуратна без дзесяці дзевяць, свежы, памаладзелы, прапахлы хвойй і грыбамі:

— Колькі сёння, Антон Кузьміч?

— Сто дваццаць тры! Ды каб вы пабачылі якія! — І пачынаў распісваць, як сядзела сям'я грыбоў — дваццаць сем штук! — вакол аднаго маладога дубка. Небывалая з'ява! Варта напісаць у «Огонек». І тут жа лаяў браканьераў, якія вырываюць грыб з каранем. Напісаў нават у газету: «Як трэба збіраць грыбы». Лаяў газету, якая выкінула з яго допісу расказ аб нараджэнні і жыцці грыба і пакінула адны голыя парады. Траха не біўся з Шыковічам, які сядзеў на дачы і цэлымі днямі пісаў. Навокал дома, пад самым ганкам, растуць грыбы, а не выцягнеш яго — не выйдзе. Пакуль выканае норму, якую сам сабе ўстанавіў, зварыць абед, глядзі — і вечар.

— Галава дубовая! Куды ты спяшаешся? Хто цябе гоніць у шыю? Хопіць у цябе часу. А грыбы — адзін тыдзень, і не будзе іх. Які ты да д'ябла пісьменнік, калі не адчуваеш такога хараства?

— О, ты не ведаеш, які я грыбнік! Але мне здорава працуецца ў гэтыя дні. Пахаладае — зноў будзе крызіс, ведаю. Прыходзіцца выбіраць.— І, пахадзіўшы з сябрам гадзінку, Кірыла кідаўся да рабочага стала.

Аднойчы, калі Яраш у перадаперацыйнай расказваў пра сваю чарговую грыбную ўдачу, Маша нясмела папрасіла:

— Антон Кузьміч, вазьміце нас з Зосяй як-небудзь. Узяць Зося?

Цудоўная думка! Ён жа думаў пра гэта сам, раней: трэба паназіраць, як паводзіць сябе адрамантаванае сэрца ў розных умовах. Да таго ж Зося, напэўна, даўно не бачыла лесу. Чаму не даць ёй гэтую маленькую радасць? У жыцці ў яе так мала было радасці.

Але тут жа мільганула думка пра жонку: даведаецца — зноў будуць непрыемнасці. Узяць і яе з сабой? З-за гордасці не паедзе, а ўсё адно будзе хвалявацца, перажываць, падазраваць. Не, лепш няхай не ведае. Яму стала сорамна ад сваіх ваганняў, і ён сказаў Машы:

— Ну, што ж. Давайце паедзем. Сёння ж.

Зося села побач з Антонам Кузьмічом на пярэднім сядзенні. У новай сукенцы, якую ёй пашыла Маша, у шарсцяным світэры гарчычнага колеру, са сваёй адмысловай двух'яраснай прычоскай (таксама Машына фантазія), яна мела даволі прывабны выгляд. А Маша зусім выглядала элегантна: вузкія штаны, клятчастая куртка.

Едучы па горадзе, Яраш падумаў з невясёлай іроніяй:

«Не дай божа, убачыць Галіна — загінуў ты, Антон».

Зося сустрэла прапанову аб паездцы з ціхім, але прыкметна радасным энтузіязмам. А пры выездзе з горада яе пачало ліхаманіць ад хвалявання. Не, гэта быў не страх! Нешта іншае. Імчала машына. Свістаў вецер. І ёй здавалася, што яна вось-вось узнімецца і паляціць... Паляціць у дзівосны край, дзе здарыцца нешта незвычайнае, што яшчэ раз зменіць яе жыццё. Але ёй было хараша, лёгка, і яна не хацела больш ніякіх змен.

Ад гэтага ці яшчэ ад чагосьці яе апанавала хваляванне. Дробна задрыжалі плечы. Яна сцялася, уціснулася ў сядзенне.

— Зося, табе холадна? — спытала Маша, якая ся дзела за яе спіной.— На маю куртку.

— Не, не. Нічога. Гэта так.

— Зачынім шкло,— сказаў Яраш, круцячы ручку.— Прастудзіцца вам нельга ні ў якім разе.

— Мне не холадна. Я проста хвалюся.

— Чаму?

— Не ведаю.

Што ж, урэшце не так ужо цяжка зразумець душэўны стан чалавека, які вярнуўся да жыцця і ўпершыню пасля такой хваробы і аперацыі выезджае за горад, у лес. Яраш пажартаваў:

— Бачыце, ехаць па грыбы таксама трэба мужнасць.

Далёка ў глыбіні бароў яны не паехалі. Прыехалі да іх дачы. Паставілі машыну. ІПыковіча не было: відаць, усё-такі выбраўся ў лес.

Маша, у якой з грыбамі звязаны і радасныя і горкія ўспаміны — у першыя пасляваенныя гады грыбамі і за грыбы яна карміла ўсю сям'ю, — адразу ж кінулася ў лес, як у вір. Яна не ўмела шукаць так павольна і разважліва, як Яраш. У кожнага грыбніка свой стыль і метад. Праворная, хуткая, яна шнырыла пад кожным кустом і дрэвам, кружыла, рабіла петлі, хутка траціла ўсялякі кірунак і часта блудзіла.

Яраш не любіў гэтак пятляць. Ён хадзіў амаль проста. Але ў яго было незвычайнае чуццё, дзе ў гэты дзень мог вырасці баравік. Ён ішоў на грыб ці грыбную сям'ю, як на радыёпеленг.

— Заглянем мы вось сюды, пад нашы дубы,— сказаў ён Зосі, як толькі яны адышлі ад дачы ў лес.

Яна зразумела яго словы як запрашэнне хадзіць за ім. Сапраўды, Яраш хацеў, каб яна была побач.

Яна ішла крокаў за дзесяць ад яго. Каля самага вогнішча, дзе яны палілі ўсё лета касцёр, на сцежцы пад дубам Яраш убачыў першы баравік. Нявопытны грыбнік ніколі не падумаў бы, што ён мог вырасці ў такім вытаптаным месцы. Баравік быў надзіва прыгожы — як знак вырашчаны напаказ. На тоўстым белым карані — крамяная, цяжкая на выгляд шляпка; светлая бурштынавае, што выцякала з-пад нізу, залаціла кромку, паступова цямнела і пераходзіла ў маслянсты цёмна-карычневый колер; толькі цераз самую макушку праходзіла тоненькая пераламаная светлая палоска, мабыць, ляжала галінка.

Яраш спыніўся за два крокі з выглядам чарадзея.

Моўчкі, пальцам, паклікаў Зося. Таямнічым шэптам сказаў:

— Вось ён! Бачыце?

Яна ўгледзела, здзівілася:

— Ах! — і папрасіла, як маленькая: — Дайце я...

— Толькі—чур, падразаць! — папярэдзіў ён.

Яна прысела, асцярожна падрэзала, падняла яго і, любуючыся, засмяялася, і ціха і радасна, зусім, як дзіця. І Ярашу таксама зрабілася надзвычай хараша ад гэтай яе маленькай радасці.

Ён азірнуўся навокал і адразу ўбачыў другі грыб. Нахіліўся, падрэзаў.

— А во яшчэ адзін.

Трэці дык быццам сам падскочыў пад руку.

— А во яшчэ...

— Ах! — ужо зайздросна ахнула Зося. І яшчэ болып узрадавалася, калі нарэшце сама ўгледзела грыб. Падняла яго, паказала:

— Глядзіце які! Як хлопчык.

Сапраўды, баравічок быў маленькі і вясёлы, падобны на таго малага гарэзу, у якога заўсёды кепка ссунута набок.

«Як хлопчык»,— гэтыя словы запалі Ярашу ў памяць, і ён падумаў аб тым, што, акрамя ўсяго іншага, гэтая немалая ўжо жанчына не ведала радасці мацярынства.

«Трэба будзе пазней паказаць яе Левіну і Шувалавай (яго калегі, лепшыя ў горадзе тэрапеўт — спецыяліст па сэрцы і гінеколаг). Няхай скажуць, можна ёй радзіць?

Ён падумаў гэта з бацькоўскім клопатам, як пра дарослую дачку. І даў ёй, як малой, як часта даваў Наташы, калі браў яе з сабою ў лес, адной вытаптаць пятак, на якім нарадзілася грыбная сям'я.

Зося ўзяла яшчэ тры ці чатыры грыбы. Далей Яраш, верны свайму метаду, рушыў проста, затрымліваючыся толькі ў тых мясцінах, дзе нейкая асаблівая інтуіцыя падказвала: тут будуць грыбы. І амаль не памыляўся. Зося ішла збоку за колькі крокаў. Здаралася чамусьці так, што ёй усё часцей і часцей пачалі трапляцца грыбы. Бадай, болын, чым яму, Ярашу. Ён пажартаваў:

— Дык вы грыбнічка.

Недзе далёка ззаду гукнула Маша. Яраш пачакаў, што адкажа Зося. Яне не адказвала. Ён адгукнуўся жартаўліва — пісклявым жаночым голасам. Маша, не пазнаўшы, пачала клікаць настойліва:

— Ос-ся-а! То-он... Мі-іч!..

Яраш гукнуў сваім сапраўдным голасам, і дзяўчына змоўкла.

Яны ішлі па працывішчым бары. Месца тут, уздоўж лугу, узгоркавае. Магчыма, некалі, у дагістарычны перыяд, у сто разоў болып магутная рака намыла гэтыя высокія пясчаныя дзюны, на якіх пасля разумных людзі пасадзілі лес. На грэбнях узгоркаў раслі адны сосны, не дужа старыя, роўныя, высокія, чыстыя — красуні, адна ў адну. Адвячоркавае сонца залаціла іх медныя ствалы. Лёгкі вечер гойдаў гнуткія верхавіны, за якія, здавалася, чапляліся лёгкія хмары, што плылі на ўсход — ад сонца насустрэч ночы. На зямлі, укрытай сухой ігліцай, ляжалі дзівосныя карункі святла і ценяў.

А ў нізінах побач з соснамі раслі дубы, зрэдку — бярозы, яны згушчалі лес, і на зямлі ляжаў густы цень. Але пад дубамі часцей трапляліся грыбы. Можна, на нейкі час Яраш забыўся на здароўе сваёй напарніцы і ішоў залішне хутка.

Ап'янелая ад хвойнага і грыбнага водару, ад сонца і шчасця, Зося раптам спынілася, паставіла на зямлю торбачку і прытулілася спіною да сасны.

Антон Кузьміч занепакоіўся: можа, ёй блага? Але яна заплюшчыла вочы і засмяялася, разводзячы вакол сябе рукамі:

— Грыбоў! Колькі грыбоў!

Гэты яе зусім дзіцячы смех, уяўленні і радасць, відаць, і сталі прычынай таго нечаканага ўчынку, які зрабіў Яраш. Ці, можа, яго ўласная радасць і залішняя дужасць?

Яны стаялі перад самым крутым узгоркам. Сосны, агаляючы свае фантастычныя карэнні, здавалася, лезлі на самае неба. Можна было павярнуць назад, можна было абысці па нізіне. Але Ярашу хацелася прабрацца напрасцяк, узлезці на гэтую лясную гару. Але ж не даваць такую нагрузку яе сэрцу!

— Я ўзнясу вас туды, а назад мы пойдзем па лузе.

Не паспела яна запырэчыць, як ён, укінуўшы яе сумку ў свой вялікі кош, лёгка, як колькі год назад малую Наташку, падхапіў яе на рукі.

Яна войкнула, устрапянулася, але не вырвалася. Прыціхла. З'явілася пачуццё, якога яна не ведала, — яшчэ адна тайна жыцця, якая адкрывалася ёй. Ніколі не трымаў яе вось так мужчына, здаровую і шчаслівую. Зрабілася да неверагоднасці хараша і страшна. Божа мой! Аказ-

ваецца, жанчыны, сестры яе, маюць яшчэ і такое шчасце — блізкасць люблага, дарагога мужчыны. А яна не мела гэтага і наўрад ці будзе мець. Навошта ён робіць гэта? Навошта абуджае ў яе гэтае пачуццё? Каб даць замест старых, фізічных, новых, душэўных, пакуты, магчыма, не менш цяжкія?

Яна думала пра гэта і, аднак, не рабіла спробы звярнуцца. Яна раптам пачула яго сэрца і стаілася, слухала яго ўсё часцейшыя і гучнейшыя ўдары. Ён узыходзіў лёгка і хутка. Яна адкінула галаву і ўбачыла, што верхавіны сосен кружацца. І воблачка кружыць на адным месцы. Можа, гэта закружылася ў яе галава?

Доктар Яраш ведаў усе таямніцы чалавечага цела, ды і душы таксама. Яму здавалася, што для яго ўжо няма ніякіх тайн і загадак. Ён узяў Зосю, як санітар бярэ хворую. Як урач ён клапаціўся пра яе сэрца, якое бачыў, трымаў на сваёй далоні. Яму было абсалютна ўсё адно — мужчына гэта ці жанчына. Але нечакана і ў яго з'явілася загадкавае пачуццё, незнаёмае, невыразнае, дзіўнае. Нешта як бы ўсхвалявала яго. І сэрца забілася не так, як, ён ведаў, павінна было біцца пры такім пад'ёме, з такім цяжарам. Выдатны спартсмен, ён вельмі добра ведаў сваё сэрца, дакладна ўмеў разлічыць нагрузку яго. Што ж гэта яно выходзіць з-пад улады — пачынае грукаць не так, як яму належыць? «Старэю»,— падумаў ён і асцярожна апусціў Зосю на зямлю.

Каля дачы стаяла санітарная машына. Яраш з трывогай падумаў: «Няўжо ў бальніцы што здарылася?» Закрочыў шпарчэй. Але хутка ўбачыў, што на лавачцы сядзяць Шыковіч, Гаецкая і незнаёмая жанчына. Пачуў вясклы смех Гаецкай і спахмурнеў: не хапала яшчэ яе тут! Зося адчула, як нечакана змяніўся яго настрой, зразумела, што яму не спадабаліся гэтыя нечаканыя госці. Спытала:

— Хто гэта?

— Галоўурач трэцяй бальніцы. У якой ты ляжала.

Яна помніла гэтую прыгожую поўную жанчыну, якая часам абыходзіла палаты і рабіла разнос сёстрам і санітаркам. Настрой Яраша як бы перадаваўся ёй: Зося адчула сябе няёмка, быццам у нечым была вінаватая.

Яраш сказаў:

— Дурная баба. І подлая.

Гэта яшчэ больш збянтэжыла Зосю, быццам ёй даве-

рылі тайну, ведаць якую зусім не трэба, нават небяспечна. Угледзеўшы Яраша і Зосю, Тамара Аляксандраўна пат-нялася, пайшла насустрач, прыветліва махаючы касынкай.

— З уловам, Антон Кузьміч,— праспявала яна.— Я не ведаю, як кажуць... Шыковіч! Як віншуюць грыбавікоў? Са зборам? З падборам? З уловам?

Смяяліся яе сакавітыя вусны, выпешчаныя шчокі — то з'яўляліся, то знікалі сімпатычныя ямачкі на іх. А вочы... вочы, халодныя і злыя, разглядалі Зосю. Ды так нахабна, бесцырымонна, што Зосі здалося — раздзяюць. І яна, зусім разгубленая, спалоханая і абураная, не пазнаёміўшыся, не прывітаўшыся, амаль уподбег кінулася да Машы, якая сядзела на ганку і перабірала грыбы.

— Глядзі, колькі я знайшла баравікоў! А ты? О, з табой ні ў чым нельга зраўняцца!

— Твая пацыентка? — спытала Гаецкая ў Яраша.

Гэта можна спытаць па-чалавечаму, прафесійна, як урач ва ўрача. Яна хацела зрабіць выгляд, што пытае іменна так. Але Яраш бачыў, як яна працягвае глядзець у спіну Зосі, і адчуў, што пачынае закіпаць. Ён сам баяўся свайго гневу, бо ведаў, што «сарвацца» яму, ды яшчэ перад жанчынамі, нельга, непрыстойна.

Гаецкая працягнула яму руку, падвяла да лавачкі, пазнаёміла са сваёй сяброўкай. Гаварылі нейкія пустыя словы. Смяяліся.

— Гаспадары, запрашайце ў хату. Трэба ж абмыць вочы новыя вуглы,— сказала Тамара Аляксандраўна.

Шыковіч сумеўся, паглядзеў на свайго хмурага сябра — можа, ён што прапануе? — і з жалею уздыхнуў:

— Калі я працую, у мяне — «сухі закон». І каб быць далей ад спакусы...

Гаецкая зразумела.

— А мы ў лес ездзім са сваім віном.

— О, тады іншая размова! Калі ласка! Прашу,— галантна пакланіўся Кірыла, паказваючы на сваю палавіну дачы.

Яраш падумаў, што Зося не сядзе за адзін стол з гэтай жанчынай. Ды і не жадае, каб яны сядзелі разам. Ды і ўвогуле: не хапала яму яшчэ піць віно з Гаецкай у лесе, на дачы! Ён сказаў, як адсек:

— Мяне чакаюць дома.

— У Антона Кузьміча раўнівая жонка,— як бы ў жарт, сказала Тамара Аляксандраўна, але знарок так, каб пачулі Зося і Маша.

Нічога не адказаўшы і не развітаўшыся, Яраш рушыў да «Масквіча». Завёў, рыўком пад'ехаў пад самы ганак, узняўшы пыл, быццам стварыўшы дымавую заслону. Зося першая хуценька ўскочыла на задняе сядзенне.

З ветлівасці Яраш махнуў доктаркам рукой, спытаў у Кірылы:

— Што перадаць тваім?

— Прывязі заўтра масла і хлеба.

Гаецкая, закусіўшы губу, злосна прыжмурыўшыся, доўга глядзела ўслед сіняму «Масквічу».

Яе сяброўка спытала:

— Ён заўсёды такі... нелюдзімы?

— Бывае горшы,— нядобразычліва адказаў Шыковіч.

Цяпер і ён узлаваўся на няпрошаных гасцей. Чорт іх прынёс! Каб не яны, яму, напэўна, удалося б угаварыць Антона пасядзець гадзінку. Маша засмажыла б грыбы, і яны разам павячэралі б і хораша пагутарылі б. Ён прачытаў бы ім раздзел — расказ Зосі. Што-нішто трэба ўдакладніць. А сядзець з гэтымі чужымі бабамі — мала цікавасці і ніякай карысці для яго працы.

Тамара Аляксандраўна спачатку збянтэжылася, калі яе «ўсемагутная разведка» ўстанавіла, хто тая жанчына, якую яна сустрэла з Ярашам каля дачы. Але, разважыўшы, узрадавалася: гэта яшчэ лепш, бо, акрамя ўсяго іншага, на галаву чалавека, які зрабіўся цяпер ёй ненавісны, падае яшчэ адзін цяжкі грэх — парушэнне ўрачэбнай этыкі.

Болын за дваццаць год яна песціла надзею, што ўрэшце ўсё-такі ачаруе гэтага ўпартага асілка. Уласна кажучы, у апошнія гады ёй не столькі хацелася ачараваць яго, закахаць, колькі проста пераможна ўзяць — націскам, прыступам. Гэта быў ужо своеасаблівы спартыўны азарт. Цяпер усё рушылася, надзея знікла назаўсёды. Шанчына шалела ад злосці. Чакай, доктар Яраш, ты доўга будзеш помніць мяне!

Забыты былі справы, хворыя, грыбы. Сама галоўнае і ўсё яе даволі значнае акружэнне лёталі па горадзе ў пошуках звестак пра Зося і Яраша. І вельмі хутка было выяснена ўсё: і тое, што яны, Яраш і дачка здрадніка Савіча, знаёмы яшчэ з часоў акупацыі, і тое, як Шыковіч і Яраш дамагаліся для гэтай жанчыны асобнай кватэры, як яны самі (вядомы хірург і пісьменнік) куплялі для яе мэблю і нават якую суму кожны з іх зняў з ашчаднай кніжкі, і, нарэшце, тое, што яны збіраліся на кватэры ў Зосі ўча-

тырох. О, гэта ўжо не проста сувязь аднаго жанатага мужчыны з незаможнай жанчынай! Тут значна большае — групавое маральнае разлажэнне!

І паляцела плётка з касмічнай хуткасцю. Каб Яраш і Шыковіч былі людзі звычайныя, вядомыя толькі ў сваіх калектывах, безумоўна, што ўсё гэта не выклікала б сенсацыі. Але абодвух у горадзе добра ведалі, а таму ўсе праяўлялі да такой навіны незвычайную цікавасць: адны злараднічалі, другія, галоўным чынам замужнія жанчыны, абураліся, трэція ўпотаі зайздросцілі.

26

Галіна Адамаўна глянула на ручны гадзіннік і ўзрадавалася — да канца рабочага дня заставаліся хвіліны. Яна сапраўды не любіла сваёй работы. Ёй болын падабаліся хатнія абавязкі — гатаваць смачныя абеды, кроіць і шыць, яна была добрая гаспадыня, ласкавая маці і жонка. Думкі яе ляцелі дадому: што згатаваць сёння, каб страва аднолькава падабалася і Антону, і Віцю, і Наташы, густы якіх даволі розныя.

— Дзве гадзіны нічога не ешце,— сказала яна пацыенту, які паласкаў рот садавым растворам. У яе самой ніколі не балелі зубы, можа, таму яна ставілася да сваіх пацыентаў з іроніяй, не верыла іх стогнам і пакутам; яна двойчы раджала і ні разу не войкнула, а тут другі так енчыць, што брыдка слухаць. І да крываваых пляўкоў яна не магла прывыкнуць за ўсе пятнаццаць год сваёй работы. Жыла ў чысціні, і ёй быў агідны ўсялякі гной і бруд, фізічны і маральны, нават праяўленне звычайнай неакuratнасці. Сястра глянула за дзверы, таксама не без радасці паведміла, што нікога болын няма, і пачала праціраць інструмент. Галіна Адамаўна падышла да ўмывальніка, закасала рукавы халата, узброілася шчоткай... У гэты момант шырока расчыніліся дзверы і ўвайшла яна — Тамара Аляксандраўна.

Сэрца ў Галіны адразу быццам адарвалася і ўпала ў нейкую гулкую пустэчу, ад чаго зрабілася балюча ў жываце.

З крана лілася вада.

Страшэнна непрыемныя струменьчыкі холаду папаўзлі па спіне, як толькі яна падумала, што гэтая пышная, прыгожая жанчына з нахабнымі вачамі, якія яна многа год

ненавідзела, прынесла ёй гора. У Галіны Адамаўны жыло цвёрдае перакананне, што з добрым намерам Гаецкая ніколі не з'явіцца.

Тамара Аляксандраўна, прывітаўшыся, адразу па-гаспадарску забралася ў зубаврачэбнае крэсла, уселася, як царыца на троне, такая ж ззяючая, як панікеліраваныя дэталі апаратуры.

Галіна Адамаўна ўпусціла ў ракавіну шчотку, непаслухмянай рукой закруціла кран. Падумала:

«Калі ў яе зубы, чорт з ёй, неабавязкова для такой мыць рукі».

Ніколі яшчэ і ні пра каго яна так не думала. Спытала холадна-афіцыйна, як у зусім незнаёмай, і троху недарэчна:

— У вас — зубы?

— У мяне — зубы,— з падкрэсленай іроніяй, бліснуўшы залатымі каронкамі, адказала Гаецкая.

Ногі наліліся холадам, яны сталі непаслухмяныя, але Галіна Адамаўна прымусіла сябе наблізіцца і ўзяць інструмент.

— Сястрычка, ідзі пагуляй, любая. Мне трэба нешта сказаць урачу,— мядовым голасам праспявала Тамара Аляксандраўна.

Сястра глянула на Галіну Адамаўну. Той хацелася крыкнуць: «Не трэба! Не выходзь!» Але замест гэтага яна чамусьці, як вінаватая, збянтэжана апусціла вочы, і далікатная сястра ўміг знікла.

— Галя, дарагая мая,— адразу пачала Гаецкая, шчыра, ласкава, чым яшчэ болын насцярожыла Галіну Адамаўну,— я ведаю, ты ненавідзела мяне. Але ты памылялася...

«Чаму яна кажа мне «ты»? Мы ніколі не былі з ёй у сяброўскіх адносінах».

— ...Ты глыбока памыляешся. Ніколі я не пасягала на тваё шчасце. Ніколі не жадала табе кепскага. Твае і мае зайздроснікі плявузгалі табе, хацелі сутыкнуць нас ілбамі. Павер мне, Галечка, я твой лепшы друг. Таму і прыйшла. Таму вырашыла сказаць. Не люблю пляткарыць... Але калі закранаецца наш жаночы гонар...

Галіна Адамаўна ўзялася рукой за штангу бормашыны, да болю сціснула яе. Чамусьці з'явілася жаданне ўдарыць Тамару Аляксандраўну. Вельмі блізка былі яе вочы, яе твар.

«Трэба адысці. Трэба адысці»,— загадала яна сабе, аднак баялася скрануцца з месца.

— ...Каб хто другі сказаў, не паверыла б. А то ж на свае вочы бачыла. На дачы вашай. І зразумела: частыя госці яны там. Рыжая сястра. І яна... пацыентка яго. Можа, нічога і няма паміж імі. Але што падумаюць людзі? Гэта ж, ведаеш, хто? Дачка таго Савіча. Здрадніка.

Тамара Аляксандраўна спадзявалася, што жонка Яраша, пачуўшы такое пра мужа, якому (Гаецкая гэта ведала) яна не верыла, кінецца ў істэрыку, закрычыць, нарабіць шуму і яна, Тамара Аляксандраўна, пацешыць сваю душу такім відовішчам: гэта будзе помста і за тое, што Галіна некалі перахапіла Антона, і за яе шматгадовую нянавісць.

Але Галіна Адамаўна маўчала. Як скамянелая. Ніводная рыска не тузанулася на яе застылым твары.

— Не верыш — спытай у людзей. Ды хіба ты не ведаеш, што ён жыў у іх, у Савічаў, яшчэ ў акупацыю? А ты спытай у яго, як ён са сваім неразлучным Шыковічам дамагаўся ёй кватэру. Якую яны мэблю купілі за свае грошы. Абсталявалі кватэрку — дай-дай. Усё як мае быць, на французскі манер. Не верыш?

Уся трагедыя заключалася ў тым, што Галіна Адамаўна верыла. Верыла ўсяму, кожнаму слову. Ад гэтага ў яе муцілася ў галаве. Быў момант, калі калыхнулася і адплыло крэсла і яна ўбачыла ажно тры Тамары, якія зларадна скаліліся. Яна ўвесь час бачыла гэты зларадны аскал, хоць выраз твару нечаканай госці быў увесь час спачувальны ці абуральна-сур'ёзны.

Нейкім сёмым ці дзесятым пачуццём Галіна Адамаўна здагадалася, чаму прыйшла гэтая жанчына, і ніводным рухам не выдала свайго гора, болю, пакуты. Выдала толькі старую нянавісць. Раптам працадзіла праз зубы:

— Ідзі прэч!

Гаецкая ўстрапянулася:

— Дурная...

— Прэч!

Галіна Адамаўна з грукатам кінула на паднос лапатку і ўзяла востры пінцэт.

З неўласцівай яе паўнаце рухавасцю Тамара Аляксандраўна шмыгнула з крэсла, ледзь не паваліла бормашыну. Толькі ў дзвярах зларадна крыкнула:

— Што? Дажыла?

Лнтон Кузьміч адчыніў дзверы ўласнай кватэры і па беспарадку ў калідоры, па пахах ці, правільней кажучы, па тым, што не было іх, кухонных пахаў, здагадаўся, што нешта здарылася. Не нешта, а ён пэўна ведаў, што. Ён добра ведаў, што Гаецкая не змоўчыць. За гэтыя дні пасля іх сустрэчы ў лесе колькі разоў хацеў сам расказаць Галіне, каб папярэдзіць, і не здолеў — не хапіла мужнасці. Не хапіла, бо ведаў: не паверыць, не зразумее ці зразумее зусім інакш, па-свойму, яшчэ горш, чым Гаецкая. Было брыдка і сорамна ад сваёй нерашучасці, боязі. Але ён думаў пра дзяцей і ўпотаі спадзяваўся: а можа, абыдзеца. Можа, Тамара зробіць нейкі другі ход? Між іншым, гэтая цікаўнасць — што ж усё-такі яна зробіць? — была адной з прычын яго маўчання. Ён нават не расказаў Шыковічу. Урэшце ён мог бы заклікаць на дапамогу сябра і разважлівую, спакойную Валянціну Андрэеўну, якая неаднойчы ўжо тушыла ўспышкі Галінай хваравітай рэўнасці. Але ўсё гэта выйшла б так, што ён нібы апраўдваецца. Завошта? Ды, нарэшце, ці варта надаваць гэтаму такое значэнне? Ён мае права падняцца вышэй усёй гэтай бытавой лухты, што атручвае жыццё і перашкаджае галоўнаму — працы!

У паліто і капелюшы ён пайшоў у спальню. Галіна сядзела за швейнай машынай халодная, непрыступная. Выгляд яе спалохаў яго. Такой яна не была ніколі. І ніколі так не паводзіла сябе. Каб у яго паляцела машына ці трумо, гэта ўразіла б менш.

Яна не шыла, але, відаць, спрабавала шыць: зацісну-тая іголкай тканіна звісла на падлогу.

Антон спыніўся пасярод пакоя. Жонка не ўзняла вачэй.

— Што здарылася, Галя?

Твар яе непрыгожа перасмыкаўся.

— Вы, Антон Кузьміч, не ведаеце, што здарылася?! — сказала яна з сарказмам і жахлівай адчужанасцю.

— Галка. Усё гэта лухта!

— Ах, лухта! — адкінула яна тканіну ўбок, выхапіла аднекуль з-пад яе ашчадную кніжку, падняла, патрасаючы: — І гэта лухта? Шчодро, доктар Яраш, аплачваеш палюбоўніцу! Але не думай, што мне шкада тваіх грошай. На! — яна шыннула кніжку яму пад ногі.

Пры ўсёй яе рэўнасці жонка рэдка кантралявала яго

расходы. Ён часта пазычаў буйныя сумы калегам, некаторыя з іх не вярталі гадамі. Галіна, даволі абыякавая да грошай, забывалася пра такія пазыкі, а калі часам і патрабавала справядчасці, то заўсёды ў добрым настроі, абмяркоўваючы чарговую буйную пакупку. А цяпер правярыла ўсё. Ён, Яраш, нават не падумаў, што Гаецкая разведзе і выкарыстае ўсё. Яго кінула ў пот ад прадчування цяжкасцей на шляху да прымірэння. Колькі прыйдзеца патраціць энергіі... Ён кінуў паліто на ложка, зрабіў крок да жонкі. Яна ведала яго прыём: абняць, схапіць на рукі, цалаваць... І яна, слабая жанчына, сціхала, даравала яму... Але цяпер не!

— Я табе ўсё растлумачу, Галка. Выслухай толькі.

— Не падыходзь! — Яна ўзброілася нажніцамі, але тут жа шыннула іх на столік. — Не трэба мне ніякіх тлумачэнняў! Усё! Усё! Усё! Цяпер я не буду ні крычаць, ні плакаць... Мы чужыя. Ты абсталяваў сабе новую кватэру — ідзі туды. Не пойдзеш ты — я ніводнага дня, ніводнай мінуты не буду тут. Усё! — Яна вымаўляла гэтыя «ўсё», быццам ставіла кропкі.

Яраш зразумеў, што гэта болын чым нервовая ўспышка, гэта цвярозы намер, і не ведаў, з якога боку падступіцца, каб разбурыць такое яе рашэнне. Ён спыніўся, паглядаў на яе ласкава, з жалем, дакорліва паківаў галавой: дурніца, дурніца! Яна не вытрымала яго позірку, закрыла твар рукамі, перасмыкнулася ўся. Заціскаючы рыданні, сказала праз далоні глуха, чужым далёкім голасам:

— Божа мой! Шаснаццаць год жыла з гэтым чалавекам! Аддала яму ўсё. А ён... Яму мала было гэтай тоўстай шлюхі, «залатой сястры», усіх баб, якіх ён меў... Яму трэба яшчэ зблытацца з пацыенткай. Які жах! Якая ганьба! — Яна адкрыла твар і вельмі нядобра ўхмыльнулася. — Але што я хацела ад таго, хто мог забіць, зарэзаць з большай лёгкасцю, чым я вырываю зуб.

Гэта было ўжо занадта. Нават з яго нервамі і разважлівасцю вытрымаць такое нялёгка. І ён грывнуў на ўсю кватэру:

— Вы хаця падумалі б, якая яна жанчына! Урачы задрыпаня! — і вылаяўся груба, злосна, як не лаяўся яшчэ пры жонцы ніколі.

Ён не ведаў, што дома Наташа. Яна сядзела ў кабінёце, Дзе заўсёды рыхтавала ўрокі, калі бацькі не было дома. Яна бачыла, у якім стане вярнулася дадому маці. Калі з явіўся бацька і адразу накіраваўся ў спальню, дзяўчын-

ка насцярожылася. Не, яна не стала падслухоўца іх размову. З малых год бацька вучыў яе, што гэта нядобра. Але калі ён закрычаў, Наташа не вытрымала.

Яна з'явілася ў дзвярах спальні ў чорным фартушку, з банцікам у косах, стройная, высокая (у бацьку пайшла), з ласкавай усмешкай на твары.

— Добры дзень, тата. Мы не бачыліся сёння,— падбегла, паднялася на пальчыках, чмокнула ў шчаку.

— Твой тата падлюга! — не вытрымала Галіна Адамаўна, каб не шыбануць у мужа самы цяжкі камень. Яна не чакала, што камень можа паляцець у яе.

Наташа адступіла ад бацькі, агледзела яго, потым — маці. І зноў да бацькі. Абняла за шыю, закрывала:

— Няпраўда! Няпраўда! Няпраўда! Ён добры, ён разумны. А ты... ты... неразумная... ты — раўнівая. Ты атручваеш яму жыццё.

— Наташа! Наташка! Хіба можна! Сціхні! — Антон Кузьміч сварыўся на яе, але прыціскаў да сябе. Гладзіў худзенькія плечы і адчуваў, што сам захлынаецца слязамі.

Дачка вырвалася, выбегла з пакоя.

Галіна Адамаўна самлела, у яе здарыўся сардэчны прыступ.

Валянціна Андрэеўна атрымала ананімнае пісьмо. Немагчыма растлумачыць, чаму Гаецкая жанчынам, якія сябравалі паміж сабой, паведаміла па-рознаму: адной — яўна, другой — ананімна.

Нельга сказаць, што Валянціна Андрэеўна ніколі не раўнавала Кірылу. Усё было ў жыцці. На тое яно і жыццё. Але яна ніколі не траціла розуму і здольнасці разважаць, аналізаваць. Быў у яе вопыт і добрая жаночая мудрасць. Калі ніводзін урач не задумаўся, колькі патрэбна часу, каб пасля такой аперацыі чалавек вярнуўся да нармальнага, не, ненармальнага, вясёлага жыцця, то яна адразу ж падумала пра гэта і першаму, чаму не паверыла,— сувязі Яраша з Зосяй. Кірыла і Маша?.. Прыпісалі б яе мужу любую другую жанчыну, у Валянціны Андрэеўны, магчыма, яшчэ ўзніклі б нейкія падазрэнні: не бывае дыму без агню. Але Маша... Яна бачыла дзяўчыну адзін раз, ведала, што яна сустракалася з Тарасам і Славікам. І раптам — Кірыла. Не, не, не! Яна з агідай, з нянавісцю да ананімшчыка адганяла гэтую брудную плётку. Яна па-

любіла Машу, паверыла ў яе розум, у яе дзявочую сумленнасць і чысціню, інтуітыўна, чуццём педагога, адчувала, што такая натура ніколі не зробіць подласці. Валянціна Андрэеўна любіла людзей і верыла ім.

Увечары яна паказала пісьмо Кірылу. Пакуль ён чытаў, яна ўважліва сачыла за выразам яго твару. Спачатку ён пачырванеў, потым пабяднеў, спаеў. Як бы вытлумачыла гэта тая ж Галіна Адамаўна! Валянціна Андрэеўна ўбачыла іншае: здзіўленне і абуранасць. Дачытаўшы да канца, ён разгублена паглядзеў на жонку.

— Чорт ведае што такое! Падумай толькі, якая душа павінна быць у чалавека, каб з усіх гэтых фактараў зрабіць такія высновы. Вырвалі мы ёй кватэру, куплялі мэблю, прывезлі яе з бальніцы, былі яшчэ разы два. Ты чытала яе расказ... Але, прыезджалі яны з Антонам па грыбы... Ну і што? Гэта — яна, Гаецкая. Недарэмна Антон так не любіць гэту бабу.

— Увогуле ты, Кірыла, ласы на каўбасы. Гэта я ведаю. На кожную прывабную кабету зіркаеш, як кот на сала.

— Валя!

— Але не бойся. Гэтаму пісьму і я не веру. Не таму, што ў табе вельмі ўпэўнена. Не суцяшайся. Веру ім — Зосі, якую знаю па тваіх расказах, і Машы...

Кірыла з палёгкай уздыхнуў.

— Ведаеш, пра што я падумаў? Чаму ў такіх разумных бацькоў, як мы з табой, не вельмі разумныя дзеці?

— Што табе трэба ад тваіх дзяцей? — адразу спахмурнела і ўзлавалася Валянціна Андрэеўна.— Розум прыходзіць з гадамі. У цябе яго і цяпер не надта, калі ты пра яго такой высокай думкі.

Пра ўсё яна магла гаварыць разважліва і спакойна. Але няхай ніхто не чапае яе дзяцей, нават іх родны бацька.

Кірыла зразумеў, што зрабіў не той паварот і не так, як трэба, зліслівіў перад жонкай.

— Ну, добра, добра. Не злуй. Чаму ты думаеш, што я так ужо дрэнна думаю пра сваіх дзяцей? Я проста хачу, каб яны былі лепшыя за нас.

Валянціна Андрэеўна чамусьці цяжка ўздыхнула.

— Ёсць, Кірыла, норма чалавечых якасцей? Хіба дрэнны чалавек Галіна Адамаўна? Але ўяўляю, што з ён робіцца, калі такое агідненькае пісьмо прыслалі і ёй.

— Няўжо можна паверыць гэтаму?

— Ты не ведаеш яе. Нам трэба зараз жа схадзіць да іх.

На іх званок адчыніла Наташа. У дзяўчынкі быў такі выгляд, быццам яна толькі што вярнулася з пахавання кагосьці блізкага.

— Тата дома?

Яна кінула галавой.

— А мама?

— І мама.

Антон Кузьміч сядзеў у сваім застаўленым кніжнымі шафамі кабінёце і бяздумна гартаў альбом Траццякоўскай галерэі.

Галіна ляжала ў спальні. Яна не хацела бачыць ні мужа, ні дачкі — гэтага «Ярашавага кодла», як яна пасля крычала ў істэрыцы. Каля яе быў адзін Віця, далікатны, ціхі, асцярожны ў сваіх пачуццях і меркаваннях. Можа, праз гэта Галіна Адамаўна болын любіла сына, чым рэзкую, нявытрыманую дачку. А Ярашу, наадварот, якраз гэтая рыса не падабалася ў сыне.

Валянціна Андрэеўна, уміг зразумеўшы становішча, адразу пайшла да сяброўкі. Кірыла, убачыўшы, у якім настроі Яраш, паспрабаваў жартаваць, весела спытаў:

— Што? Выдала?

Антон Кузьміч сціснуў рукамі скроні, на твары яго была пакута.

— Жах! Калі гэта будзе паўтарацца, калі так будзе далей — немагчыма жыць, працаваць...

Шыковіч адкінуў прэч свой гуліва-жартаўлівы тон. Пэўна, справа сур'ёзная, калі нават Яраш, які да ўсіх нягод ставіўся з гумарам, так перажывае. Кірыла ўпаў у крэсла насупраць сябра. Пстрыкнуў партсігарам.

— Ты мне растлумач. Чым ты вінаваты перад ёй, што яна так не верыць?

— Не хапае інтэлігентнасці. Звычайнай культурнасці. Усё няшчасце наша, што мы не выхавалі у нашай інтэлігенцыі неабходнай інтэлігентнасці. Адгэтуль дзікая рэўнасць маёй жонкі, дзікая подласць Гаецкай, усё што хочаш.

Яны доўга гутарылі пра гэта. Можа, праз добрую гадзіну Валянціна Андрэеўна паклікала іх у спальню.

— Ну вось што, хлопчыкі,— сказала яна двум сталым мужчынам, як малым.— Сядайце і раскажыце. Толькі не круціце хвастамі, а то надзяру вушы.

Яны расказвалі, дапаўняючы адзін аднаго, да позняй ночы.

Здавалася, наступіла прымірэнне.

Старшынёй сесіі выбралі Гаецкую. З'яўленне яе за сталом прэзідыума дэпутаты сустрэлі вясёлымі апладысмен-тамі. Раней увесь час старшынёй выбіралі мужчыну, сакратаром — жанчыну. На мінулай сесіі нехта з дэпутатаў зрабіў заўвагу аб такім парадку. І вось упершыню зрабілі наадварот.

Тамара Аляксандраўна са сціплай усмешкай ківала галавой у залу і крышку дужэй чым трэба ціснула руку сакратару — зусім юнаму электразваршчыку будаўнічага трэста. Яна ўмела паказаць сябе людзям! Прыемным гола-сам абвясціла парадак і рэгламент. Усё было распісана, звыкла, і ніхто не чакаў, што могуць быць заўвагі па парадку. Ды раптам падняўся Яраш і сказаў, што яму для сада-клада патрэбна не дваццаць мінут, як прапануюць, а мінімум гадзіна — ёсць што сказаць пра медыцынскае абслу-гоўванне гараджан.

Зала загудзела. Такія з'явы здараліся рэдка.

Нехта кінуў уголас:

— Чаму раней не дамовіліся?

Гукан падхапіўся, каб адхіліць просьбу Яраша: будзе грунтоўны даклад загадчыка аддзела і няма патрэбы гэ-тулькі часу даваць садакладчыку. Але яго апярэдзіла Га-ецкая. З абваражальнай усмешкай сказала:

— Я думаю, дамо доктару Ярашу гадзіну. Пытанне важнае, а ён наш лепшы спецыяліст. Хто за — прашу падняць рукі.

Работнікі гарсавета, урачы прагаласавалі з-за пэўнай цікавасці, усе другія — з павагі да вядомага хірурга.

А сам Яраш раптам падумаў, што не трэба яму гадзіна. У садакладзе яго, які напісаны даўно, добрыя мінут дваццаць адводзіліся трэцяму клінічнаму аб'яднанню, якім кіравала Гаецкая. Як будзе вытлумачана цяпер такая жор-сткая крытыка яе дзейнасці? Яшчэ да пачатку сесіі па тым, як віталіся з ім знаёмыя, ён зразумеў, што «царыца Тамара» не абмежавалася яго жонкай і жонкай Шыковіча. Кругі ад яе плёткі-каменя шырока разыходзяцца.

Што рабіць?

Майстар у сваёй справе, Яраш быў не надта вопытны ў выступленнях. Шкада, што няма побач Кірылы, той добра в ? ? а е <<не іхалогію сходаў». Але хітрун з'явіўся, пазубаска-^лу з дзяўчатамі, якія рэгістравалі дэпутатаў, атрымаў блакнот і карандаш і знік. У яго прыныцп: «На ўсіх па-

сяджэннях не перасядзіш, усіх дакладаў не пераслухаеш». Праўда, на яго, Ярашаў, садаклад абяцаў прыйсці.

Пакуль загадчык аддзела аховы здароўя да нуднасці аднатонна чытаў свой даклад, Яраш бязлітасна перакрэсліваў, выпраўляў свой.

Пасля даклада патрабавалі перапынку.

Гукан і Тарасаў селі ў буфет за адзін столік.

— Што, Сямён Парфёнавіч, знішчым па парасяці? Бачыш, як заліты? — весела прапанаваў Тарасаў.

— Не, я — кефірчык.

— Баішся халестэрыну? Мая дачка кажа: халера-стэрын. А я не баюся ніякай халеры.

— У твае гады і я нічога не баяўся.

— Але? Нічагусенькі? — як бы здзівіўся Сяргей Сяргеевіч, пасылаючы ў рот ладны кавалак парасяціны. — А я дык усё жыццё каго-небудзь ці чаго-небудзь баяўся. Малы — бацькі, у мяне суровы бацька, у арміі — камандзіра. Калі ранілі, ведаеш, як я баяўся, каб гэтыя эскулапы не адхапілі нагі...

Гукан, слухаючы, стукаў кулаком па дне бутэлькі, каб выліць захаладзелы кефір.

— Бачыў, якія анархічныя замашкі ў Яраша? — раптам перапыніў ён сакратара і так трасянуў бутэльку, што кефір плёхнуўся цераз край шклянкі на стол. Адрозу падскочыла афіцыянтка, каб выцерці.

— Чаму анархічныя? А калі яму сапраўды ёсць што сказаць?

— Ох гэтыя мне свяцілы! — Сямён Парфёнавіч разрэзаў лімон, выціснуў палавіну ў шклянку з кефірам.

— Моцна ты вітамінізуешся, — усміхнуўся Тарасаў.

Старшыня гарсавета азірнуўся, нахіліўся над сталом, спытаў паўшэптам:

— Чуў пра яго інтымнае жыццё?

Але, Тарасаў чуў. Нават яго жонка, работніца бібліятэкі, прынесла дадому гэтую навіну. Спачатку ён паверыў: што ж, усё можа быць, такому мужчыне, як Яраш, любая ў абдымкі кінецца. Ён не любіў падобных гісторый, асабліва калі справа даходзіла да партыйнага разгляду, а таму ўзлаваўся на Яраша: яшчэ яго не хапала туды ж? Але калі пра гэта пачалі гаварыць многія другія, сакратар адчуў, што тут нешта не так, што нехта стараецца, каб плётка разышлася па горадзе. Хто і з якой мэтай — хацелася яму даведацца. Таму ён насцярожыўся, калі пра гэта загаварыў і Гукан.

— Старая любоў з дачкой Савіча. Адкуль цягнецца, а? Цяпер ты можаш зразумець «прынцыповую» падаплёку артыкула Шыковіча.

Тарасаў чытаў ужо другі варыянт артыкула, дапоўнены расказаў Зосі, Шыковіч прыходзіў раіцца з ім. Усе факты, на яго думку, заслугоўвалі самай сур'ёзнай увагі, хоць для публікацыі патрабаваліся дадатковыя даследаванні. А тут, выяўляецца, вунь як паварочваюць, вунь да чаго зводзяць! Дагэтуль ён ставіўся да старшыні даволі прыязна, хоць бачыў і разумеў яго слабасці і памылкі, частка з якіх ішла ад яго асабістых чалавечых якасцяў, другая — ад пэўнага часу, калі ён выходзіўся як кіраўнік. Ён дараваў Гукану шмат якіх слабасці і памылак: ідэальных людзей мала. Але ад гэтых Гуканавых слоў яго скаланула. Тарасаў раптам убачыў, адчуў, зразумеў: чалавек гэты варожы яму па духу, па складу думак, па адносінах да людзей — па ўсім. І нельга яму паблажліва дараваць! Яго трэба бязлітасна выкрываць!

Сяргей Сяргеевіч сказаў спакойна, але з гнеўнай непрымірымасцю:

— Ух, з якой радасцю ты зрабіў бы іх правакатарамі і агентамі гестапа. Усіх. Нават Шыковіча, які быў у арміі.

Гукан папярхнуўся кефірам.

А ў гэты момант Яраш у фае палаца раіўся з Кірылам, які выканаў сваё абяцанне — з'явіўся паслухаць садаклад сябра. Антон Кузьміч выказаў сваю боязь, каб калегі не палічылі яго крытыку Гаецкай за акт помсты. Ён не хацеў бы змешваць асабістага з грамадскім. Шыковіч, які гадзіну гуляў па парку — любавіўся залатой восенню і абдумаў цікавы кампазіцыйны ход для наступнага раздзела сваёй кнігі пра падполле, быў у бадзёрым і ўзнёслым настроі. Ён бачыў, што Яраш хвалюецца, і як бы радаваўся гэтаму: хоць раз угледзець сябра ў хваляванні. Кірыла слухаў яго з іранічнай усмешкай. Перапыніў нечакана для Яраша, сказаў з вясёлай жорсткасцю:

— Па-мойму, ты робішся талстоўцам.

Яраш здзівіўся:

— У якім сэнсе?

— У гэтым самым сэнсе. Ты мяне здзіўляеш, падполыпчык, дыверсант Яраш. Навука яўна псуе цябе. Ты — той прыклад, калі інтэлігентнасці замнога, а гэта таксама "кодна. Ды калі яна дала табе аплявуху, плясні яе пяць

разоў. Плясні так, каб іскры з вачэй пасыпаліся, нягледзячы на яе прыналежнасць...

— Ты так думаеш?

— Я так зрабіў бы. Тут няма чаго размяжоўваць асабістае і грамадскае.

Пошукі фактаў пра падполле выклікалі ў Шыковіча гэты ваяўніча-наступальны настрой. Памяркоўны, ленаваты і ліберальны раней, ён здзіўляўся цяпер сам сабе: адкуль бяруцца такая энергія, такі імпэт і рашучасць?

Яраш не паспеў у другі раз перабудаваць свой даклад, а таму гаварыў, амаль не заглядаючы ў напісанае. Але гэта прыдало выступленню пафасную жвавасць і злосць да тых бюракратычных непарадкаў, якія мелі месца ў медыцынскім абслугоўванні. Ніхто з дэпутатаў не чытаў болын газеты, ніхто не кляваў носам. Разоў колькі яго перапынялі воплескамі.

Тамара Аляксандраўна кляла тую хвіліну, калі дала згоду заняць старшынскае месца. Сотні вачэй свідравалі яе. Яна бачыла ўсмяшкі, розныя па сваіх адценнях, ад зларадных да спачувальных.

Дасталося і выканкому гарсавета.

Гукан не глядзеў на Яраша, ён увесь час, яўна і ўпотаі, глядзеў на Тарасава: хацеў зразумець па яго рэакцыі, ці не ўзгадняўся садаклад з ім. Калі ўзгадняўся, тады ўсё ясна. Але было падобна, што многія факты сакратар гаркома чуюць ўпершыню. Гэта трохі супакойвала Сямёна Парфёнавіча.

Расчырванелая, узрушаная, Гаецкая ў наступны перапынак злавіла Яраша ў фае. Сказала яхідна, але зноў-такі дэманструючы перад людзьмі сваю блізкасць з ім:

— Ведаеш, Антон, прымаўку: смяецца той, хто смяецца апошні.

— Уяві сабе, Томачка, што ведаю,— засмяўся Яраш.

28

Гукану гарком даручыў прысутнічаць на станкабудавнічым заводзе. Мітынг адбыўся ў апошні дзень з'езда.

Заводскі двор — мора замасленых кепак і палінялых касынак. Трыбуна — грузавік з адкінутымі бартамі — была абсталявана ў глыбіні двара.

Рашэнні дваццатага з'езда аб кульце Гукан прыняў параўнаўча спакойна. Была кароткая разгубленасць, але

ні ў якім разе не спалох. Магчыма, усе іншыя пачуцці перамагла тады сенсацыйная цікаўнасць. За пяць год умацавалася перакананасць у тым, што культ сапраўды прынёс шкоду, і ён, Гукан, зусім шчыра гаварыў пра гэта ў сваіх дакладах і выступленнях. І, здавалася яму, гэтак жа шчыра змагаўся за адраджэнне ленинскіх норм кіраўніцтва і жыцця. Рашэнне гэтага, дваццаць другога, з'езда ён таксама прыняў як заканамерную з'яву. Але калі на мітынг — першы ж пасля сакратара парткома — Тарас Ганчароў нечакана прапанаваў знесці заводскі помнік, Сямён Парфёнавіч неяк балюча скалануўся і... спалохаўся. Не так даўно ён адкрываў гэты помнік.

Ведаючы, што Ганчароў — прыёмны сын Яраша, ён адразу падумаў: «Адна хеўра. Анархісты!»

Яму врта было выступіць, ён не выступіў — не ведаў, што сказаць.

Адпусціўшы машыну, пайшоў пехатой па вуліцах, якія забудовваліся пад яго кіраўніцтвам. Ён падумаў пра гэта — што амаль увесь новы горад будаваўся пры яго ўдзеле пад яго кіраўніцтвам. Ён заўсёды адчуваў сябе гаспадаром горада. Гэта надавала яму ўпэўненасці, сілы. І раптам цяпер адчуў, што ніякі ён не гаспадар тут... Але ад гэтага адчування яму зрабілася страшна. Упершыню ён не радаваўся рашэнням партыі, а ён жа заўсёды лічыў сябе самым верным яе сынам. Што ж здарылася, Сямён Парфёнавіч? Што змянілася? Вось ад гэтага яму сапраўды стала страшна, аж кінула ў пот, хоць апошні кастрычніцкі дзень быў ужо амаль па-зімоваму халодны. Ён падумаў пра Шыковіча і Яраша, падумаў неяк зусім інакш, чым думаў дагэтуль, — без сувязі з гісторыяй, якую расказала Гаецкая, з учынкам Славіка, выступленнем Тараса. Ён пазаздросціў ім. Лёгка ім жывецца, калі што і няясна, незразумела, то — пра другіх, а ў саміх іх, напэўна, усё ясна і ўсё проста. А вось ён, Сямён Гукан, у самім сабе не можа разабрацца. Хто і што ён, маленькі чалавек, радывы работнік? (Ён раптам пачаў думаць пра сябе, як пра зусім маленькага чалавечка.) Няпраўда, таварыш Тарасаў! Я нікога не думаю рабіць правакатарамі! — хацелася крыкнуць яму на ўвесь горад.

Дадому ён прыйшоў разбіты, з галаўным болем. Хацелася легчы ў ложка, выклікаць урача.

Жонка яго, Вольга Раманаўна, старая і шчырая работніца ашчаднай касы, раней газеты толькі праглядала і чытала галоўным чынам фельетоны ці тыя матэрыялы, якія

хто-небудзь перад гэтым параіў. А тут за вялікім сталом сядзела абкладзеная кіпамі газет.

Гукан заглянуў цераз жончына плячо, вырваў вачамі абзац, другі. Захацелася яму шчыра, па-сямейнаму, без сведак, пагутарыць з жонкай. Яна, на яго думку, не надта разумная, аднак па-жаночы чулая. За трыццаць год добра вывучыла яго, неаднойчы ў цяжкую хвіліну суцяшала, можа, і цяпер зразумее, як нялёгка яму.

— Як табе, Оля, падабаецца ўсё гэта?

— Што?

— Ну, з культам...

— А што? Правільна! Не так трэба служыць народу, каб быць побач з Леніным,— не ўзняўшы галавы, адказала жанчына.

Сямёна Парфёнавіча чамусьці ўзлаваў яе такі адказ і тое, што яна не адарвалася ад газеты.

— Разумныя вы ўсе пасталі! Заднім чыслом. Палітыкі ліпавыя! Абед давай! Зачыталася!

Здаралася, што раней ён гэтак крычаў на яе, у маладосці. Але калі выраслі і раз'ехаліся дзеці, а ў іх пасівелі галовы, Сямён многа год ужо такім тонам з ёй не размаўляў.

Вольга Раманаўна здзівілася. Пільна паглядзела на мужа. Яна не разумела яго. Чаму ён у такой злосці, калі ўвесь народ радуецца? Мякка спытала:

— Што здарылася, бацька? Непрыемнасці?

Яму зрабілася няёмка, ён памякчэў:

— Ніякіх непрыемнасцей няма. Стаміўся. У сэрца коле.

— Прэшні валідол. Паляжы, пакуль я згатую што-небудзь. Я сапраўды зачыталася.

Ляжаць Сямён Парфёнавіч не здолеў. Урача не выклікаў. Пахадзіў па трох пакоях сваёй кватэры, пачытаў газеты, паглядзеў па тэлевізары канец нейкага замежнага кінафільма — нічога не зразумеў.

Зноў вяртаўся ў думках да заводскага мітыngu.

Ён не дапускаў думкі, што не згодзен з рашэннем з'езда. Не, ён згодзен. Але ўсё-такі, здавалася яму, нешта рабілася не так. Асабіста ён так не зрабіў бы.

Вось хаця б з помнікамі гэтымі... Прыгадалася, што помнік на плошчы рабіўся ў першы год яго старшынства. Ён, гаспадар горада, прыклаў столькі энергіі. Было ўрачыстае адкрыццё. Свята. Мітынг. Ён казаў прамову, і прамова яго была адной з лепшых. Праўда, напісаць яе дапамог

Шыковіч. Ён, Гукан, пазваў, і той адразу ж з'явіўся, сеў за працу... Быў парадак. А цяпер? Той жа Шыковіч, сярдні журналіст, паводзіць сябе бог ведае як. Усё хоча перавярнуць дагары нагамі.

Моцна кальнула ў сэрца. Сямён Парфёнавіч прыціснуў руку да грудзей, быццам жадаючы падтрымаць яго, сваё патрывожанае сэрца.

29

Шыковіч пісаў дакументальную аповесць пра падполле. Але «белая пляма» — група інфекцыйнай бальніцы — моцна перашкаджала завяршэнню работы. Уласна кажучы, не было ніякай «белай плямы». Пра гэтую групу ён ведаў цяпер больш, чым пра любую другую. Аднаго толькі не разумеў: навошта гестапа спатрэбілася такая правакацыя з Савічам? Гэтага не разумелі многія. Выказвалі сумненні. Яны злавалі Кірылу: жыве яшчэ недавер да людзей! Хіба жывыя людзі — Сухадол, Зося — не самыя лепшыя дакументы? Праўда, ніхто, акрамя хіба Гукана і Рагойшы, так адкрыта не паказваў, што не верыць іх расказам. Аднак недзе паміж радкамі выказванняў самых аб'ектыўных і шчырых людзей Шыковіч чытаў: усё-такі Зося — дачка, Сухадол — нейкая лекарка, да таго ж не такая ўжо актыўная падполныца, старая жанчына, якая з-за склерозу і даўнасці магла шмат што наблытаць.

Урэшце і сам даследчык зразумеў, што не хапае яму той нітачкі, знайшоўшы якую можна разблытаць увесь клубок. Тут трэба было або шукаць гэтых кончыкаў ніткі, або секчы гордзіеў вузел. Ён шукаў настойліва, упарта. Ездзіў у цэнтральны партызанскі архіў. Доўга сядзеў там, выкарыстаўшы свой адпачынак. Шукаў падпольшчыкаў. Ах, каб яму далі магчымасць апублікаваць артыкул! Тады людзі, безумоўна, прыйшлі б самі. Тарасаў абяцаў, але ўсё чамусьці адцягваў.

Шыковіч у адным памыляўся: яму здавалася, што ўсёй гэтай справай па-сапраўднаму займаецца адзін ён. Ды яшчэ Яраш. І ўсё. Ён не думаў, што падполлем займаюцца многія людзі, па розных лініях, у розных аспектах. Яго пошукі, магчыма, толькі з'явіліся тым каталізатарам, які паскорыў рэакцыю. Неўзабаве ён зразумеў гэта.

У лістападзе ўжо, калі за акном лёталі «белыя мухі», пазваніў Сербаноўскі. Кірыла даўно не бачыўся з капіта-

нам і ўжо амаль страціў надзею, што той можа нечым памагчы яму. Сербаноўскі прасіў зайсці да яго заўтра.

— А сёння нельга? — з нецярплівасцю спытаў Шыковіч.

— Не, заўтра. У адзінаццаць.

Капітан за гэты час зрабіўся маёрам. Вырас. Але здавалася, яшчэ болып схудзеў: глыбей запалі вочы і як бы паболыпалі вушы — адтапырыліся наперад, быццам чалавек насцярожана ўслухоўваўся ў падманную цішыню. Вітаючыся, Шыковіч адчуў мазалі на яго далоні, успомніў пра хворую жонку і пашкадаваў гэтага засяроджанага і, відаць, упартага ў любой працы чалавека. Але Сербаноўскі нечакана выявіў даволі бадзёры настрой і добрую, амаль сяброўскую прыязнасць.

— Што маем новае, Кірыла Васільевіч?

— Па групе чыгуначнікаў знайшоў гару новых дакументаў, па групе Савіча...— Шыковіч развёў рукамі.— Акрамя ўсяго іншага, гэтыя людзі здорава ўмелі маўчаць.

— Але,— згадзіўся чэкіст.— Не дзеля ўласнай славы яны змагаліся. І не думалі, што нам з вамі прыйдзеца не спаць ночамі, каб даследаваць іх дзейнасць.

Не спыняючы размовы, маёр набраў нумар тэлефона, коратка загадаў:

— Арыштаванага Дымара да мяне.

Шыковіч устрапянуўся:

— Што-небудзь новае?

— Зараз пабачыце і пачуеце,— усміхнуўся Сербаноўскі. Падняўся з-за стала, пацягнуўся, падышоў да акна і адчыніў фортакчу.— Як ваш сябра Яраш жыве?

Шыковіч насцярожыўся: ці не дайшла і сюды, у гэты старажытны будынак, плётка пра сувязь Антона з Зосяй? Адказаў жартам:

— Рэжа людзей без літасці.

— Мне Вагін расказваў: здорава ён выступіў на сесіі. Малайчына!

— Але. Прыйшлося каму-нікому пачухацца.

Пастукалі ў дзверы.

— Заходзьце! — гучна крыкнуў Сербаноўскі. Хутка ўзяў ад сцяны крэсла, паставіў на вугал стала, з таго боку, дзе сядзеў сам. Кіўнуў Шыковічу:

— Сюды, калі ласка...

Кірыла хутка перасеў.

Ён чакаў убачыць у арыштаваным грамілу з бандыцкан мордай, а ўбачыў раптам у дзвярах старога — сівога,

сухога, з пакорліва-дабрадзеіным выразам твару. Салдат з аўтаматам на грудзях пачаў дакладваць:

— Таварыш маёр...

Сербаноўскі спыніў яго знакам рукі:

— Пасядзіце ў калідоры.

— Слухаюся, таварыш маёр! — Шчоўкнулі абцасы, бясшумна зачыніліся дзверы.

Стары, як бы раптам успомніўшы, сарваў з галавы кепку:

— Добры дзень, грамадзянін следчы.

— Добры дзень,— адказаў Сербаноўскі як быццам і ветліва, але Шыковіч адразу адчуў знявагу і агіду ў яго голасе. Маёр стаяў каля акна, залажыўшы рукі за спіну. Шыковіч упершыню ўбачыў яго такім — высокім, стройным, паважным і нават гордым, магчыма, за сваю нялёгкую, але пакуль што вельмі патрэбную прафесію. Ва ўсякім разе, у гэты момант ён зусім быў не падобны на таго сутулага, са змораным тварам капітана, якога Шыковіч некалі сустракаў на вуліцы і чамусьці не ўзлюбіў завочна, пакуль не пазнаёміўся, не пачаў разам працаваць.

— Сядайце,— паказаў Сербаноўскі арыштаванаму на крэсла, што стаяла амаль пасярод пакоя.

Стары цяжка ўздыхнуў і сеў. Маёр прайшоў міма яго і зайшоў з другога боку стала на сваё месца.

«Няўжо гэты дзядуля сур'ёзны злачынца? — думаў Шыковіч, разглядаючы арыштаванага.— Такі бяскрыўдны твар. Тонкія кісці, пальцы рук, як у музыкі. Няўжо з інтэлігентаў? Не, ёсць у ім нешта лакейскае. Хутчэй афіцыянт які-небудзь. Сумеў агледзець мяне так, каб не сустрэцца позіркамі. Ацаніў касцюм».

Сапраўды: сівы дзядуля прыкінуў па адзенні: хто гэты другі — цывільны ці пераапануты чэкіст? Пазнаваць людзей па вопратцы ён умеў добра.

— Грамадзянін...— Сербаноўскі як бы забыўся прозвішча і заглянуў у паперы,— Дымар-Сокалаў-Беразоўскі... Я ўсё забываю, якое з гэтых прозвішчаў ваша сапраўднае?

— Ну Дымар, Дымар, Ды-ы-ма-ар,— раздражнёна праскрыпеў стары.

Сербаноўскі ўскінуў галаву, сказаў:

— Я прашу вас спакайней.

„~ Ды я спакойны, грамадзянін следчы. Я ўжо спа-конны,— раптам скіс, згорбіўся арыштаваны, нахіліўся, *Ранаючыся кепкай падлогі.

— Чым вы займаліся да вайны, Дымар?
— Рабіў закройшчыкам у атэльє.
— У часе вайны?
— Трымаў сваю майстэрню, кравецкую. Невялічкую.
— А яшчэ чым займаліся?
— Эх, грамадзянін начальнік! — ляпнуў раптам стары кепкай па падлозе, выпрастаўся, упершыню не хаваючы вачэй, паглядзеў на Шыковіча.— Не абрыдла вам цягнуць адно і тое ж па дзесяць разоў?

— Адказвайце на пытанні!
— Ну, выконваў некаторыя заданні паліцыі,— глуха, у падлогу, адказаў Дымар.

— Чые яшчэ заданні выконвалі?
, — У СД не служыў! — пісклява крыкнуў арыштаваны.— Чаго не было, таго не было! Я ўсё вам сказаў. Нагаворваць на сябе мяне не прымусіце!

— Чакайце, чакайце. Не прыкідвайцеся дурнем. Нам добра вядомы ўзаемаадносіны СД і паліцыі. І вам яны не горш вядомы. Якія канкрэтна заданні вы выконвалі?

Прозвішча выпала ў Шыковіча з галавы — эпізадычная асоба, а яму трэба было ў працэсе запамінаць сотні розных прозвішчаў, беларускіх, рускіх, нямецкіх. Але калі ён пачуў аб прафесіі гэтага чалавека, то адразу прыгадаў Ярашаў расказ. Не стрымаўся, звярнуўся да Сербаноўскага:

— Прабачце, Анатоль Барысавіч. Як імя, імя па бацьку арыштаванага?

— Адказвайце, Дымар!
— У вас жа запісана.
— Пытаюць у вас.
— Назар Авяр'янавіч.
— Гэты тып шпіёніў за Ярашам,— сказаў Шыковіч маёру.

Дымар зноў выпрастаўся, з неўразуменнем паглядзеў на Шыковіча, які задае пытанні зусім не прафесійна. Значыцца, не чэкіст, не вышэйшы начальнік. Хто ж? Сведка?

— Вы ведаеце Яраша? — спытаў у яго Сербаноўскі.
— Не, не,— хутка, не падумаўшы, адказаў здраднік.— Такога прозвішча не чуў.

— Кузьма Клешч. Пажарнік. Ведалі такога?
Дымар на хвіліну задумаўся, непрыгожа, па-старэчы, звесіўшы сквінцу, ад чаго рот ператварыўся ў нейкую бясформенную шчыліну, Потым як бы ўзрадаваўся:

— Ах, Клешч? Пажарнік? Помню, помню. Признаюся, меў заданне прасачыць за ім. Меў, меў... Але. Грамадзянін начальнік! Прашу запісаць гэта. Не выдаў. Не. Не выдаў, хоць раскусіў, што гэта за птушка. Аро-ол! — на высокай ноце, як бы з захапленнем выгукнуў стары шакал і раптам хіхікнуў: — Гэта ж ён Лучынскага... фота яго пасля размножвалі. А я не выдаў. Добры чалавек. Спадабаўся мне. Значыцца, жыве Кузьма Клешч? Хе-хе, Клешч. Вось вам яшчэ факт. Запішыце. Не выдаў я добрых людзей!

— Гэта запішам,— сказаў Сербаноўскі, сапраўды старанна занатоўваючы ўсю размову, яго проста-такі прафесійна ўзрадавала, што Яраш ведае здрадніка і на працэсе будзе такі аўтарытэтны сведка.

— Ад каго вы, Дымар, атрымалі заданне шпіёніць за Кляшчом?

— Усё ад таго ж Швагерава.
— А Лотке вы ведалі? — спытаў Шыковіч.
— Лотке? Немец? Першы раз чую.
— У той час, калі вы шпіёнілі за Ярашам, Лотке быў механікам у пажарнай.

— Я пажараў не тушыў,— нахабна і нечакана дзёрзка адказаў здраднік.

— Вы іх распальвалі,— кінуў Сербаноўскі, запісаўшы і гэты дыялог.

Нечаканыя адкрыцці далі новы матэрыял, новых сведкаў.

У Шыковіча цудоўная памяць. У падполле ён улез грунтоўна. Але ён, Сербаноўскі, ведае, што болын за ўсё зараз цікавіць пісьменніка. Дзеля гэтага і паклікаў яго сюды.

Узяўшы з папкі пажоўклы аркуш з вучнёўскага сшытка, Сербаноўскі паказаў яго арыштаванаму.

— Вы пісалі?
— Ну я. Я. Я! — зноў раздражнёна, перакасіўшы твар і прыціснуўшы дзвюма рукамі кепку да грудзей, праскрыпеў Дымар.

Маёр падсунуў аркуш да Шыковіча. Кірыла ўбачыў тую ж запіску начальніку следчага аддзела паліцыі пра Савіча, якую ўжо аднойчы Сербаноўскі паказваў яму.

— Ён?
— Ён. Паўмесяца адмаўляўся. Не хацеў прызнаваць ніякіх экспертыз. Пакуль не выклікалі з далёкіх краёў таго, каму адрасавана запіска.

Здраднік сядзеў, панурыўшы галаву, быццам і не слу-

хаў, не чуў, пра што гавораць следчы і гэты, другі, незнаёмы.

— Грамадзянін Дымар, што вы можаце сказаць пра доктара Савіча?

— Што я магу сказаць пра Сцяпана Андрэевіча Савіча? — Ён па-жаночы гаротна схіліў сваю маленькую сіваю галаву набок, паківаў ёй. — Я магу толькі сказаць, што гэта быў залаты чалавек. Я пятнаццаць гадоў шыў яму касцюмы і паліто. Прымяраў на даму. І заўсёды выходзіў з гэтага дома начаставаны вось так, — Дымар правёў далонняй па шыі; дзіўна мяняліся інтанацыі яго голасу: то ён скрыпеў, як старая асіна, то сыпаў, як гарохам, то цягнуў павольна, з амаль лірычнай задумлівасцю.

— І вы гэтак аддзякавалі яму? — не вытрымаў Кірыла. Здраднік закаціў вочы пад лоб, быццам намерваўся прачытаць пакаянную малітву.

— Усё зло ў свеце ад грошай. Хацеў выбіцца ў людзі... — Ён цяжка ўздыхнуў.

— На смерці другіх?

Спачатку Кірыла слухаў спакойна. Былп было прафесійнай цікаўнасці да гэтай быццам выкапанай пачвары, да таго, як ён паводзіць сябе, і наогул да ўсяго працэсу допыту, чым абурэння, гневу. Але калі дайшло да Савіча, калі здраднік з цынчным прытворствам пахваліў нябожчыка, у Кірылы перавярнула ўсю душу. У яго не было выпрацаванага гадамі спакою Сербаноўскага. Яго прафесія дазваляла яму даваць волю сваім пачуццям. Ён адчуваў, як усё мацней і мацней грукае сэрца, аж пачало звінець у вушах. Ён зняў са стала рукі свае, каб яны былі далей ад цяжкага чарнільнага прыбора. Мабыць, маёр адчуў, што робіцца з ім, бо сурова сказаў арыштаванаму:

— Давайце, грамадзянін Дымар, без філасофіі. Што дало вам падставы напісаць такую запіску?

— Чуццё. Я ды каб не ведаў Савіча! Хе. Як аблупленага. Я ніколі не верыў, што ён шчыра служыць немцам. Ён загадаў у мяне касцюм. Я на прымерках пачаў «мацаць», чым жа ён дыша. Даверліва расказаў яму пра зверствы гітлераўцаў. А ён кажа: мы самі вінаваты. І супраць партызан нешта сказаў. Хе, Савіч супраць партызан! Я падумаў тады: «Каго ты хочаш правесці, доктар Савіч? Хе».

— Ну і гніда! — кінуў Шыковіч з агідай.

Здраднік уздрыгнуў, але тут жа натапырыўся, як пень, віскнуў:

— Прашу не абражаць! Я чалавек...

— Які ты чалавек! Ты горш вошы тыфуснай!..

— Кірыла Васільевіч! — дакорліва паківаў галавой Сербаноўскі.

— Калі да мяне будуць вось так, я не скажу больш ні слова. — І Дымар надзьмуўся, ужо з інакшым выразам адвесіўшы сківіцу. Шыковіч толькі цяпер убачыў, што ўсе зубы ў яго ўстаўныя. Ад гэтага зрабілася так брыдка, што Кірыла баяўся, каб не званітавала.

— Гэта вы засвоілі, — сказаў Сербаноўскі, набіраючы нумар тэлефона. — Ало. Швагерава да мяне. — Палажыўшы трубку, паўтарыў: — Свае правы вы засвоілі, — і сказаў Шыковічу: — Аднойчы, калі ён вывеў мяне з цярапення вось так, як вас, і я павысіў голас, ведаеце, што сказаў гэты «законнік»? «Можа, ударыць хочаце? Ага, баіцеся! Не той час». Ніколі, ні ў які час, я не стаў бы пэцкаць рукі аб вас, Дымар. Брыдка-.

Шыковіч спытаў ужо амаль спакойна:

— Усё ж цікава, што вас прымусіла прадаваць людзей фашыстам? Лепшых людзей.

Дымар заплюшчыў адно вока, быццам крыўляўся, як блазен, і не адказваў.

— Раскажыце, як вы сталі Беразоўскім, — загадаў маёр.

Здраднік заплюшчыў другое вока і звесіў сіваю галаву на грудзі.

Расказаў сам Сербаноўскі:

— Вам гэта павінна быць цікава, Кірыла Васільевіч. Знішчыўшы дакументы на Дымара, ён сімуляваў прыступ эпілепсіі. Упаў на вуліцы ўвечары. У Куйбышаве гэта было. Так, Дымар? Натуральна, трапіў у бальніцу. Апрытомнеў — цап-мац, пуста ў кішэнях. Усё нібыта вычысцілі: дакументы, грошы, гадзіннік. Прозвішча? Беразоўскі, Сяргей Пятровіч. Па даведцы з бальніцы атрымаў новы пашпарт. Хутка асталяваўся ў Вольску. Лепшым краўцом лічыўся ў рабочых цэментавых заводаў.

Дымар на міг падняў галаву, і дзіўная ўсмешка скрывіла яго бяскрыўныя вусны.

У пакой, атрымаўшы дазвол, увайшоў каранасты барадач у ватоўцы, у высокіх ютовых ботах. Постаць яго, хада, рукі выдавалі чалавека фізічнай працы. Можа, таму неадарэчымі і непатрэбнымі здаваліся акуляры на яго барадатым шырокім твары.

Шыковіч угледзеў, з якой нянавісцю зірнуў на дзябелага барадача мізэрненькі Дымар.

Швагераў — былы следчы паліцыі — прывітаўся і дысцыплінавана пачакаў каля парога, пакуль Сербаноўскі не паказаў яму, куды сядзець.

— Ну, чым вы займаецеся? — спытаў маёр.

— Аглядаю горад. Які горад вырас! Які горад! — і ўздыхнуў на поўныя грудзі не то ад захаплення, не то шкадуючы, што горад збудаваны без яго.

— Горад — песня, — згадзіўся Сербаноўскі.

— Песня?! Гэта вы добра сказалі. — Швагераў, не здымаючы акулераў, выцер чыстай хусцінкай вочы.

— Скажыце, Швагераў, што даносіў вам Дымар пра Кузьму Кляшча?

Падследчы насцярожана павярнуў галаву да сведкі. Швагераў задумаўся.

— Я вам напамню. Пра таго хлопца, які пакараў Лучынскага.

— Ах, пра Яраша?

— Скажыце, адкуль вы ведаеце яго сапраўднае прозвішча?

— Пасля таго здарэння хутка ўстанавілі, што ніякі ён не Клешч, а студэнт медтэхнікума Яраш. Уся паліцыя была паднята на ногі, каб знайсці яго.

— Хочаце ведаць, у каго ён хаваўся? У доктара Савіча.

Кашлатыя бровы Швагерава варухнуліся ад здзіўлення. А Дымар каўзануўся на крэсле і праскрыпеў:

— Пра Кляшча я нікому слова не сказаў.

Швагераў паківаў галавою:

— Мне пра Яраша ён не гаварыў.

— Швагераў, я не хачу вам лішні раз напамінаць, што значыць для вас шчырасць і сумленнасць.

— Таварыш маёр! За сваю віну я пятнаццаць год меў. Нядаўна пачаў жыць нанова. Адчуў сябе чалавекам. Вы чыталі мае характарыстыкі... Дык няўжо вы думаеце, што я буду цяпер выблытваць гэтага... павука?

— Сам ты павук! — злосна агрызнуўся Дымар.

— Быў, — спакойна згадзіўся Швагераў. — Але цяпер стаў чалавекам.

— Вы ведалі, — Сербаноўскі глянуў у паперы, — Лотке? Механік у пажарнай быў перад здарэннем з Лучынскім.

— Лотке? — Швагераў хмыкнуў. — Якіх толькі прозвішчаў у яго не было. Гэта Ганс Крафт. Каланіст з Украіны. Шпіён.

— Агент СД?

— Безумоўна.

— Дымар быў знаёмы з Крафтам?

— Не, не быў! Не ведаю ніякага Крафта! — паспяшаўся адмовіцца стары правакатар.

— А па-мойму, быў, — сказаў Швагераў. — Нешта мне прыпамінаецца, што, калі ты шыў мне касцюм, Крафт таксама прыйшоў на прымерку. Тады ён быў у форме чыгуначніка.

— Мала каму я шыў! Усіх...

— Ясна! — перапыніў Сербаноўскі. — А цяпер паўтарыце коратка свае паказанні па справе Савіча.

Швагераў зразумеў, што паўтарыць трэба для гэтага, другога, незнаёмага яму чалавека ў цывільным, і павярнуўся да Шыковіча, пачаў расказваць яму:

— Ну, Савіча мы лічылі надзейным. Вядома, для «новага парадку». Многія дзеячы выклікалі падазрэнне. Ён — не. І раптам яго запіска, — кіўнуў на Дымара, потым на стол, — тая, што ў справе. Я ведаў яго манеру, — зноў кіўнуў на свайго былога сябра. — Там, дзе няпэўна, ён гаварыў вусна, дзе пэўна, заўсёды пісаў, каб пакінуць дакуменцік, відаць.

— Хлусіш! — праскрыпеў Дымар.

— Навошта ж мне хлусіць? Я нават разгубіўся. Прызнаюся, было жаданне самому злавіць такога сама, як доктар Савіч. Падзяка, грошы, кар'ера, няхай яны спрахнуць... Мы ж там адзін аднаму не верылі, адзін аднаго хаваліся, каб перахітравіць, вырвацца ўперад. Але пабаяўся я сам... Вялікая адказнасць. Куды мне! Начальніку сказаў. Той, помню, таксама разгубіўся. Калі, кажа, Савіч з імі, з нашымі, значыцца, з партызанамі, нікому, кажа, з нас не будзе веры ад СД. Уцячэ Савіч — труба будзе нам. Узяць яго без доказаў — таксама не лягчэй. Адным словам, ламаў галаву начальнік. Мне нічога не даручыў, хоць справай з медыкаментамі займаўся я. Але мы яшчэ раней дамовіліся весці яе, як звычайную крымінальную. Гэта, ведаеце, куды прасцей: крымінальнымі справамі менш цікавіліся. Хто з іх данёс у гестапа, — ён, — зноў ківок у бок Дымара, — ці начальнік паліцыі — гэтага я не ведаю.

— Сам ты!.. Сам данёс! — раптам закрычаў Дымар. — А цяпер хочаш зваліць на мяне? Хочаш быць чысценькім! Не выйдзе?

— Не, я не чысценькі. Але я ў сорок чацвёртым прыйшоў з лесу. Вось я, судзіце. А ты дзе быў? Не я пачаў шпіёніць за Савічам. Я наогул ні за кім не шпіёніў. Я веў справы як следчы.

— Па сутнасці,— заўважыў Сербаноўскі. Швагераў зноў павярнуўся да Шыковіча.

— Натуральна, што Савічам занялося само гестапа. Не паспелі мы агледзецца, як усё здарылася... Пасля я даведаўся, што ў дзень налёту і смерці доктара гестапа стала вядома, што ў яго хаваецца прадстаўнік партызанскага штаба. Ад каго, якім чынам яны даведаліся пра гэта, ніхто мне не сказаў. Але, безумоўна, гэта паскорыла развязку. У паліцыі казалі, што Савіч адстрэльваўся. Сапраўды, былі забіты два гестапаўцы і тры ці чатыры ранены. Забілі Савіча ці сам застрэліўся — пра гэта маўчалі. Хто мог разавіць рот, калі афіцыйна было аб'яўлена, што доктара забілі партызаны? Пасля нашаму начальніку сказаў п'яны ад'ютант фельдкаманданта лейтэнант Крэйман, што ў часе аперацыі «Доктар» — яны назвалі гэта цэлай аперацыяй — машыны гестапа былі абстраляны з суседняга саду з аўтаматаў. Відаць, тады і былі забіты і ранены гестапаўцы. Мяркую, што гэта і навяло іх на думку аб'явіць, што Савіч забіты партызанамі. Вы былі, навошта трэба была акупантам такая правакацыя? Я так думаю: баяліся прыкладу. Калі агласіць, што шасцідзясяцігадовы доктар, кіраўнік аддзела гарадской управы, вёў актыўную барацьбу, як бы гэта ўзняло дух падполчыхаў і ўсіх патрыётаў. А так, наадварот, магло дэмаралізаваць тых, хто быў звязаны з Савічам. Па гэтай справе я ведаю яшчэ, што ўрач інфекцыйнай бальніцы Акулава...

— Вакулава,— паправіў Шыковіч.

— Мне добра помніцца, што начальнік сказаў — Акулава. А можа, і не так... Столькі прамінула год! Дык вось гэтая жанчына ў калідоры гестапа, па дарозе на допыт ці з допыту, спрабавала вырваць у канваіра аўтамат. Вядома, была застрэлена на месцы. Мабыць, гэтага яна і хацела. Такі выпадак быў не адзіны. Скатаваныя людзі кідаліся на аўтаматы.

— Швагераў, чаму ў вашых паказанняў на працэсе пра Савіча нічога не сказана?

— Ні следчы, ні суддзі, пэўна, не надалі запісцы ўвагі і не націскалі на гэты факт. А каму, грамадзянін начальнік, хацелася браць на сябе лішнюю справу? Каб атрымаць «вышку»? Ваенны час. Ваенны трыбунал. Маё шчасце, што я сам з'явіўся.

Шыковіч спытаў пра другія групы, пра правалы - хто вінаваты, хто выдаў? Дымар маўчаў. Швагераў адказаў ахвотна і, здавалася, шчыра, але не без хітрасш:

стараючыся так падаць усё, каб нідзе не ўблытаць сябе. А вядома, што «паліцыя агульнага парадку» крымінальнымі злачынствамі займалася між іншым і ў большасці выпадкаў забойцаў, рабаўнікоў, зладзеяў рабіла правакатарамі, агентамі; галоўная дзейнасць паліцыі, у тым ліку і следчага аддзела, была скіравана на выкрыццё савецкіх патрыётаў, на дапамогу гестапа і СД. Таму былы следчы з надзвычайнай асцярожнасцю абыходзіў небяспечныя мясціны. Але Шыковіч і Сербаноўскі ведалі значна больш, чым думалася Швагераву: мелі магчымасць супаставіць факты, параўнаць яго паказанні з іншымі крыніцамі. Што-нішто ён усё-такі праясніў і ўдакладніў. Раскрыў, напрыклад, структуру і метады шпіянажу, даўшы Кірылу новы матэрыял для кнігі. Калі нарэшце арыштаванага адвялі, а сведка пайшоў чакаць вырашэння свайго лёсу: застанецца ён толькі сведкам ці сядзе на лаву побач з агентам, Сербаноўскі сказаў:

— Вось цяпер, я думаю, ніхто ўжо не затрымае ваш артыкул. Устаўляйце запіску, карыстайцеся пратаколам допыту — і друкуйце. Толькі назву прыйдзецца мяняць. Думаю, што больш не існуе пытання, хто ж такі доктар Савіч?

— Асабіста для мяне яго даўно не існавала.

— Але патрабаваліся доказы.

— Дзякую вам.

— Няма за што. Святы абавязак.

— Як вам удалося выкапаць гэтага дыназаўра?

— Няхай гэта застанецца нашай прафесійнай тайнай.

Яны хораша, з разуменнем усміхнуліся адзін аднаму, як два добрыя сябры, якія агульнымі сіламі зрабілі карысную справу.

* * *

— Хадзем да Зосі. Я люблю прыносіць людзям добрыя весткі.

Яраш, надзвычай узбуджаны расказам пра Дымара, хадзіў па сваім кабінёце, прыгадваў паводзіны агента, калі той сачыў за ім, выкрываў філасофію здрады. Нечаканая прапанова Кірылы захапіла яго знянацку.

— Да Зосі? — Ён спыніўся каля акна і як бы раптам патух: уся яго магутная і прыгожая постаць у чорным святэры ў нейкі міг зрабілася каржакавата-нязграбнай. Ён згорбіўся, выгнуў шыю, быццам убачыў нешта незвычайнае ў белай ваце паміж рамамі.

— Няўжо баішся? — укалоў Кірыла без злоснага намеру.

Яраш крута павярнуўся да сябра. На твары яго з'явілася пакутлівая грываса.

— Я даў клятву... Галі.

— Ух, людзі добрыя! Да чаго мы дажылі!

— Я ніколі не парушаў сваіх клятваў.— Голас Антона Кузьміча ўпаў да шэпту.

Кірыла ўзлаваўся. Падхапіўся, адскочыўшы ад крэсла, як гумы мяч, пакаціўся да кніжных паліц, што займалі ўсю сцяну. Загрымеў на поўны голас, забыўшыся, што ў суседнім пакоі Наташа:

— Ты прабач... Я паважаю клятвы... Паважаю Галіну... Але калі на кожны бабскі капрыз... Не будзе ж жыцця...

Яраш знясілена апусціўся ў тое ж мяккае крэсла, дзе толькі што сядзеў Шыковіч, выцер далонямі твар.

— Кінь! Я сам ведаю. Але калі не хапае розуму і, я ўжо казаў табе, звычайнай інтэлігентнасці... Што рабіць? Скажы, інжынер душ?

Пасля прымірэння Галіна вырвала ў яго гэтую клятву — што ён ніколі больш не наведзе Зосі. Ён пакляўся з бяздумнай лёгкасцю, абы замацаваць прымірэнне, бо бачыў, як цяжка перажываюць разлад дзеці. Пасля зразумеў, што такая клятва абражае яго. Хіба ён у чым вінаваты? Магчыма, у яго і не было б патрэбы і ахвоты заходзіць болын да Зосі. А цяпер яму рабілася брыдка за ўласную слабасць і бязвольнасць і часта хацелася пайсці да Зосі на злосць жонцы. Дзіўна, што жаданне такое мацнела з кожным днём. Ён змагаўся з ім. Ён сумленны чалавек і сапраўды ніколі не парушыў свае клятвы. Урэшце, справа не ў клятве. Ён проста вышэй за ўсё гэта і не дазволіць, каб подласць плеткароў і жончына неразумнасць давялі іх да разрыву, што было б трагедыяй і для іх абаіх і яшчэ большай — для Віктара і Наташы.

Так ён думаў. Але ад гэтай лагічнай разважлівасці не рабілася лягчэй. Ён мог усё дараваць, але нічога не дараваў сабе — памылак, слабасці, неразумных слоў, непатрэбных учынкаў. У той міг ён пазайздросціў Шыковічу і ўзлаваўся за гэта на сябе і на яго.

Кірыла раптам спыніў разважанні, якія ён было пачаў, аб ролі мужа ў выхаванні жонкі. Мабыць, ён адчуў, што сябру непрыемна і цяжка выслухоўваць гэта. А можа, упершыню адчуў непавагу да таго, кім захапляўся, хаваючы сваё захапленне за кепліва-жартаўлівымі словамі.

Яшчэ ўлетку на дачы ён неяк сказаў пра Яраша: «Такі вялікі і такі маленькі перад жонкай». Гэта быў жарт. Аднак, магчыма, падсвядома хацелася, каб яго лепшы сябра і герой быў вялікі ва ўсім. Зашпіліўшы верхні гузік на сарочцы і падцягнуўшы галыптук перад чорнымі тамамі энцыклапедыі, Шыковіч грубавата сказаў:

— Чорт з табой! Пайду адзін,— і рушыў да дзвярэй.

У суседнім пакоі зірнуў цераз Наташына плячо ў кнігу, якую дзяўчынка чытала, дакрануўся далоняй да яе белых шаўкавістых валасоў. Яна глянула на яго і ўсміхнулася вінавата, як бы просячы за штосьці прабачэння, можа, за тое, што падслухала іх размову, ці, можа, за бацькаву нерашучасць.

Кірыла апранаўся ў калідоры. Калі выйшаў Антон, ён таксама пачаў моўчкі апранацца. Праз адчыненыя дзверы Наташа глядзела на бацьку з ухвалой і страхам, нібы несла адказнасць за яго ўчынкі.

На дварэ добра прымарозіла. У паветры кружыліся сняжынкі. Але асфальт вуліцы быў сухі і шэры ў цьмяным святле ліхтароў, пабялелі толькі лункі каля ліп і каштанаў.

Шыковіч даўно ўжо прыкмеціў: у іх горадзе найбольшы рух на тых вуліцах, што ідуць паралельна цэнтральнай, а на тых, што перасякаюць яе, нават у нядзелю ціха і бязлюдна, хоць гэта, бадай, самыя прыгожыя вуліцы, нешырокія, зялёныя, утульныя, асабліва іх кароткія ўчасткі ад Савецкай да ракі. Шыковіч любіў гэтыя вуліцы. Любіў гуляць па іх.

Яны ішлі не спяшаючыся. Звычайная рабочая хада ў Яраша такая, што побач з ім трэба ісці ўподбег, каб не адстаць. А тут ён ішоў надзіва павольна — магчыма, усё яшчэ вагаўся. Яны як бы знарок забыліся, да каго і з якой прычыны ідуць.

— Што, аднак, ты думаеш рабіць з дачай?

— Паеду, раскладу пасярод кабінета касцёр, пагрэю вочы... Асалода на ўсё жыццё.

— Не вярзі лухты, Кірыла.

— А як інакш ты яе знясеш за месяц? Куды?

Тры дні назад яны атрымалі рашэнне аблвыканкома, У якім ім прапаноўвалася ў месячны тэрмін знесці дачу. Матывы: зямельны ўчастак адведзены райвыканкомам незаконна. Яраша гэтая бюракратычная паперка здзівіла, пакрыўдзіла і расстроіла, Кірылу — абурыла.

— Гуканаў ход канём! — адразу здагадаўся ён.

— Але ж гэта не яго сфера.

— Ты наіўны чалавек, доктар.
— Навошта яму?
— Даць нам лішні клопат, выбіць з нармальнай каляіны, адцягнуць увагу, абвінаваціць у прыватна-ўласніцкіх тэндэнцыях. Зусім нядрэнна прыдуманая. За-адно паказаць сваю прынцыповасць і непрымірмасць да перажыткаў...

Але як маглі прыняць такое рашэнне, не пагаварыўшы нават з намі? Быццам мы з табой дармаеды нейкія,— перажываў Яраш.

Яны хадзілі ў выканком. Іх ветліва прымалі, выслуховалі, спачувальна паціскалі плячамі. Здавалася, ніхто нічога не ведае. Толькі намеснік старшыні Мухля чамусьці ўзлаваўся:

— А што вы хацелі, таварыш Шыковіч? Будаваць асабнякі, калі людзі не маюць яшчэ звычайных кватэр? Вам волю дай — палову калгаснай зямлі захопіце...

Кірыла таксама ўзлаваўся.

— Ясна. Значыцца, ты хапуга і спекулянт, доктар Яраш! — сказаў ён сябру, які панура маўчаў, барабанычы па замку партфеля.

Мухлю стала няёмка перад Ярашам.

— Ніхто так не думае. Не кідайцеся словамі, Шыковіч. Мы абавязаны былі паправіць райвыканком.

— Іншым чынам гэта нельга зрабіць?

— Падумаем. Пастановы часам адменьваюцца.

Але пастанова не адмянілася. У той дзень яны атрымалі напамінак з раёна, на зямлі якога стаяла дача. Райвыканком скасаваў сваё, трохгадовае даўнасці, рашэнне аб адводзе ім зямельнага ўчастка. Абжытая будыніна не мела права стаяць на зямлі.

Ад злосных жартаў Кірыла паступова перайшоў да менш злоснай сур'ёзнасці і разважлівасці:

— Днямі бюро гаркома займалася майстэрнямі для мастакоў. Абавязалі гарсавет знайсці патрэбныя памяшканні. А я сам, за сумленна запрацаваныя грошы збудаваў сабе майстэрню. Мне не дача патрэбна! Мне трэба цішыня!

Ён гаварыў гучна, размахваў рукамі. Прахожыя азірліся на яго, як на п'янага. Захапіўшыся, ён не заўважыў, што той, каму ён усё гэта гаворыць, бадай не слухае яго. Яраш раптам страціў цікавасць да гэтай дачнай праблемы, і яму стала ўсё адно, што будзе з іх дачай. Няхай хоць сапраўды Кірыла распальвае там касцёр.

Калі падыходзілі да дома, дзе жыла Зося, Антона Кузьміча апанавала незразумелае хваляванне. Такого па-чуцця ён не ведаў ужо даўно, магчыма, з гадоў юнацтва. Было радасна і боязна. Амаль страшна, аж халадзела пад сэрцам. Ён прыслухаўся да сябе, каб зразумець, што гэта. І не мог зразумець. Боязь жонкі? Але адкуль гэтая радасная нецярплівасць? Як у юнака перад першым спатканнем. Дзіўна. Можа, яму няёмка перад Машай, якая, напэўна, будзе там? Не, няпраўда, што пачуцця такога ён не ве-даў сто год. Яно ўжо неяк з'яўлялася і, здаецца, зусім нядаўна. Калі? З якой прычыны? Нешта знаёмае, блізкае і адначасова далёкае, забытае. Пэўна, адно — парушана душэўная раўнавага. Кім? Ці чым?

Многа год ён меў той спакой, упэўненасць, што нараджаюцца ад веры, ад пераканання ў карыснасці сваёй дзейнасці, ад пазнання людзей і з'яў ва ўсёй іх дыялектычнай складанасці. Былі, безумоўна, хваляванні: перад цяжкімі аперацыямі, перад нараджэннем дзяцей, у часе іх хваробы, пасля сварак з жонкай, ад яе беспадстаўнай рэўнасці. Але ўсё гэта было проста і ясна як божы дзень, яно ядналася адным акрэсленым паняццем — быццём. А гэтае хваляванне не падобна ні на адно з тых, раней-шых.

Ён спытаў у Кірылы:

— Ты не баішся, што наш візіт падмацуе плёткі?

— А ты баішся ўсё-такі?

— Баюся,— прызнаўся Яраш, каб хоць чым-небудзь вытлумачыць свой душэўны стан.— Ты ведаеш Галіну.

— Ты проста дрэнна выхаваў яе. Ідэаліст — вось ты хто. Хірург-ідэаліст — унікальная рэдкасць. Мае сталічныя калегі, якія пішуць слязлівыя вершы, у сто разоў больш практычныя і зацвярдзелыя... Каб я напісаў, што былы падпольшчык, славуці хірург так заціснуты жончыным абцасам...

— Трапло ты. Абаранай свае тэндэнцыі. Але май на ўвазе, што я думаю аддаць сваю палавіну нашаму прафсаюзу пад летні дзіцячы сад.

Шыковіч сігануў наперад, зазірнуў знізу ўгору сябру ў твар, каб пераканацца, сказаў той сур'ёзна ці жартам. Яраш глядзеў удалеч, некуды ў канец вуліцы, быццам хацеў нешта разгледзець у святле цёмных ліхтароў.

— У нас розныя прафсаюзы. Не памірацца. У іх аднолькавыя характары.— Шыковічу спадабаўся ўласны жарт, і ён засмяяўся.

Яраш таксама хмыкнуў.

Ім адчыніла Маша.

— Ах, вы?! — здзівілася яна.— Калі ласка! — Аднак не адступала ад дзвярэй, не прапускала іх, быццам хацела адцягнуць час і даць некаму схавацца ці замясці нейкія сляды.

Шыковіч нахіліўся і жартаўліва нырнуў пад яе руку, якой яна ўсё яшчэ трымалася за адчыненую палавіну дзвярэй.

«Няўжо плётка дайшла і да яе?» — амаль са страхам падумаў Яраш.

Маша збянтэжана адступіла, і ён нерашуча ўвайшоў у калідор. З пакоя выйшла Зося. Яраш не бачыў яе болын за месяц. За гэты час яна яшчэ болын памаладзела і папрыгажэла. У добра скроеным сінім плацці, з двух'яруснай прычоскай-куклай, расчырванелая, яна мела амаль элегантны выгляд. Як лёгка жанчыны харашэюць!

Зося выявіла шчырую радасць, збянтэжанасці ў яе не было ні кроплі. Яна сказала надзвычай проста:

— Якія вы добрыя, што не забываеце нас. Хоць зрэдку заглядваеце на аганёк. Распранайцеся. У нас ёсць чай.

Але праз адчыненыя дзверы Яраш убачыў у пакоі Тараса. Хлопец сядзеў за нізкім сталом, застаўленым чайным посудам, услухоўваўся ў галасы і крыху дзіўна ўсміхаўся. Хоць Яраш ведаў, чаму ён тут, і ў душы ўхваляў яго выбар — абы толькі сур'ёзна, але нечаканая сустрэча з сынамі тут, у Зосі, збянтэжыла яго, магчыма, нават больш, чым Машу. Ён адчуў сябе як бы ў нечым вінаватым. Што сказаць Тарасу, калі зойдзе ў пакой? Як будзе паводзіць сябе Тарас? Прыйдзецца прасіць яго, каб не прагаварыўся дома, а то зноў будзе скандал.

Ад гэтай думкі зрабілася да балючасці непрыемна. Тое, што ён вымушаны рабіць з гэтага бязвіннага наведвання тайну, уніжала і абражала. А ўніжэнне для яго, гордага і незалежнага, было самай страшнай карай.

Яраш пашкадаваў, што прыйшоў сюды.

30

Грукат крана над галавой быў для Славіка цяпер як нечаканы гром для забабоннага грэшніка. Ён уціскаў галаву ў плечы, пэлахліва азіраўся і, калі плыла цяжкая дэталі, адступаў, а то і зусім хаваўся за высокія станіны.

Ён баяўся падняць вочы вышэй крука — да шклянёй будкі, у якой сядзела кранаўшчыца, «дзятлік», з востранькім носікам і вострым чубком, бо сваю чырвоную касыначку Нінка заўсёды чамусьці абпінала «домікам», ад чаго твар яе яшчэ болын завострываўся. Славік баяўся сустрэчы з ёй.

Кран панёс да ўпаковачнай гатовы станок. Яго ўрачыста суправаджалі кіраўнікі цэха і амаль уся Тарасава брыгада. Акрамя Славіка. І Генрых. Яны былі заняты другім станком: прыладжвалі зманціраваныя электрыкамі праграмны вузел. Гэтую тонкую складаную і марудную работу заўсёды браў на сябе будучы інжынер. А ў Славіка гэта была апошняя стадыя вучнёўства, набліжаўся экзамен на разрад, і трэба было, хоць збольшага, ведаць зборку ўсіх вузлоў.

Усунуўшы галовы ў люкі тумбы, яны падганялі счэпленне электраматора з перадачай аўтаматычнага з'ёмшчыка дэталей.

Разгружаны кран вяртаўся з лёгкім гулам. Ён ляцеў па доўгім пралёце цэха з хуткасцю цягніка. Звінелі шыбы, і дрынчалі незамацаваныя дэталі і ключы на станку.

І раптам усё сціхла: кран спыніўся, замёр. Славік упусціў гайкі, якія падаваў Генрыху. Спіной сваёй, што вытыркала з-пад станка, ён адчуў, што цяжкі крук павіс якраз над ім. Больш таго, ён адчуў позірк Ніны, яна высунулася са сваёй шклянёй будкі і глядзіць... глядзіць на яго.

Славік уціснуўся глыбей пад станіну. Хацелася ўсяму залезці ў вузкі люк, схавацца, ператварыцца ў электравузел, каб рухаць станок, а самому нікога не бачыць, нічога не адчуваць.

Не раз за сваё нядоўгае жыццё ён чыніў шкоду. Здалася, што колькі дзён жыў з бояззю кары. Але ніколі яшчэ ў яго не было такога страху. Агіднае і цяжкае пачуццё! Яно скавала ўсю яго істоту. Яно — як невылечная хвароба, як рак, пра які чалавек ведае і нічога не можа зрабіць. Для свайго ўратавання, толькі слухае, чакае, калі, як ён праявіць сябе і нанясе апошні ўдар.

Станок уздрыгнуў, як жывая істота,— кран паволі рушыў далей.

Славік стоена ўздыхнуў. Генрых сказаў:

— Пасвяці сюды.

Славік падняў вышэй «пераноску», ад яркага святла якой слязіліся вочы.

Генрых кінуў на яго кароткі позірк і рухамі штукара пачаў мацаваць маленькія гаечкі. Недасведчанаму чалавеку, які бачыць станок толькі звонку, можа здацца, што такая аграмадзіна складзена з адных вялікіх і цяжкіх дэталей. Так упачатку здавалася і Славіку. А тут ёсць дэталкі не большыя за гадзіннікавыя, асабліва ў электраабсталяванні. Між іншым, гэтая складанасць і прываблівала няўрымслівага хлопца. Каб усё было проста і аднастайна, як яму ўяўлялася па школьнаму знаёмству з заводамі, адно і тое з хвіліны ў хвіліну, з дня ў дзень, то, напэўна, даўно ўсё абрыдла б. А на зборцы заўсёды нешта новае.

— Што ў цябе з Нінай? — спытаў Генрых, працягнуўшы руку па гайкі і пракладкі.

Рабро станіны здушыла Славіку грудзі. Пракладкі прыліпілі да потнай далоні.

— А-а... нічога. Ходзім у кіно...

— Ты ж не любіш яе.

— А хіба нельга так?

— Як «так»?

— Ну... разам працуем, разам гуляем.

— Я сам, стары, раней глядзеў на дзяўчат несур'ёзна.

Нібы яны для адных танцулек створаны. З Нінкай нельга так, май на ўвазе. Яна не такая, як тыя... У яе ўсё сур'ёзна. І планы яе сур'ёзныя і простыя: выйсці замуж, нараджаць дзяцей... Некаторыя моднікі фыркаюць: мяшчанства. Ёлупы! Схіліце галовы! Гэта жыццё ў яго натуральным выглядзе. Самі вы мяшчане!

«Чаму ён гаворыць гэта мне? Няўжо ведае? У вочы, у вочы б яму глянуць».

Але «зайчыкі» ад яго прафесарскіх акулараў сляпілі. І Славік — што той трусік перад кобрай. Толькі вушкамі варушыў. Куды знікла дасціпнасць, кідкасць: ты мне слова — я табе дзесяць. Ён, акуларысты чорт, здаецца, працуе, а зіркае, усё бачыць. Разбіць пераноску, ці што? Быццам незнарок.

Нарэшце Славік скінуў чары. Выскаліўся:

— Думаў, хоць адзін чалавек як чалавек. А ты — як Ходас і Тарас. Маралісты! — і завуў у вантробе станка: — Сумна жыць, Генрых!

Ён неаднойчы хіліў Варэніка на свой бок вась такімі жартамі. У яго і Косці найлепшае пачуццё гумару.

— Думаеш, калі сапсуеш камусь жыццё, табе стане весялей?

— А каму я псуу? Пайшлі вы ўсе...

Мінут праз колькі Тарас накіраваў яго ў склад па дэталі. Славік напусціў на сябе такую бестурботнасць і веселосць, каб нікому і ў галаву не ўлезла, што ў яго штось нядобрае на душы.

Ён ішоў паміж станкамі, як па лесе. Насвістваў. І раптам з-за станка — яна, Нінка. Носік — чырвоны, вочы — злыя.

— Славік!

Ён спалохана азірнуўся.

— Такая цана тваім словам? Дзе твае вочы бессаромныя? Цяпер табе нічога не трэба? Ведай жа: або на сябе рукі налажу, або цябе станінай прыдуш. Цяпер мне ўсё адно не жыць.— Яна ўсхліпнула.

А побач, за станком,— галасы. Здаецца, начальнік цэха.

Славік схпіў яе за руку.

— Чаго ты? Дурная, дурная... У мяне проста часу няма. Я на падрыхтоўчыя курсы ў політэхнічны паступіў. Кожны вечар... Ну добра. Сёння, сёння...

Ішоў знаёмы рабочы, і Славік, узрадаваны, пакінуў дзяўчыну і закрочыў побач з ім. Расказваў новыя анекдоты. Хацеў смяцца. Выціскаў з сябе смех, бо ўсё скаваў страх, новы, невідомы. О, жорсткае жыццё! Ніякай радасці і гэтуты пакут! Ён праклінаў той час і міг, калі яму прыйшла ў галаву гэтая дзіўная думка — пазабаўляцца з ёй, адпомсціць за свой спалох у першы дзень.

Месяц ён вадзіў яе ў кіно, у тэатр і гаварыў, гаварыў, гаварыў. Пра ўсё на свеце ён ведаў. Заходзіў проста ў інтэрнат, пакідаючы ў строгай каменданткі свой заводскі пропуск. Сяброўкам яе па пакоі падабаўся: вясёлы. Адны, праўда, папярэдзвалі: «Ой, глядзі, Нінка, загаворыць ён цябе». Другія падбэдзёрвалі: «Хапай, Нінка, на ляту. Закруці яму галаву. Чаго на свеце не бывае! Вунь Лідка за інжынера выскачыла. Цяпер вітацца, зараза, не хоча».

Яна ведала, што не вызначаецца прыгажосцю. Але дзявочае сэрца перамагло розум, нараджаючы адвечную наіўную ілюзію. Хіба адны прыгожыя падабаюцца? Славік пакарыў тым, што не саромеўся паказацца з ёй на людзі — У кіно, у тэатры, знаёміў са сваімі знаёмымі, прыгожа апранутымі хлопцамі і дзяўчатамі, і рабіў гэта, здавалася, п, з гонарам. Для простага дзяўчыны, якая была яшчэ ў палоне вясковых ўяўленняў, гэта з'яўлялася найвышэйшым доказам яго кахання. Магчыма, было і другое, цяга

чалавека, які жыў у беднасці і нястачы, да прыгажэйшага, вышэйшага, лепшага.

У тую нядзелю ён з'явіўся ў інтэрнаце раніцай і запрасіў яе на дзённы сеанс. А калі выйшлі з кіно, прапанаваў зайсці да яго дадому. Нінка на міг сумелася, але не ўтрымалася ад спакусы паглядзець, як ён жыве. Увогуле, як жыве пісьменнік? Хіба гэта не цікава? Адначасна мільганула патаемная дзявочая думка, што хлопец хоча паказаць яе сваім бацькам. Славiк не прызнаўся, што дома нікога няма. Бацькі разам з Ярашамі паехалі на дачу садзіць нейкія адмысловыя дэкаратыўныя кусты, па якія «стары конь» ездзіў ажно на Украіну. Іра з курсам у калгасе, паехалі выбіраць бульбу.

Славiк адчыніў дзверы і сам «здзівіўся», што ў кватэры ніводнай душы жывой. Ён паказаў ёй бібліятэку, бацькавыя кнігі. Потым уключыў радыёлу і ўсё ставіў «нярускія пласцінкі». Пад гукі прыгожай і незразумелай музыкі выставіў на стол доўгую і тонкую пляшку, таксама не нашу. Віно Нінцы не спадабалася — кісяціна. Але яна ведала, што ўсе інтэлігенты п'юць чамусьці кіслае, а не смачнае салодкае віно, а таму асушыла два высокія келіхі. І ёй стала хораша і весела. Яна сама прапанавала:

— Давай патанцуем.

Яна любіла танцаваць, а Славiк не. Ён хадзіў з ёй усюды, толькі на танцы ў заводскі Дом культуры не пайшоў ні разу.

Яны закружылі ў кабiнеце вакол маленькага століка, паўз шклянныя шафы, з якіх глядзелі на іх маўклівыя і суровыя кнігі.

Славiк пацалаваў дзяўчыну. Нінка шчасліва засмяялася. Яна заўсёды так смяялася, калі ён цалаваў яе. Праходзячы міма канапы, Славiк «спатыкнуўся» і... паваліў дзяўчыну на канапу. Пачаў цалаваць прагна вусны, шчокі, шыю.

— Славiчак... Родненькі... не трэба, Славiчак... Пасля, пасля... даражэнькі... — шаптала яна, цалуючы з такой жа прагнасцю, балюча.

Ён быў у тым узросце, калі сніў пра гэта. І думаў бясконца. І шукаў.

Але адбылося зусім не так, як у сне і ў думках... Калі праз хвіліну наступіла працверазенне, ён замест задавальнення адчуў нешта зусім супрацьлеглае — сорам само сабой, але яшчэ агіду, да гэтага, да сябе, да яе. Раптам убачыў, якая яна непрыгожая. Нінка. І адразу чамусьці

ўспомніў Машу, якую даўно не бачыў, але не забываў. Зашчымела сэрца. Нясцерпна захацелася, каб побач была Маша, каб яе рукі абдымалі, яе залатыя валасы датыкаліся яго шчок. І ўсё болып расла непрыязь да Ніны. Нават злосць... Чаму яна так лёгка аддалася? Можа, ён не першы?... Як лашчыцца!..

— Славiчак.... даражэнькі... цяпер мы звязаны з табой назаўсёды.

Яго нібы агнём апякло.

«Звязаны... назаўсёды... Усё жыццё з ёй? 3-за адной хвіліны? Што яна вярзе? Чаго яна хоча?»

І да ўсяго непрыемнага — яшчэ страх. Як удар. У галаву, у грудзі. Ажно пот выбіла.

А ў гэты момант — званок. Яны падхапіліся. Славiк спалохаўся, разгубіўся. Кінуўся да радыёлы, выключыў. Настойліва прагучалі кароткія тры званкі. Іра! Так звоніць яна. А калі бацькі? Славiк уключыў радыёлу зноў. Крутнуў рэгулятар гучнасці залішне. Музыка запоўніла кватэру.

Здалося, што Нінка знарок павольна наводзіць парадак у сваім туалете. І робіць гэта перад ім бессаромна. Славiк узненавідзеў яе ў гэты міг. Шыкнуў злосна:

— Хутчэй! — і пабег да дзвярэй. Прыслухаўся. Доўгі званок. Але. Іра. Злуецца. Ён адчыніў. Сястра ляпнула яго па твары рукавіцай, з якой пасыпаўся пясок.

— Соня! Не дазваніцца!

У яго рыбацкай куртцы, у штанах, у акулярах яна падобна была на геолага. Кінула шапку ў калідоры на столік і, нібы ўчуўшы нюхам прысутнасць старонняга, заглянула ў кабiнет. Славiк убачыў, як Ніна, недарэчна (о, як недарэчна!) абшмаргнуўшы плацце, прывіталася, сарамліва і лісліва. Іра не адказала. Яна глядзела на незнаёмку амаль з жудасцю. Здавалася, не толькі вочы, але і акуляры яе расшырыліся. Потым кінула позірк на брата, позірк бязлітасны, знішчальна-грэблівы, крута павярнулася і пабегла ў свой пакой. Хаця б слова сказала.

«Кобра!» — хацелася крыкнуць Славiку. Аднойчы, калі яны сварыліся, ён ляпнуў гэтую абразлівую мянушку. Рэакцыя была нечаканая: на яго страшэнна ўзлавалася маці, ніколі ён не бачыў маці такой расхваляванай і злоснай. Таму ён баяўся гэтага слова. Не крыкнуў ён нічога ўздагон сястры яшчэ і таму, што злосць на яе тут жа перайшла на Нінку. Але, ва ўсім вінавата гэтая «дзятліха». Не знайшла другога жэста, як абшмаргнуць плацце. Варона.

Разгубленая, пакрыўджаная дзяўчына страціла сваю ўпэўненасць, і ад гэтага сцялася, змізарнела. Апанала паліто і палахліва азіралася. Але гэта яшчэ больш раздражняла Славіка. Фу, якая недарэка! Дзе былі яго вочы? Як ён мог звязацца з такой?

Але за дзвярамі кватэры, на лесвіцы, Нінка, як бы страсянуўшыся, як тая птушка, ўміг набыла ранейшую ўпэўненасць.

— Пыхлівая якая сястра твая! Падумаеш, пані!

— А што яна, цалавацца з табой павінна была? — груба адказаў Славік.

— А чым я горшая за яе?

У Славіка хапіла тактоўнасці змаўчаць. Калі веў Нінку ў дом, тады ён не баяўся, што ўбачыць нехта з суседзяў. А цяпер баяўся. Узрадаваўся, што на лесвіцы нікога не сустрэлі. Але на вуліцы было многа народу, і яму пачало здавацца, што многія, асабліва жанчыны, глядзяць на іх з разуменнем і насмешкай. Дагэтуль ён дэманстратыўна знаёміў сваіх стыляжных сяброў з рабочай дзяўчынай і пляваў на іх кпіны. Цяпер жа халадзеў ад думкі, што можа сустрэць каго-небудзь з гэтых сяброў. Вынаходлівы і не дужа далікатны, ён не мог прыдумаць, як пазбавіцца ад яе, застацца аднаму. А яна, як ніколі, стала гаманкая. Расказвае пра сваіх дзяўчат, што Верка збіраецца замуж. Яго спалохала гэтае слова — «замуж». Дайшлі да Палаца спорту, і ён узрадаваўся нечаканай думцы:

— Я ў басейн. На трэніроўку.

...Безумоўна, паводзіў ён сябе пасля як апошні дурань. Не здолеўшы перамагчы сваю антыпатыю, не пайшоў болын у інтэрнат, не запрасіў Нінку ні разу ў кіно, пазбягаў сустрэчы адзін на адзін у цэху. Яна, аднак, праз колькі дзён падпільнавала яго, заплакала:

— Я табе аддала ўсё. А ты... Зняславіў, насмяяўся... 3 дзіцем хочаш пакінуць?

«3 дзіцем», — во адкуль гэты страх.

«Няўжо яна можа зацяжарыць?!» — ні на хвіліну не пакідала яго думка з таго дня. Ён купіў тоўстую кнігу «Акушэрства», прачытаў у пустым асеннім парку ўсё пра цяжарнасць і закінуў кнігу ў кусты. Не, нікога яшчэ яна не ведае. Але зацяжарыць можа, калі не ад яго, то ад каго другога, ахвотнікі знойдуцца. А зваліць на яго. Чым больш ён думаў пра гэта, тым больш пераконваў сябе, што Ніна абавязкова гэтак зробіць, і ўсё болып пачынаў ненавідзець дзяўчыну за гэтую яе ўяўную каварнасць. Яе пагроза пры-

душыць яго станінай спалохала Славіка значна менш. Але ўстрымвала Генрыхавы пытанне. Што, калі яна расказала сяброўкам, а яны Косцю, які жыве ў інтэрнаце побач і часты госць у дзяўчат? Тады, напэўна, ужо ведае ўся брыгада. Даведаецца ўвесь цэх, завод. Чаго добрага, пачнуць разбіраць на сходзе.

Не, няма чалавеку волі на зямлі. Тысячу ўмоўнасцей звязваюць рукі і ногі, тысячу страху падпільноўваюць на кожным кроку. Ён, Славік, доўгі час лічыў, што пазбавіўся ад такіх «перажыткаў і забабонаў», як сумленне, сорам, каханне, пакланенне аўтарытэтам і г. д. Ні д'ябла не атрымалася. Ён не толькі такі, як усе, ён горшы — сентыментальны слюнцый. А вінаваты бацькі, гэта яны так выхавалі. І ў такім абкружэнні перарабіцца, выходзіць, проста-такі немагчыма. На турыстаў крыкнуў — у каталажку, вузкія штаны надзеў — у сатырыкон, дзяўчыну пацалаваў — прымусяць жаніцца. Жаж!

Дзень той, аднак, скончыўся спакойна: станіна яго не прыдушыла, у камітэт камсамола не выклікалі.

Але Славік не ўзрадаваўся гудку. Ён паабяцаў Нінцы сустрэцца ўвечары. А страчацца зусім не хацелася. І не страчацца боязна.

3 цэха і заводскіх варот яны выйшлі разам з Тарасам. Брыгадзір часта затрымліваўся, часам і зусім заставаўся начаваць у інтэрнаце. А тут раптам спяшаўся дадому, да Ярашаў. Хоць як сказаць — спяшаўся, калі прапанаваў пайсці пехатой? Тым болын не спяшаўся Славік. Дома ў яго былі складаныя адносіны з Ірай. Яны, на здзіўленне маці, зусім перасталі сварыцца паміж сабой. Сястра глядзела на яго з грэблівай пагардай. А ён баяўся адказаць нават злосным позіркам. Ён проста пазбягаў яе. Не чапаў. Абы ціха было.

Тарас доўга ішоў моўчкі. У яго быў свой клопат: адносіны ў сям'і Ярашаў — у яго сям'і. 3 малых год ён ведаў рэўнасць Галіны Адамаўны і цяпер, калі ўсё разумеў, шкадаваў бацьку. Першая паведаміла яму Наташа, што маці зноў да кагосьці прыраўнавала. Дзяўчынка была ў роспачы: маці ўпершыню груба абразіла яе. Пасля іх нечаканай сустрэчы на кватэры ў Зосі Антон Кузьміч упершыню расказаў сыну пра свае адносіны з жонкай, расказаў усю "Р"УДу... Тарасу зрабілася балюча: як можна ўскладніць простыя і ясныя рэчы, забрудзіць чысцейшыя чалавечыя адносіны! Хочучы шчыра дапамагчы ім, ён паспрабаваў пагутарыць з Галінай Адамаўнай. Але тая груба перапыніла

яго: «Я цябе прашу не ўмешвацца ў нашы справы». Ён, Тарас, не прыхільнік таго, каб лезці ў чужую душу. Але ж нельга і абьякавым заставацца, калі двое добрых і блізкіх людзей, пражыўшы разам многа год, раптам не разумеюць адзін аднаго. Як многа яшчэ гэтага неразумення!

— Катка селета, відаць, не дачакаешся. Бр-р,— скурчыўся Славiк і наставіў каўнер свайго лёгкага кароткага палiто.

Снег, што выпаў тыдзень назад, раставаў. Было сыра, слiзка і холадна. Тарас у скураной куртцы на футры, у галёшах крочыў размахыста, упэўнена. Славiк з галёшаў смяяўся — старамодна! — і ў даўганосых чаравiках коўзаў па талым снезе, пераскакваў лужыны, лаяў недарэчную зіму. Гаварыў ён прыкладна гэтак жа, як iшоў: скакаў з прадмета на прадмет, з пагоды на кiнаафiшу, адтуль на валёнкi і бахілы сустрэчнага селянiна. У сувязi з чым усплыла раптам гэтая думка, ён і сам не здолеў бы растлумачыць. Ляпнуў нечакана не толькi для Тараса, а вельмi можа быць, што і для самога сябе:

— У цябе моцна ўтрэскалася адна дурнiца.

Баючыся злоснага жарту, Тарас змаўчаў, толькi глянуў на Славiка як бы з недаверам.

— Не верыш? Не ciкавiшся хто? Мая сястра. Iра.

— Яна ўпаўнаважыла цябе сказаць пра гэта?

— Ну што ты! — засмяяўся Славiк.— Яна авечка. Я прачытаў у яе дзённiку.

— Прыгожа, няма чаго сказаць!

— А ты не прачытаў бы дзённiка сястры, каб ён трапiў табе на вочы? Не люблю прытвораў! А я чытаў з ciкавасцю. Як яна цябе там узносiць! Культ Ганчарова.

Тарас паверыў, што на гэты раз Славiк кажа праўду. Ён сам неаднойчы прыкмячаў, як Iра глядзiць на яго, як стараецца застацца разам. I, можа, каб не з'явілася Маша, нейкiя пачуццi варухнуліся б і ў яго душы. Але з якой мэтай Славiк сказаў яму пра каханне сястры цяпер? Ён успомнiў: Маша гаварыла яму, што Славiк званiў ёй двойчы ці тройчы, зноў дамагаўся спаткання. Яна не пайшла, безумоўна. А ci праўда, што не хадзiла? А можа, зноў пачала гарэзлiвую гульню? Не, не. Не хацелася думаць пра Машу дрэнна.

Не адказваючы па сутнасцi, Тарас спытаў:

— Ты скажы мне, што ў цябе з Нiнкай?

Славiк паслiзнуўся, вылаяў гарадскiя ўлады і дворнi-

каў, што не чысцяць тратуараў. Гэта памагло яму схавачь сваю збянтэжанасць.

— Што ў цябе з Машай, то ў мяне з ёй. Ходзiм у кiно. Сёння пойдзем. Чаму гэта цябе зацiкавiла?

— Хлопцы не вераць, што ў цябе гэта сур'ёзна. Глядзi. Пакрыўдзiш дзяўчыну...

— О, вялiкiя маралiсты! Вам хацелася, каб я тут жа жанiўся, схадзiўшы два разы ў кiно. Аднак самi вы не вельмi спяшаецеся з гэтым актам... Фiлосаф гэты акулiярысты тры гады Зою мацае, а сам брэша.— Славiк нечакана моцна ўзлаваўся, мацюкнуўся гучна, не звважаючы, што iшлi яны па даволi люднай вулiцы,— Абрыдлi вы мне, як горкая рэдзька! Усе! Адзiн Косця чалавек...

Тарас даўно ўжо не звяртаў увагi на любую яго балбатню, але гэтыя словы пакрыўдзiлi. Столькi яны важдалiся з iм, столькi даравалi ўсяго, а ён вунь якой думкi пра брыгаду.

«Пэўна, сакратар парткома меў рацыю, не будзе з яго толку, прыйдзеца развiтацца».— Тарас уздыхнуў, аднак, з жалем, яму амаль па-бацькоўску зрабiлася шкада гэтага шалапуты.

31

Маша здзiвiлася, калi выявiла, што бiлетаў у Тараса толькi два.

— Як? Ты не ўзяў на Зою?

Тарас моцна збянтэжыўся. I Зося таксама.

— Ну што ты! Я зусiм не хачу перашкаджаць вам.

— Чым ты, скажы, калi ласка, можаш перашкодзiць нам?

Маша гаварыла з калiдора, куды выскачыла пераадзець плацце. Але пры ўсёй шчырасцi адносiн да Зосi яна не абуралася. У голасе яе гучала адно вясёлае здзiўленне: эх ты, кавалер! Хiба так можна рабiць?

Зося сядзела на канапе ў звыклай позе, падкурчыўшы ногi, пакрыўшы iх цёплай хусткай. У кватэры было нават Душна, але ў яе ўсё яшчэ жыло нервовае адчуванне, што ногi стынуць; так у калекi жыве боль ампутаванай нагi.

Да прыходу Тараса яны нешта кроiлi, і на канапе былi Раскiданы зялёныя і чырвоныя, адмыслова выкраеныя шматкi. Як кветкi. Яна збiрала iх і звязвала ў пучкi.

Маша ўскочыла ў пакой з распушчанымi валасамi. ачала прычэсвацца перад люстрам. Яны залюбавалiся яе залатымi валасамi. Зося глянула на Тараса з усмешкай

сястры, старэйшай. Словамі ён, напэўна, нічога не растлумачыў бы, але вачамі, позіркам здолеў папрасіць ў Зосі прабачэння, сказаць: не думайце пра мяне дрэнна, проста мне хочацца... трэба пабыць з ёй удваіх.

Зося зразумела. Але тут жа адчула, што недзе ў самым далёкім тайнічку яе загоенага сэрца варухнулася зайздрасць, ціхая і добрая. І гэтае пачуццё яна забыла, бо не ведала яго шмат год. А таму спалохана прагнала яе прэч, няхай сабе і добрую зайздрасць. Хіба мае яна права ім зайздросціць? Яны маладыя, шчаслівыя, у іх зусім іншае жыццё...

Зося любіла Машыных сяброў. Усіх. Любіла, каб яны часцей заходзілі. Яны як бы звязвалі яе з вялікім светам, з новым жыццём, у якое яна ўваходзіла асцярожна і нават з некаторым недаверам. Яны былі розныя, але ўсе шчырыя і добрыя. А лепш за ўсё гаіла яе душэўныя раны дабрата людская. Яна руйнавала рэшткі недаверу яе да людзей і жыцця.

Тарас заняў у яе сэрцы, у думках асобае месца. Яшчэ ў ссылцы яна часам думала, што, магчыма, каб ёй тады ўдалося знайсці і прытуліць таго хлопчыка, лёс яе быў бы зусім інакшы. Яна зноў падумала пра гэта перад аперацыяй, ёй вельмі хацелася пабачыць Тараса, але яна не адважылася прасіць Антона Кузьміча, толькі расказала, як гаюла яго сына.

Калі Маша паабяцала запрасіць яго, яна моцна хвалявалася, чакаючы іх. Калі ён прыйшоў, была трохі расчаравана: чамусьці ён уяўляўся ёй зусім іншым, магчыма, больш падобным на Яраша. Але пазней Зосі здалося, што ў яе і ў Тараса падобныя характары. Ці не таму, што і лёс іх шмат у чым падобны? Яна палюбіла яго, як брата. Але, каб яна тады знайшла яго, яны б сталі братам і сястрой на ўсё жыццё. Аднак, нягледзячы на гэтую любоў, у апошні час з'явілася нейкая іншая трывога, незразумелая, неасэнсаваная. Яна выяўлялася асабліва выразна заўсёды, калі яны, ён і Маша, васьм гэтак збіраліся ісці гуляць, у кіно, у тэатр. Не, гэта не было рэўнасцю ні да яго, ні да яе. Зайздрасць да іх маладосці? Можа.

Падфарбоўваючы губы (яна, як і ўсё іншае, рабіла гэта ўмела і з пачуццём меры), Маша сыпала ў люстра іскры смеху.

— Тугадум ты, Тарас. І ўвогуле — мядзведзь. Я здзіўляюся... Рос ты ў горадзе, у такой інтэлігентнай сям'і. Каб ты пабачыў, дзе расла я! — Але сказала яна гэта не

са скаргай, а з гонарам і радасцю: расла ў бядзе, а вырасла васьм якая, ,любуйцеся!

Зося пажартавала:

— Але. Цяжка паверыць, што ты не панскага роду. Каб я не бачыла твае маці...

І тут жа зразумела, што сказала недарэчы. Машын твар у люстры адразу змяніўся, дзяўчына цяжка ўздыхнула:

— Мая маці! — І, як бы спалохаўшыся нечага, кінула фарбу, падхапілася, сказала Тарасу: — Пайшлі, мой верны рыцар.— Падбегла да Зосі, абняла, пацалавала ў шчаку. — Прабач. І не сумуй без нас.

У фае Тарас неспадзявана для сябе ўбачыў Славіка... з Нінай.

Славік спачатку аслупянеў. Ён знарок пайшоў не ў цэнтральны, а ў гэты новы, у Залінейным раёне, кінатэатр, дзе бадай выключалася сустрэча са знаёмымі. І раптам на табе. Ды з кім! Ён гатовы быў збегчы куды хочаш, калі Тарас і Маша рушылі да іх. Але схавацца немагчыма, людзей было яшчэ нямнога. Ды і зусім іншае пачуццё спыніла — зачараванасць Машай. Ён даўно не бачыў яе. І калі, пасля сувязі з Нінай, вобраз яе зноў завалодаў яго марамі, то ён часам, каб супакоіць сябе, думаў, што яму толькі ўяўляецца, што яна такая незвычайная, прыгожая, а ў сапраўднасці ўсё хараство яе — выдумка яго ўзбуджанай фантазіі. Аж не. Не! У новым адзенні, недарогім, але элегантным светла-шэрым варсістым паліто і ў кашлатай высокай зімовай шапцы, з-пад якой выбіваліся яе залатыя валасы, яна здалася яму яшчэ больш прыгожай, чым у тую першую сустрэчу на дачы, чым нават уяўлялася ў бяссонныя ночы. Ён проста аслеп ад ззяння яе вачэй, аглух ад яе голасу, непараўнальнага ні з якім другім, задыхнуўся ад непаўторнага, адной ёй уласцівага водару. Ён пачуў гэты прыцягальны водар яе цела, валасоў, вопраткі яшчэ здалёк. Яна смяялася. Яна казалла нешта Тарасу. Ён не чуў. Аглушыла і асляпіла яшчэ адно — хваля рэўнасці да свайго брыгадзіра.

Не ён, а Тарас пазнаёміў дзяўчат. Маша не аглядала Ніну з той крыху зняважлівай цікаўнасцю, з якой аглядалі некаторыя Славікавы сябры. Не, яна, выхаваная жыццём і бальніцай, ніколі не раздзяляла людзей на нейкія катэгорыі, а тым болын не меркавала пра іх па вопратцы, па знешнасці. Але і яна глянула на Славіка са здзіўленнем. Яе

здзівіла не Ніна. Яе здзівіў Славiк. I ён убачыў гэта i зразумеў. З тае мiнuty ён бачыў усё — кожны яе рух, кожную iскру ў вачах, ледзь прыкметную ўсмяшку i пералiвы ценяў на твары. I ўсё разумеў з незвычайнай, неверагоднай, проста-такi мефiстофельскай пранiклiвасцю.

Яму хацелася закрычаць ад распачы, укусиць самога сябе, калi ўбачыў iх побач, параўнаў. Просценькi, зямны, мiзэрненькi «дзятлiк» з пачырванелым носам — i Маша!

Калi хвiлiны ўтрапення мiнулi i Славiк вярнуў сваю самаўпэўненасць i дасцiпнасць, ён кiнуўся як у вiр, як матыль на агонь. Запрасiў усiх у буфет. Частаваў з купецкiм размахам. Талерку эскiмо. Ешце, хоць пуза расперажыце. Паўкiло «Мiшак».

Як? У гэтым буфеце яшчэ знайшлося шампанскае? Ура гаргандлю! Давайце шампанскае!

Пратэставаў Тарас. Сарамлiва адмаўлялася Нiнка. Ён прымушаў iх сiлком есцi i пiць. Ён быў падкрэслена ўважлiвы да ўсiх. Але ў сапраўднасцi нiкога для яго не iснавала, акрамя Машы. Уся шчодрасць, усе жарты, усе словы, смех — для яе адной, толькi для яе.

Тарас нахмурана маўчаў. Хутка пачала разумець i Нiна, што да чаго. Прыгледзелася, прыслухалася — i стала вiдушчая. Дурная, дурная! Як яна магла падумаць, што Славiк пакахаў яе? Спадзявалася, верыла, марыла. Хiба так кахаюць! I хiба такая, як яна, простая кранаўшчыца, патрэбна яму? Яму вось якая краля трэба! Модная, нафарбаваная! Абражаная, пакрыўджаная, Нiнка, якую спачатку Славiкавы жарты смяшылi, сцiшылася, замкнулася, адступiла за круглым столiкам ад Славiка да Тараса. Пашкадавала брыгадзiра: перажывае. Сябе не шкадавала. Сябе карала: так табе i трэба, авечка! Кiўнуў табе пальцам, i ты пабегла следам. Як на экране кiно, хутка змянялiся пачуццi, выбухалi адно за адным то боль, то бязгучны горкi смех, то распач, ад якой хацелася па-бабску завыць на ўвесь буфет, на ўвесь кiнатэатр. Не, яна трымалася. Яна нiводным рухам не выдасць сябе. А вось яны... яны страцiлi ўсялякi сорам.

— Праўда. Мне штоноч сняцца марсiянкi. Яны падобныя на цябе.

— Я ўжо чула пра гэта. Ты не арыгiнальны.

— А што ў гэтым свеце арыгiнальнае? Мой бохан неяк сказаў адзiную разумную iсцiну: усё новае — даўно забытае старое.

— Ты выдумаў сам.

— Каб я мог такое выдумляць, то не завінчваў бы гайкi пад наглядом маэстра Ганчарова. Я слаўлю цябе, Тарас! Вып'ем. За што? За рыжых. Згода?

— За рыжых я вып'ю. Яны — няшчасныя.

— Ты няшчасная? Паглядзi на буфетчыцу. Вунь дзе няшчасная.

— Яна не рыжая. Нафарбаваная.

— Твае бацькi прадбачылi моду.

— Не вярзi, Славiк. Ты — п'яны.

— Ад тваiх вачэй.

— Ад маiх вачэй цваразеюць.

— Як хто.

— Ты цваразеў. Я гэта бачыла.

— А цяпер — нямею...

«Няўжо яны сустракалiся? — Тарас з натугай пракаўтнуў шампанскае, недарма яно завецца сухое.— Няўжо яна можа хлусiць?»

«Чаго яна смяецца? — паморшчылася Нiна.— Нiчога смешнага няма. Колькi часу яны знаёмыя, што так размаўляюць? Ён пра ўсё расказваў. Толькi пра гэтую рыжую нi слова. Прытворшчыкi!»

Тарас не вытрымаў:

— Ты хоць бы цiшэй гаварыў. Людзi слухаюць.

— Слухаюць, бо цiкава. Чытаў бы я лекцыю пра спарбiнства — нiхто i вуха не натапырыў бы. Ты, Маша, слухала б?

— Я ўсё слухаю.

— Тарасаў уплыў. Раней ты была больш пераборлiвая.

— Да чаго?

— Да лекцый. I да людзей.

«Каб як у нас, у вёсцы, Тарасу трэба даўно даць яму па мордзе». У чарговую ўспышку злосцi Нiнка пашкадавала, што ўсё гэта адбываецца не ў iх вёсцы, дзе размова вялася прасцей, а дзейнiчалi хлопцы з большай рашучасцю. «Тарас нерадавы, яму нельга». Яна ўздыхнула.

А Славiк, круцячы ў руках пустую шклянку, ужо чытаў нейкiя вершы.

Я ругаю все напропалую,
А друзьям-товаршам грублю.
III меня такого не целует
Женщина, которую люблю.

Нiнка запамнiла iх i падумала, што Славiк сачынiў сам. Зноў-такi — як бы для iх, а ў сапраўднасцi для Машы, каб сказаць яшчэ раз, што любiць яе. Яна праверыла:

— Гэта ты сам напісаў?
— Мой сябра.
— У цябе ёсць сябры маскоўскія паэты? — з іроніяй спытаў Тарас.

— У мяне ўсё ёсць. І нічога няма.

Жанчына, якую ён любіць, не цалуе яго, і нічога ў яго няма — гэта на нейкі міг супешыла Нінку, вярнула надзею.

Пазванілі. Клікалі ў залу.

Яны падымаліся па крутой лесвіцы першыя — Славiк і Маша. Зноў яны забыліся на ўсё, нават на тое, хто з кім прыйшоў і павiнен сядзець. Не, на парозе залы яна, рыжая, успомніла-такі пра гэта.

Але як Славiк цягнуўся за ёй позiркам! І калі сеў на месца, то ўвесь час глядзеў у той бок, дзе селі яна і Тарас. І калі патухла святло і пачалася карціна, Нінцы здавалася, што ён глядзіць не на экран, а ўсё туды ж...

Бяда гераiнi расчулiла дзяўчыну. Болып яна не думала пра тое, каб утрымаць Славiка, прымусяць яго жанiцца. Дзякуй богу, што хоць усё добра абышлося, не здарылася-таго, чаго яна падсвядома хацела — каб паставiць хлопца перад фактам — і баялася, баялася, не менш, чым і Славiк. Цяпер яна прымала гэта як кару за сваю даверлiвасць і дурноту. «Так табе і трэба! Так табе і трэба!» — бязлiтасна ўпiкала яна сябе і... плакала, смаркалася, выцiрала хусцiнкай вочы. На яе нават азiрнулiся з прыедняга рада.

Славiк дзiвiўся, што яе так расчулiла трагедыя гераiнi. Яму смешна стала, бо яго асабiста ўся кiнагiсторыя не ўсхвалявала нi на грам, не кранула нiводнай стрункі душы. Банальная драма. Ён нават адчуваў некаторую няёмкасць перад суседзямi, што яго дзяўчына такая «дзярэўня».

Маша і Тарас сядзелі блiжэй да выхаду і, калі сеанс скончыўся, выйшлі першыя. Як ён iрваўся, Славiк, каб дагнаць iх. Лез на людзей, расштурхоўваў. Абражаная Ніна засталася ззаду, хацела схвацiць натоўп. Ён спахапiўся, пачакаў яе каля дзвярэй. Але яўна быў незадаволены, што Маша з Тарасам знiклi. Мож, таму доўга iшоў моўчкi, панура наставiўшы каўнер. Нінка таксама маўчала. Вуліцы, па якіх яны iшлi, хутка апусцелi. Горад засынаў. Але недалёка быў вакзал, і там бесперапынна стомлена пыхкалi і зрэдку злосна крычалi паравозы.

На пешаходным мосце цераз чыгунку, вузкім і высокім, Нінка спынілася і глядзела, як унiзе iшоў доўгі таварны састаў. Маленькія вагоны з чырвонымі дахамi, доўгія пульманы з белымі люкамі, пляцоўкi з трактарамi, з лесам. Цяг-

нiк прайшоў. Мiма зялёных і чырвоных нерухомых агнёў стрэлак і святлафорах плыў-хiстаўся, аддаляючыся, чырвоны стоп-сiгнал. Нінка праводзiла яго сумным позiркам, быццам у тым цягнiку ў запламбаваным пульмане цi, можа, на адкрытай пляцоўцы павезлi яе шчасце. Але, павезлi. Хто? Куды? Славiк стаяў побач, навалiўшыся грудзямi на парэнчы, і... пляваў унiз, з дзiцячай свавольнасцю цэлячыся ў сiгналны слупок стрэлкi.

Не адводзячы вачэй з далёкіх агнёў, Ніна сказала цiха, з болем:

— Цяпер я ўсё разумею. Бачыла. Не дурная. Ты любiш яе, гэтую рыжую. Не хлусi мне больш. Ты любiш яе!

У Славiка быццам стопудовы камень сарваўся з душы, паляцеў унiз, пад мост, бразнуўся аб сталёвыя рэйкi і разляцеўся на парашок. Нiчога не засталася. Зрабiлася лёгка-лёгка. І смешна: яна думае, што ён будзе адмаўляцца, хлусiць. Ды не ж! Яна сама расскла складаны для го вузел. Вызвалiла ад страху, ад абавязку — ад усяго, то яго мучыла.

Ён спачатку прашаптаў:

— Я люблю яе, гэтую рыжую.

Потым паўтарыў голасна:

— Я люблю яе!

Потым закрычаў на ўсю прастору станцыi:

— Я лю-ю-блю я-е-е! Чу-у-еш?

Крык яго падхапiў блiзкi паравоз.

Нінка зацiснула рукамі вушы і кiнулася прэч, як ад ашалелага. Пабегла. Пад яе нагамi загудзела, заляскатала жалезная ферма моста. Ёй здавалася, што ён усё яшчэ крычыць ёй услед гэтыя словы, са здэкам і радасцю. Не, ён не крычаў. Ён iшоў павольна, праводзiў рукой па мокрай парэнчы і, шчаслiва ўсмяхаючыся, шаптаў:

«Я люблю яе. Я люблю яе».

Зося яшчэ не спала. Чытала. Па прыездзе з бальнiцы яна глытала кнiгi з незвычайнай прагнасцю. І сама дзiвiлася: яна чытала і раней, але тады, хворай, кнiгi не давалi той Радасцi і асалоды, што даюць цяпер. Тады яна проста чытала ад смутку, каб скарацiць час. А цяпер, чытаючы, жыла, весела і хараша.

Маша скiнула ў калiдорчыку палiто, увайшла ў пакой, правяла гарачымi далонямi па халодным твары і гучна засмяялася.

Зося адарвалася ад кнігі, са здзіўленнем паглядзела на сяброўку:

— Чаму ты?

— Там, у рамане,— кіўнула яна на кніжку,— гэта, напэўна, называецца: ён папрасіў яе рукі.

— Хто?

— Тарас маёй.

Зося адчула, як ёкнула сэрца. Цяпер яна зразумела, чаму ў яе была трывога і насцярожанасць да Тараса. Яна баялася менавіта гэтага — што ён забярэ Машу. Яна баялася адзіноцтва. Дзіўна. Усяго некалькі месяцаў назад яна пазбягала людзей. А цяпер яе палохала думка, што яна можа застацца адна.

— Ты... згадзілася?

— Ён чамусьці спяшаецца. Заўтра ж, кажа, хадзем у загс. О не! Дай мне падумаць. Я кажу яму: дай мне падумаць да Новага года. Расчараваўся. Чаму яму загарэлася? — Яна скінула чаравікі, ускочыла на канапу, схавала акалельныя ногі пад коўдру...— Ты ведаеш, я праўда хачу падумаць. Тарас, напэўна, будзе найлепшы муж. Але ён вельмі правільны. А я з ветрыкам. Ты ведаеш, мяне лічаць сур'ёзнай, а я зусім несур'ёзная. Вось я зараз падумала. Каб пасватаўся такі шалапут, як Славік Шыковіч... Хоць які з яго муж, дзіця горкае, і не з ветрыкам, а з завірухай у галаве! Але я, напэўна, адразу згадзілася б. Замуж дык замуж. Як у палонку. Адразу. З галавой. Бух — і ўсё. А з Тарасам гэта вельмі сур'ёзна. Я павінна прыслухацца: ці ёсць у мяне тое каханне, якое патрэбна яму. Ты разумееш?

У знак сцвярджэння, што яна гэта добра разумее, Зося заплюшчыла вочы.

32

Шыковіч спадзяваўся, што пасля надрукавання артыкула ён не адаб'ецца ад тэлефонных званкоў, ад наведвальнікаў. Званкі былі, але не тыя, якіх ён чакаў. Званілі сябры. «Здорава, стары, напісаў. Віншую». Кірыла злавяўся: хіба соль у тым, як напісана! Званілі чытачы. Болыпасць пыталася пра Зосю. Дзе яна цяпер, як адчувае сябе? Прасілі перадаць ёй добрыя пажаданні. Другія пыталіся пра тое, пра што Шыковіч сам хацеў даведацца. Дзе яны, таварышы па барацьбе Савіча, Вакулавай, Вась

Жывыя сведкі? Няўжо ў горадзе нікога не засталася; Няўмольны час! Скасіў людзей, разагнаў па свеце.

«Каб удалося ўціснуць хоць невялічкі артыкулычк у цэнтральную газету, можа, тады хто і адгукнуўся б»,— думаў Кірыла, седзячы ў кабінёце рэдактара і сто першы раз пераглядаючы тыя тры нумары газеты, дзе быў змешчаны яго нарыс-артыкул аб падполлі.

Наконт артыкула званілі рэдактару, таму Шыковіч і сядзеў гэтыя дні ў яго кабінёце. Дарэчы, Жывіцкі грыпаваў і ў рэдакцыю не з'яўляўся. Падпісваў газету дома. Шчыра кажучы, Кірыла сам не разумеў, чаго ён чакае. Усё ўжо ясна. Садзіся, дапісвай сваю аповесць, стаў апошняю кропку і ляці ў сталіцу, каб уладзіць яе ў часопіс. Але ў тым і бяда, што ў апошні час, пасля, здавалася б, поўнага выяснення, у яго раптам як бы знікла натхненне. Парадокс. І вельмі можа быць, што ён чакаў нечага такога, што зноў запаліла б яго.

Вось чаму, калі адчыніліся дзверы рэдактарскага кабінета і на парозе з'явіўся незнаёмы, Кірыла адразу надумаў:

«Вось. Гэта ён».

Па нейкіх асаблівых прыкметах, якія нават цяжка растлумачыць, Шыковіч умеў беспамылкова пазнаваць пенсіянераў. Пра гэтага адразу падумаў: «Пенсіянер».

Чалавек не запытаў, ці можна ўвайсці. Але праціснуўся ў дзверы не тое што нясмела, а неяк нязграбна, быццам дзверы былі цесныя. Не, ён не быў тоўсты. Нармальны для сваіх гадоў, трохі ацяжалелы. А з твару нават худы. Твар яго быў абветраны да задубення скуры, як у рыбака, пасечаны глыбокімі і непрыгожымі маршчынамі (бываюць маршчыны прыгожыя). Хоць з-пад каракулевай шапкі-стаўбуна вылазілі зусім сівыя на скронях валасы, бровы яго былі чорныя, як падфарбаваныя. Можа, ад гэтага вочы здаваліся залішне зоркімі і калючымі. Ён у сваю чаргу агледзеў Шыковіча. Але калі Кірыла сустрэў яго з добразычлівай цікаўнасцю, нават з радаснай надзеяй, то ў яго позірку злавіў нешта падобнае на знявагу ці насмешку: «Сядзіш, пісака, у кабінёце? Бач, як абставіўся!»

Можа, ён так і не падумаў, але Кірылу чамусьці ўпершыню стала няёмка ад таго, што ён забраўся ў рэдактарскі кабінет.

Чалавек, не вітаючыся, спытаў:

— Вы Шыковіч?

— Я. Сядайце, калі ласка.

Шыковіч працаваў не за рабочым сталом рэдактара, а за доўгім — для пасяджэнняў, на краі якога ляжаў стос падшывак газет. Чалавек сеў насупраць. Шапкі не зняў. Расшпіліў паліто з добрага драпу, але моцна пабітае моллю — недзе доўга ляжала.

Гледзячы Кірылу проста ў вочы (цяжка было вытрымаць такі позірк!), незнаёмы спытаў з крывой усмешкай:

— Што ж гэта ты, другсітны, сказаўшы «а», не скажаў «бэ». Не хапіла духу? Ці замялі?

У Шыковіча замерла сэрца ад прадчування нечага незвычайнага.

— Што вы маеце на ўвазе?

— Што, што... Сам ты добра ведаеш што. Чаму не раскрыў, хто такі Сажань? Спалохаўся? Ну, канешне, куды табе! Думаў паласкатаць нервы чытачоў, нагнаць таямнічасці. Ды выйшла прамашка.— Ён хмыкнуў, прыстукнуў кулаком па сталю, нібы паставіў пячатку, голас яго зрабіўся скрыпуча-злосным.— Цяпер я скажу «бэ»!

Здалося, што чалавек гэты пырснуў жоўцю. Шыковіч не любіў такіх: маўчаць, чакаюць выпадку, калі хто пачне першы, тады і яны вырываюцца і б'юць з-за вугла.

— Што ж вы першы не сказалі гэтага «а»? — ужо без ветлівасці, са злосцю спытаў Кірыла.

— Не меў такога факта. Казаў другія. Не даказаў. Далі па мордзе. Ён жа, твой Сажань...

Кірыла падняўся:

— Слухайце, я не ведаю, хто такі Сажань.

— Не ведаеш? — з яўным здэкам перапытаў чалавек.— Не ведаеш, што гэта паважаны Сямён Парфёнавіч Гукан?..

— Гукан?!

«Гукан! Гукан!» — загудзела, загукала, зашумела ў Шыковіча ў галаве, быццам працавала там магутная электронна-вылічальная машына: яна ў адзін міг выцягнула з глыбінь памяці ўсе факты, якія ён сабраў, паволаі выстраіла іх зусім у іншым парадку. Недзе на пачатку маленькіх клавішах нехта выстукваў:

— Мы калі яшчэ ў рабфаку разам вучыліся, то далі яму гэтую мянушку... У партызанах, калі хадзілі на сувязь у горад, ён хацеў аднойчы выпісаць пашпарт на Сажаня... Не хто другі, я адгаварыў яго. З тваім ростам, кажуі выкліча падазронасць... Ён мне адзякаваў пасля за ўсё...

— Як ваша прозвішча?

Ведаеш ты маё прозвішча. Пісаў... распісаў з яго слоў...— Чалавек зноў як бы паставіў пячатку.

Шыковіч напружваў памяць, але ўспомніць не мог: у кнізе дзесяткі прозвішчаў людзей, якіх ён ніколі не бачыў у вочы.

Па сутнасці справы, яму трэба было ўзрадавацца, выказаць гэтаму чалавеку сваю думку пра Гукана, факт з яго пісьмом у органы дзяржбяспекі накіраваў Зосі Савіч, запрасіць у сведкі, у памочнікі па выяўленню поўнай ісціны. Але нешта стрымлівала. Што? Злосць гэтага чалавека, яго жаданне па-свойму расквітацца з Гуканам. Для яго цяпер галоўнае не ісціна, а помста. А Шыковіч ненавідзеў людзей помслівых. Таму сведка, якога ён падсвядома чакаў, стаў яму непрыемны. Кірылу не хацелася заключаць з такім чалавекам які б ні было саюз.

— Але, падрэзаў ты карань свайму дружбаку.— Наведвальніку яўна прыносіла задавальненне пакатаваць, як ён, пэўна, лічыў, неасцярожнага журналіста, нават голас яго палагаднеў.

— Што вы хочаце рабіць?

Ён адразу натапырыўся і таксама падняўся.

— А гэта мая справа, што я буду рабіць. Карціць даедацца? А? Не, цяпер вам з Гуканам не абяззброіць мяне!

— Што датычыць мяне, то я асабіста нікога не абяззбройваў. І не збіраўся гэта рабіць. Усё, што я раблю, я раблю дзеля таго, каб сказаць праўду пра людзей, якія змагаліся... Сумленна...

— Калі сказаць шчыра, то я і прыйшоў, каб сказаць вам за гэта дзякуй.

— Не для вас я гэта рабіў!

— Што-нішто зрабіў і для мяне. Даробяць другія. Усяго добрага.

Кірыла не стаў яго затрымліваць: «Чорт з табой. Прозвішча я тваё ўспомню. А не ўспомню — сам адгукнешся, відаць па ўсім. З мяне даволі таго, што ты паведаміў. Гукан! Няўжо Гукан?»

Ён колькі хвілін усхвалявана хадзіў па прасторным кабінёце, паціраючы лысіну, шчокі. Не ад радасці. Не, якая там, да д'ябла, можа быць радасць, калі пухне галава! Як, чаму чалавек, які шчыра ваяваў супраць ворага і, нягледзячы на ўсё свае недахопы і слабасці, напэўна, мае шчырую веру ў нашы гуманныя ідэі, мог зрабіць вось так? Зося ж хадзіла каля яго, як каля хворага. •^авалі, ратавалі. Бацька ахвяраваў жыццём. Каму ж ён

верыў, калі пасля ўсяго гэтага не паверыў у сумленнасць такіх людзей? Усеагульная падазронасць? Ці подласць?

Кірыла выскачыў у калідор, узбег па крутой лесвіцы на гарышча. Там, у падстрэшшы, хаваліся рэдакцыйныя архівы і была абсталявана фоталабараторыя. Загрукаў у дзверы лабараторыі. Адгукнуўся флегматычны голас:

— Хто там?

— Я, Шыковіч. Адчыні. Тэрміновая справа.

— Пачакай.

Нарэшце вядомы на ўвесь горад фотакарэспандэнт Пеця Чарнаўс, душа-хлопец, флегматык у працы і віхор у гульні, адчыніў дзверы сваёй «святой келлі».

— Пеця! Дружа! Выручай! Перавярні ўвесь свой архіў. Знайдзі здымкі, на якіх ёсць Гукан. Усе. Ад сорока пятага да нашых дзён.

— Навошта яны табе?

— Трэба. Вось так трэба!

— Ён што, юбіляр?

— Юбіляр, ліха на яго!

— Працуеш без асечак. А што буду я мець за гэта? Кватэру ён мне замяніць?

— Кватэру не гарантую. А дзве бутэлькі каньяку з мяне. Сёння ж, увечары.

— Хлусіш.

— Я цябе падвёў калі?

— Згода. Праз гадзіну будзеш мець усё што трэба. Падаць у альбоме ці ў папцы?

— У папцы.

Зося, адчыніўшы дзверы і ўбачыўшы Шыковіча, спалохалася. Ніколі ён яшчэ не прыходзіў адзін і ў такі час — пасярод дня. І выгляду ў яго такога дзелаўіта-нецярыплівага ніколі не было. Дзіўна, але яна чамусьці з чыста жаночай трывогай падумала пра Антона Кузьміча: можа, з ім што? З-за тактоўнасці не спытала, што здарылася. Ветліва запрасіла:

— Калі ласка, Кірыла Васільевіч. Распранайцеся. Вы зусім забыліся на мяне. Антон Кузьміч учора заглядваў. А вы... Я і не помню ўжо, калі вы былі апошні раз.

«Антон заходзіць адзін? Без мяне? — у думках дзівіўся Кірыла.— Ну і ну! Даведаецца Галя — бедная твая галава будзе, Антоша. Не хопіць у мяне, міратворца, імпэту памірыць вас».

— Дзякую, Зося Сцяпанаўна. Я на хвіліначку. Можа, і распрацца не буду. Ну, добра, добра... Але ні чаю, ні кавы не трэба. Я ж на працы. І да вас я па справе.

Ён скінуў у калідоры кароткую футравую куртку і з шалікам на шыі і ў кашлатай андатравай шапцы ўвайшоў у надзвычай утульны пакойчык, у якім усё было прыбрана руплівымі рукамі і ўсё ззяла ад снежнага святла, што лілося праз шырокае акно. Таполі ў квецені інею глядзелі ў гэтае акно. А за таполямі віднелася заснежаная рака з чорнымі кропкамі — «падлёднікамі», што выседжвалі над палонкамі гадзінамі.

Падаў лёгка-лёгка сняжок.

Апанаваны віхурнымі думкамі, Кірыла, калі ішоў сюды, не бачыў хараства зімовага дня. А тут, у гэтым дзявочым пакоі, раптам убачыў. І спыніўся, сціх каля дзвярэй, узіраючыся ў акно. На нейкі міг, на адну хвіліначку, настала тая расслабленасць, тая лірычная дабрата, калі раптам хочацца забыцца на ўсе справы, зліцца з прыродай, акунуцца ў яе. Але не такая ў яго справа, каб можна было забыцца на яе!

Не сядячы, ён развязаў шнуркі папкі, у якую Чарнаўс палажыў дзесяткі два фатаграфій розных гадоў.

— Зося Сцяпанаўна, я хачу паказаць вам некалькі фатаграфій. Можа, вы пазнаеце каго-небудзь. Гэта мае значэнне для маёй работы.

Ён дастаў самы ранні здымак, сорок шостага года, калектыўны — мітынг у дзень пахавання партызан і падпольшчыкаў у адной брацкай магіле ў гарадскім скверы. Гукан выступае з невысокай трыбуны. Ці то здымак выцвіў ад часу, ці ў той дзень не хапала святла, але быў ён цыяны, невыразны, твары другіх людзей расплыліся. Але прамоўца выйшаў лепш за ўсіх.

Зося ўзяла здымак, паднесла блізка да вачэй, хоць блізарукасці ў яе Кірыла раней не прыкмячаў. Яна таксама стаяла каля канапы, бліжэй да акна, уся асветленая ззянем снегу.

І Шыковіч убачыў, як раптам змяніўся яе твар: у адзін міг нейкія рыскі, зморшчынкі быццам памяняліся месцамі ці быццам ценявы зайчык праскочыў па твары знізу ўгору. Шчака яе, што была павернута да яго, відавочна пабялела. Безумоўна, яна пазнала.

Шыковіч чакаў.

Зося доўга разглядала здымак, але на твары яе больш нічога не адбівалася. Нарэшце яна адарвалася ад здымка,

перавяла позірк на Шыковіча і паківала галавой: не, нікога я тут не пазнаю.

Кірыла ледзь не закрычаў ад расчаравання. Выхпіў другі здымак.

— А тут?

Яна зірнула, не ўзяўшы здымка ў рукі, і зноў адмоўна пакачала галавой.

— Ты не пазнаеш гэтага чалавека? — забыўшыся, на «ты», крыкнуў Шыковіч, працягваючы трэці здымак — вялікі фотапартрэт Гукана.

Зося ўся сцялася і спалохана адступіла ад яго.

— А калі я памылюся? — ціха-ціха спытала яна. — Прайшло столькі год!

— Гэта — Сажань? — перайшоў Шыковіч да імклівага наступу.

Не адказваючы проста, яна спытала:

— Хто ён, гэты чалавек?

— Старшыня гарсавета Гукан.

Дзіўная ўсмешка скрывіла яе твар: яна чула гэтае прозвішча сотні разоў, і тады, калі працавала ў атэлье, і ў бальніцы, і яшчэ часцей цяпер ад іх — Кірылы Васільевіча і Антона Кузьміча, калі яны часам заходзілі да яе і вялі размову пра Шыковічаву работу, мінулую і цяперашнюю. Дык вунь каго яны з бацькам ратавалі! Не, ніякіх асаблівых пачуццяў у яе не ўзнікла, акрамя аднаго: раптам захацелася ніколі-ніколі не чуць, не ўспамінаць гэтых імён — Сажань-Гукан. Забыць іх у адзін міг і назаўсёды.

Нясмела, няўпэўнена, як малая, яна спытала:

— А можа, не трэба, Кірыла Васільевіч?

— Што не трэба? Чаго вы баіцеся? Яго?

— Я не за сябе. За вас.

— За мяне? Го-о! — ён галёкнуў. — Не той час, Соф'я Сцяпанаўна, каб баяцца! Ён сам увесь час дрыжаў. І цяпер дрыжыць... А мы станем гнілымі лібераламі, пляснёвымі гуманістамі, калі не будзем выводзіць такіх на чыстую ваду... Калі ты выдаеш сябе за героя, то будзь ва ўсім героем. А ён баяўся за сваю кар'еру!.. За яе затаптаў у грязь...

Зося пакутліва зморшчылася, як ад болю.

— Ну добра, добра. Не думайце і не хвалюцца. Шчога асаблівага не здарыцца. Мы надзіва добрыя. Самае большае — яго пашлюць на пенсію.

«Куды цябе пашлюць, гэта я не ведаю. Але пагаварыць з табой я пагавару. Зараз жа. Пагавару так, як з табой не

гаварыў яшчэ бадай ніхто!» — не думаў, а гнеўна шаптаў Шыковіч, на хадзе апранаючы сваю куртку і збягаючы з другога паверха.

Ён зноў запаліўся і прагнуў дзейнасці. Ішоў, думаў, як уварвецца ў кабінет Гукана і якія словы скажа. А калі там наведвальнікі? Скажа і пры іх! Няхай ведаюць. Скандал? Няхай выкліча міліцыю і выведучь яго.

Але, нягледзячы на такое гарэнне і завіруху ў думках, пасля таго як убачыў таполі і раку, да яго вярнулася звычайная аптымістычная здольнасць любавання навакольным: зімой, дрэвамі, жанчынамі, дзецямі.

Падаюць сняжынкі, сухія і... цёплыя. З крутога адхону з'язджаюць у роў на лыжах хлапчукі. Кідаюцца, чарцяняты, як у бездань. Шыковіча на міг аж страх апанаваў. Але тут жа стала радасна ад іх смеласці. Як хораша было б, каб вырасла пакаленне людзей, якое нічога не баялася б! Але ўспомніў сына. Славiк бадай нічога не баіцца, аднак гэта не зрабіла яго лепшым.

Наадварот. Ёсць іншыя нормы, якіх чалавек павінен прытрымлівацца, каб стаць чалавекам. Усё знаходзіцца ва ўзаемасувязі і ўзаемазалежнасці.

Шыковічу не хацелася паглыбляцца ў філасофскія разважанні, і ён пачаў узірацца ў твары людзей, ён здаўна любіў гэтую гульню: адгадваюць прафесію чалавека і чым ён заклапочаны ў той момант. Некалі ён пажартаваў, што нідзе няма столькі прыгожых жанчын, як у іх горадзе. Яраш і Валя смяяліся, а Галіна Адамаўна згадзілася. Можа, таму, што сама прыгожая, ці, можа, каб яшчэ раз нагадаць мужу, як многа спакусы на яго шляху, а таму няхай асперагаецца.

Цяпер, узіраючыся ў твары жанчын, Кірыла Васільевіч пераконваўся, што яго жарт адпавядае сапраўднасці. Кажуць, жанчыны — што кветкі, расцвітаюць вясной. Не, яны цвілі і ў снежны, на парозе Новага года. Расчырванелыя, рухавыя, хораша заклапочаныя, яны, здавалася, запаланілі ўвесь горад. На цэнтральнай вуліцы, каля ГУМа, не прабіцца.

«У гэтым горадзе змяшалася кроў нацый, якія маюць найлепшых красунь,— беларускай, рускай, украінскай, польскай». — Шыковіч амаль узрадаваўся нечакана ўзнікшаму тлумачэнню. Жарт ператварыўся ў выснову.

Хутка ён злавіў сябе на тым, што перастаў думаць пра Гукана. Утаймавалася абурэнне. Аслабла жаданне ўварвацца ў яго кабінет і кінуць яму ў твар словы-каменні.

Навошта? Ці не можа гэта даць Гукану лішнія казыры?.. Людзі накінуцца на сенсацийную дробязь і застануцца безуважлівымі да галоўнага. Не, справу трэба даводзіць да канца з ранейшым спакоем і разважлівасцю. Яшчэ праз хвіліну Кірыла адчуў, што, акрамя ўсяго таго, што падказвае розум, яму проста не хочацца сустракацца з гэтым чалавекам, бачыць яго. Брыдка. А тым болып што ён, Шыковіч, не зларадны, не «крыважэрны». Яму нават усё адно, што будзе з Гуканам як работнікам: дадуць яму вымову, выганяць, пашлюць на пенсію. Галоўнае, што маральна ён прыкончаны, выкрыты. Цяпер ужо нішто — ні хітрыкі, ні заслугі, ваенныя і мірныя, — не паможа яму выкруціцца, захаваць позу героя. Праўда, як бы глыбока яе ні закопвалі, у якія б віры ні тапілі, у якіх бы архівах ні хавалі, яна ўсё адно ўсплыве, вырвецца на волю і з'явіцца людзям у сваім першародным харакце.

«Вось так, Сямён Гукан!»

Не дайшоўшы квартала да гарвыканкома, Шыковіч хвіліну пастаяў на рагу вуліц, паназіраў за людзьмі і рушыў у другі бок — да гаркома партыі.

33

Галіна Адамаўна адразу ж здагадалася, што муж парушыў клятву, якую даў ёй, што ён зноў наведваўся да той. І зноў стаіў, зноў не прызнаўся. Чаму?

Парушэнне клятвы яшчэ больш абурала і абразіла яе. Але яна змаўчала, хоць усё кіпела і гарэла ў ёй. Яна баялася сваркі, разрыву і прымусіла сябе маўчаць. Дзеля дзяцей. Выкрык Наташы, варожасць дачкі спалохалі яе. Яшчэ больш усхвалявала замкнутасць і адчужанасць Віці, яе любімца. Дзеля спакою дзяцей і спакою яго, Антона, яна гатова на любыя пакуты, душэўныя і нават фізічныя.

Знешне ў доме ўсё нібыта было добра.

Разам снедалі, разам спяшаліся на работу. Абедалі не заўсёды разам — Антон часам затрымліваўся ў клініцы, на кансультацыях. Але кожны раз, больш акуратна, чым раней, званіў і паведамляў, дзе ён. Разам вячэралі, усёй сям'ёй глядзелі тэлевізар ці, пакінуўшы дзяцей дома, хадзілі ў кіно, у госці. Але Галіне Адамаўне здавалася, што муж зусім не той, што раней, — не такі ласкавы. Ад гэтага яна пакутавала яшчэ больш, рэўнасць душыла яе, як хвароба. А ^{ле} ^{яна} трывала і ў душы нават пачала ганарыцца

сваім падзвіжніцкім цяргпеннем. Паступова ўваходзіла ў ролю пакутніцы — дзікую, пачварную ролю, якая калечыць душу. Я пакутую ў імя бога, у імя ідэі, у імя блізкага свайго... і пачынаецца чортведама што, чалавек ператвараецца ў фанатыка і перастае разумець самыя простыя, надзіва лагічныя і звычайныя рэчы. Галіна Адамаўна трохі не дайшла да гэтага... Выбух адбыўся нечакана.

Аднойчы ўвечары, калі пілі чай, Антон Кузьміч сказаў спакойна, разважліва:

— Ведаеш, Галка, абрыдла мне займацца гэтай дачай. Зноў патрабуюць знесці. А куды зносіць? Каб угаварыць Кірылу, я з лёгкай душой перадаў бы яе нашаму "Р"Ф~саюзу пад піянерскі лагер. Я гаварыў ужо ў абкоме. Яны маглі б нават выплаціць некаторую суму. Праўда, меншую, чым мы затрацілі. Але якое гэта мае значэнне? Мы ўтраіх працуем. Валя гатова згадзіцца, Кірыла ўпёрся...

Віця і Наташа першыя ўбачылі, як пабялела маці, прыкусіла губу, і сцяліся, насцярожыліся.

— Бо ў Кірылы сям'я, дзеці... І ён думае пра іх, — пачала яна ціха, але тут жа сарвалася на крык: — А ў цябе няма сям'і, няма дзяцей! Табе нічога не трэба!.. Ты ўсё гатовы раздаць! Каб выставіць сябе!..

— Мама! — паспрабавала спыніць яе Наташка.

— Маўчы, няшчасная! — цыкнула яна на дачку і выскачыла з-за стала, ужо расчырванелая, раз'юшаная. Кінула мужу: — Не думай, што я дурная! Я ўсё ведаю! Толькі з-за іх, — яна паказала пальцам на дзяцей, — я маўчу і цяргплю!..

Віця, панурыўшыся, пайшоў да дзвярэй. Наташа стаяла ў ваяўнічай позе, гатовая зноў абараніць бацьку.

Антон Кузьміч, не адказваючы жонцы, спыніў сына:

— Збірайцеся, дзеці, на каток. Сёння і я пайдзю разамну свае старыя косці.

Яны любілі хадзіць з ім на каток. На яго, такога асілка, усе звярталі ўвагу і любаваліся яго лёгкасцю і спрытам. Яны ганарыліся сваім бацькам — ён усё ўмее і ўсё робіць дасканала.

Дзеці кінуліся апранацца. А Галіна Адамаўна падыйшла да мужа з перакошаным тварам і, задыхаючыся, прашаптала:

— Ты хочаш забраць у мяне дзяцей? Цяпер я разумею... Але дзяцей я табе не дам! Не дам! Не дам! Чуеш ты, кат?

Раней у хвіліны такіх успышак ён хапаў яе за рукі» пры-

цягваў да сябе, цалаваў і... супакойваў... Цяпер ён не мог гэтага зрабіць. Панурыўшыся, як Віця, ён выйшаў у калідор шукаць канькі.

Галіна Адамаўна запэўніла сябе, што муж шукае зручнага выпадку для канчатковага разрыву. Таму і дзяцей перацягвае на свой бок. Гэта зрабіла яе яшчэ больш падазронай, але і асцярожнай: не даць прычыны.

Пры сваёй рэўнасці яна, аднак, ніколі не шпіёніла за мужам, як робяць гэта другія жонкі. Залішне лічыла сябе чыстай і гордай, каб уніжацца да тайнага падглядання і распытвання.

А тут не вытрымала. Дні праз тры пасля гэтай непрыемнай размовы ўвечары пазваніў Кірыла. Антон адказваў яму не на поўны голас ды ўвогуле мала гаварыў слоў, адны выклічнікі: ыгы, так, не. Быў у іх шматгадовы звычай: сазваніцца ўвечары, сустрэцца на вуліцы і пагуляць. Часам яны выходзілі з жонкамі, але часцей адны. Раней Галіна нават заахвочвала такія прагулкі. Але цяпер... Яна здагадалася, што мужчыны дамовіліся пайсці туды. Цяпер яна не верыла не толькі мужу, але і Кірылу... 0, гэты вальнадумец здольны на ўсё! Толькі робіць хітрэй. Навучыўся сплятаць сюжэты. Дурніца Валя! Хоць што Валі! Яна проста стала абыякавай да Кірылы. Сваім восьмым класам занята больш, чым мужам і ўласнымі дзецьмі. У Валі пры любых акалічнасцях нічога не парушыцца, дзеці дарослыя... А ёй трэба ўсё ведаць, каб змагацца — не дзеля сябе! — дзеля гэтых неразумных яшчэ малых, якіх ён, бацька, настройвае супраць яе, маці.

Яна не спытала, куды ён ідзе. Але як толькі Антон Кузьміч зачыніў за сабою дзверы, яна хутка накінула хустку, футра, выскачыла следам, пайшла назірмаць.

Яна не памылілася. Сапраўды, у той вечар яны дамовіліся наведаць Зосю. Кірылу хацелася парадаваць жанчыну: вызвалялася месца, у бібліятэцы рэдакцыі. Зося сама прасіла іх памагчы ёй знайсці работу. «Толькі не ў атэлье»,— цяжкае ўражанне засталася ў яе ад гэтага атэлье.

Яраш і Шыковіч доўга думалі, куды яе ўладзіць. Нарэшце Кірылу прыйшла гэтая ідэя: самая спакойная работа, па яе здароўю. Калі супрацоўнікі будуць ведаць, што перажыла іх новая бібліятэка, можна быць упэўненым, што ніхто ніколі і нічым не расхвалюе яе — людзі добрыя. Але месца было занята. У бібліятэцы сядзела малапісьменная старая жанчына Фаня Сямёнаўна. Яе трымалі

таму, што яна была найстарэйшая работніца рэдакцыі, працавала амаль з дня заснавання газеты недзе на другім годзе рэвалюцыі. Ёй даўно пара ўжо на пенсію, але яна ўпарта не хацела пакідаць работы. «Рэдакцыйная матка», «шэф», «Ефрасіння Полацкая» — называлі яе за вочы. Мужчыны адносіліся з абыякавай іроніяй, жанчыны ж проста не любілі: як большасць старых, Фаня Сямёнаўна была бурклівая, прыдзірлівая, умешвалася не ў свае справы, у прыватнае жыццё, прынцыповасць яе часта пераходзіла ў пляткарства. Таму ідэю Шыковіча — угаварыць яе пайсці на пенсію — усе гарача падтрымалі. Угаворы цягнуліся месяцы са два. Кожны, як умеў распісваў ёй выгады пенсіянерскага жыцця. Урэшце старую «даканалі».

«Бачу, я вам абрыдла,— сказала яна на прафсаюзным сходзе,— чорт з вамі! Але пагляджу, як вы напрацуеце без мяне! Памрэ хто, як пахаваеце!» Сапраўды, у арганізацыі пахавання, калі здаралася такое няшчасце, Фаня Сямёнаўна была незамянімым чалавекам. Бібліятэкарка падала заяву. У рэдакцыі дамовіліся, што ў навагодні вечар яе ўрачыста праводзяць на пенсію. Рэдактар і мясцом расшчодрыліся на каштоўныя падарункі.

Кірыла расказваў пра камічныя выпадкі, якія ўзнікалі ў часе гэтай «пенсійнай кампаніі». Гучна смяяўся сам. Смяшыў Яраша.

Галіна Адамаўна, якая ішла за імі на пэўнай адлегласці, не чула, пра што яны гавораць, але чула іх смех, і ён кроіў яе сэрца: ім весела, можа, здзекуюцца з жонак.

Калі яны пайшлі ў дом, яна засталася на вуліцы, бязлюднай, ускраіннай, над самай ракой. І раптам ёй зрабілася страшна, сорамна, брыдка. Ніколі яна не адчувала сябе такой прыніжанай, растоптанай. Навошта яна прыйшла сюды? Хіба яна можа прымусіць любіць сябе, калі няма ў яго сэрцы гэтага пачуцця? Ды і ці было яно калі?

«Не кахае, сумна яму са мной, сказаў бы шчыра». Слёзы застылі на шчоках, і Галіна Адамаўна выцерла іх калючымі рукавічкамі. Усе зайздросцілі яе шчасцю: такі муж! Смешна. Вось яно, яе шчасце. Хацелася гучна і злосна засмяцца. Але перамагала не злосць, перамагаў жаль, да сябе, да дзяцей, нават да яго, мужа: калі-небудзі/схмянецца, ды будзе позна!

Але, будзе позна...

Ён кажа, што ў яе няма элементарнай інтэлігентнасці! Можа быць. Але ў яе ёсць жаночая гордасць! Болян ні

чым не ўнізіць сябе — ні падгляданнем, ні істэрыкай, ні дакорамі, ні просьбамі. Мужна вытрымае ўсё!

«Але дзяцей не аддам! Не!»

Скалелая, разбітая, яна раптам кінулася ад дома. Хутчэй прэч адгэтуль, каб ніхто не ўбачыў яе тут.

Але бегчы ёй стала цяжка. Яна задыхалася. Як прыступ астмы; нічога такога ніколі не было.

Галіна Адамаўна прытулілася да нейкага паркана, зграбла з карнізіка снег, набіла ім, пякуча халодным, рот. «Цяпер ужо ўсё адно...»

Тарас і Віця сядзелі на кухні, адзін супраць аднаго і націралі пастай лыжы з такой стараннасцю і сур'ёзнасцю, быццам чысцілі зброю перад атакай.

Наташка стаяла, прытуліўшыся плячамі да вушака дзвярэй, і з такой жа сур'ёзнасцю сачыла за іх работай. Доўга сачыла.

— Ты чаму маўчыш, Натка? — спытаў Тарас.

— У яе голас ламаецца, — адгукнуўся Віця.

— А ў цябе мазгі..

— Ну, ну, ну, зноў пасварыцеся.

Не, сварыцца ім не хацелася. Апошні час яны жылі надзіва дружна. І цяпер Віцю хацелася папрасіць у Наташы прабачэння, калі гэты жарт, нявінны, як яму здавалася, пакрыўдзіў яе. Хлопец сам здзіўляўся: ніколі раней ён не адчуваў да сястры такой пяшчоты і ўвагі.

Наташа раптам асцярожна, без стуку, шчыльна зачыніла дзверы.

— Тарас! Ты разумны. Паміры іх.

— Каго?

— Маму і тату.

— На-а-тка! — з дакорам працягнуў Віця, нібы яна адкрывала вялікую тайну некаму чужому.

— А я не магу так болын. Не магу!.. — Голас дзяўчынкі задрыжаў.

Заняты сваімі справамі і пачуццямі, ён асабліва не задумваўся над тым, як перажываюць малыя разлад бацькоў. Нечаканая Наташына просьба кранула яго. Ён падняўся з табурэта, паставіў лыжы ў куток, паміж дзвярамі на балкон і халадзільнікам ЗІЛ. Наблізіўся да сястры. Яна глядзела яму ў твар з надзеяй, маліла вачамі, поўнымі слёз.

— Так нельга жыць!..

— На-а-тка! — зноў перапыніў яе брат. Яна не агрызнулася, яна сказала яму мякка, як старэйшая:

— Ты бесхарактарны, Віця. У каго ты такі ўдаўся? А я не магу...

— Я іх паміру, — упэўнена сказаў Тарас і сам павярнуў, што здолее зрабіць гэта, хоць добра помніў, чым скончылася першая спроба пагаварыць з маці.

Галіна Адамаўна была дома. У спальні. Тарас пастукаў. Яна, пэўна, ляжала і, пэўна, плакала. Калі Тарас, атрымаўшы дазвол, увайшоў, яна стаяла перад люстрам і працірала кулакамі вочы, як бы толькі што прачнулася. Яна ўбачыла яго праз люстру і насцярожылася, баючыся павярнуцца. А ён не бачыў яе твару і трохі разгублена спыніўся каля ложка. Ён баяўся, што яна зноў даволі груба папросіць яго не сунуць нос туды, куды не трэба.

— Галіна Адамаўна, я ўсё-такі хачу пагаварыць з вамі. Сур'ёзна... Паслухайце.

Яна павярнулася, вочы яе былі чырвоныя.

— Тарас! З таго часу, калі я адчула, што ты не дзіця ўжо, я не ўмешвалася ў твае справы. — Яна сказала тое ж, што і першы раз, але зусім інакш, без злосці, раздражнення, спакутаным голасам і нават усміхнулася так, нібы прасіла прабачыць ёй. Ён зразумеў, што цяпер ёй хочацца, каб нехта ўмяшаўся.

— Я люблю вас, мама. — Слова гэтае вырвалася неяк само, ад жалю да яе. Галіна Адамаўна ўзняла на яго вочы, і яны вільготна заблішчалі. — І бацьку люблю. Вы для мяне самыя дарагія людзі.

— Не трэба, Тарас, — цяжка ўздыхнула яна. — Твае адносіны да нас — адно, нашы адзін да аднаго — другое.

— Вашы — нейкая дзікая недарэчнасць. Вы паверылі паклёпу. Бацька расказваў... Паверце мне, мама. Я ж вам не вораг. Штодзень я бываю там... Я люблю Машу. Пасля Новага года мы пажэнімся.

— Сур'ёзна? — У вачах яе бліснула іскрынка цікаўнасці.

— Хіба Соф'я Сцяпанаўна такая жанчына! Падумайце, колькі яна перажыла!

Галіна Адамаўна закрыла твар рукамі, заматала галавой:

— Не яна... Ты шмат чаго не ведаеш, Тарас. Ты галоўнага не ведаеш. Але, яна многа перажыла... Але хіба гэта дае ёй права?.. Хоць не яна... ён... Чаму ён хаваецца, падманвае? Навошта? Што я, такая дурная, подлая? Скажы, была я калі-небудзь прагнай, скупай? У іх была дружба ў падполлі. Яму хацелася памагчы ёй. Калі ласка. Няўжо

я не зразумела б, каб усё па-чалавечы? Цяпер ён папракае, што я не разумела яго, што ўвесь час думала пра яго бог ведае як... А што ён думаў пра мяне, калі пачаў хавацца? З грашамі...— Яна ўся перасмыкнулася.— За каго ён мяне лічыў? Гэта не абразы? — выкрыкнула яна.— Ён адчувае, калі абражаюць яго. А калі ён!.. Я перажыла ўсё, я перажыла б і гэта, каб па-чалавечы. Я ўжо была змірылася. А ён не пераставаў хлусіць, хавацца. Ты не ведаеш галоўнага. Ён здраджаў увесь час! Усё наша жыццё. Падманваў, хлусіў!..

— Няпраўда! — не стрымаўся і рашуча запярэчыў Тарас.

Яна адняла рукі ад твару, сухімі гарачымі вачамі паглядзела на яго, сумна паківала галавой:

— Але хто мне паверыць? Мне не верыць нават Валя Шыковіч, жанчына. Ён мудры, вялікі, добры. Ён усіх заважыў. Цябе, Наташу... знаёмых. О-о, доктар Яраш! Свяціла! А што яго жонка? Бяздарны зубны ўрач, мяшчанка. Каму цяпер клопат да таго, што сваю маладосць, сваё здароўе я аддала яму, табе, дзецям?..

Галіна Адамаўна сказала гэта злосна, і Тарас сумеўся: яна кідала горкі папрок і яму. Можа, сама яна таксама зразумела гэта, бо раптам змяніла тон:

— Цяпер вы лічыце, што я стала псіхапатка. Можа, і праўда я псіхапатка. Дык я нікому не хачу атручваць жыццё! Нікому! Няхай яму яго талент, яго слава!.. Толькі дзеці... Дзеці мае! — крыкнула яна і ўпала тварам на падушку, прыглушана зарыдала.

Тарас зусім разгубіўся. Ён не ведаў, якім чынам супакоіць яе. Стукаў у дзверы, упэўнены ў непахіснай логіцы сваіх доказы. А сказаў усяго два словы — і ўсе доказы, болын няма чаго і дадаць. Ён пераступаў з нагі на нагу і ціха, няўпэўнена прасіў:

— Не трэба, мама... Супакойцеся, Галіна Адамаўна!

Яна выцерла навалачкай твар і гэтак жа нечакана, як упала, паднялася. Сказала без слёз, без істэрыкі, цвяроза і жорстка, як аб справе, даўно вырашанай:

— Калі ты паважаеш мяне, памажы аформіць развод. Самой мне цяжка і... непрыемна...

Усяго чакаў Тарас — і слёз, і скарж, і праклёнаў, але такога заключэння не толькі не чакаў, але ніколі нават не падумаў. Спачатку, ашаломлены, замаргаў вейкамі, з надзвычайнай пільнасцю ўглядаючыся ў заплаканы твар жанчыны, якая гадала яго. Ён сапраўды любіў яе, як

маці. Але ў той міг яна здалася чужой і варожай. З'явілася злосць на яе, і ён амаль закрычаў:

— Гэта вы самі надумалі? А ў Наташы вы спыталі? А у Віці?

Яны, Наташа і Віця, разумелі, што падслухоўваць чужыя размовы нядобра. Спальня — найбліжэйшы пакой ад кухні, і яны мімаволі пачулі першыя словы маці. Каб болып нічога не чуць, яны, не згаворваючыся, падняліся і перайшлі ў бацькаў кабінет — самы ізаляваны пакой. Селі там, адно — на канапе, другое — у крэсле і моўчкі сядзелі. Не чыталі, не размаўлялі, нават не маглі чамусьці паглядзець адно аднаму ў вочы, быццам саромеліся. Проста чакалі, як у прыёмнай бальніцы ці суда. Доўга чакалі. Можа, праўда саромеліся за маці? Ці шкадавалі яе?

Калі нарэшце Тарас вярнуўся, яны паглядзелі на яго з надзеяй, з запытаннем. Наташа нават саскочыла з канапы і памкнулася насустрач. Тарас усміхнуўся ім знясілена, але паабяцаў з ранейшай упэўненасцю:

— Я іх паміру.

34

— ...Не, скажы, верыў ты, што Савіч наш чалавек? Хоць як можна было не верыць!..

— Ты не ўяўляеш усёй складанасці барацьбы.

— Дапусцім, што, акрамя цябе, ёсць людзі, якія таксама ўяўляюць гэтую складанасць. Вярнуўшыся ў брыгаду, ты сказаў, у каго хаваўся ў горадзе?

— Не.

— Чаму?

— Тваё пытанне наіўнае. Ты думаеш, што гэтым прызнаннем я мог бы рэабілітаваць Савіча? Хто б мне паверыў? Я дзесяць дзён прабыў у горадзе і трапіў у час, калі нічога нельга было зрабіць, калі ішлі арышты, правальваліся ўжкі. Пасля гэтага я прыйшоў бы і паведаміў: мяне хаваў Савіч, якога забілі падполытчыкі, а немцы з папанай пахавалі. А можа, цябе хавала СД, спытаў бы, відаць, кожны партызан. Дакажы, што ты не лысы. Ты забываеш, які быў час.

— Карацей кажучы, ты пабаяўся.

— Ну пабаяўся, пабаяўся! Калі табе так хочацца, каб я сказаў гэта слова. Я эвакуіраваў горад — не баяў-

ся. Адступаў да Масквы — не баяўся. Мяне паслалі назад у тыл — я не баяўся, не бегаў па камісіях, як другія. Ні разу не скакаў з парашутам — скочыў, у ноч, у балота, пад бокам у нямецкага гарнізона. Вадзіў людзей на аперацыі — не баяўся. Пайшоў у горад на сувязь, каб наладзіць разбітае падполле,— не баяўся. Ну не выйшла, як хацелася, не атрымалася...

— Не крычы. І не бразгай сваімі медалямі. Тое, што рабіў ты, рабілі тысячы, мільёны... Мы выконвалі свой абавязак.

— Але, я пабаяўся. А другія не баяліся?! Усе, хто перажыў трыццаць сёмы! Адна справа памерці ад кулі ворага. А памерці ад рук сваіх таварышаў, аднадумцаў, адчуваючы, што ты ні ў чым не вінаваты... Ты ўяўляеш? Ты думаў калі-небудзь пра гэта?

— Думаў. І цяпер зноў падумаў, як адчувала сябе Соф'я Савіч, калі пасля фашысцкага канцлагера трапіла ў Сібір.

Паўза. Гучна, з лёгкім меладычным звонам адбіваў секунды вялікі медны маятнік стаячага гадзінніка. Астматычна дыхаў адзін з двух, што прысутнічалі ў кабінёце.

— Я думаў і бачыў многа разоў, як ішлі на смерць, каб ратаваць таварыша. І я гэта разумеў. А вось такі данос на людзей, якія ратавалі цябе,— гэтага я зразумець не магу.

— Ну, змаладушнічаў! Я ж не хаваю. Я напісаў пра гэта ў тлумачальнай запісцы. Прызнаюся табе. Так, пабаяўся, што прыйдзеца займацца старой гісторыяй, даказваць... Нічога ж не змянілася ў сорок пятым, ты ведаеш.

— Мы перамаглі фашызм, і нічога не змянілася?! Для цябе нічога не змянілася?

— Цяпер лёгка разважаць.

— Ну добра, тады ты пабаяўся. Дрыжаў за сваюшку...

— Я прашу...

— Чаго там «прашу»! Не іграй святую невіноўнасць. Дрыжаў, як апошні баязлівец. Страціць партызанскую славу, кар'еру — вось чаго ты баяўся. Але прайшло дзевяць год, як яго няма, няма Берыя. Амаль шэсць год пасля дваццатага з'езда. Партыя сказала такую праўду! На ўвесь свет. Чаму ж ты не сказаў праўды пра сябе, пра другіх? Дзеля чаго, у імя якой ідэі ты хаваў яе?

— Гэта што, допыт?

— Я не прасіў цябе. Ты прыйшоў сам, каб «раскрыць душу», параіцца.

— Я не думаў, што ты так настроены. Мы з табой разам разбіралі справы некаторых з тых, хто пісаў даносы ў трыццаць сёмым. Мы былі аб'ектыўнымі.

— Мы разбіралі кожны канкрэтны выпадак. Хоць не скажу, што не праяўлялі часам лібералізму. Між іншым, некаторых з іх браў пад абарону ты. З пазіцыі высокага гуманізму. А Ніжыкова хацеў выключыць за ўчынак сына.

— Падбіраеш факты?

— Не. Проста прыгадваю. Факта даволі аднаго. Якія яшчэ патрэбны факты?

Зноў паўза. Чыркнула запалка. Патыхнула серай, пасля прыемна пахучым тытунём. Нервовыя цяжкія крокі.

«Дзын-дзон, дзын-дзон»,— дзіўны стук маятніка ў гадзінніка, здаецца, ён чапляецца за два розныя металы, якія ад удару па-рознаму гучаць.

— Якое будзе рашэнне абкома? Як ты думаеш?

— Не ведаю. Як член бюро я магу сказаць толькі за сябе. Не хочацца мне пасля гэтага падаць табе руку. Тым больш — разам працаваць.

— Так нават?

— Уяві, што так. Дарэчы, ты запрашаў на Новы год у госці. Не чакай, не прыйду.

— Ясна.

— Але, я люблю яснасць з пачатку да канца.

— Ну што ж, дзякую за шчырасць. Бывайце.

— Бывайце.

Тыя ж цяжкія крокі, гулкія на паркеце, мяккія, з шоргатам, на дывановай дарожцы. Скрыпнулі дзверы. Ляпнулі другія, з таго боку.

«Бывайце»? Гукан не помніў, што сам першы сказаў так, але, спускаючыся па шырокай гаркомаўскай лесвіцы, успомніў, што так адказаў Тарасаў — на «вы». Гэта яго чамусьці ўразіла болын, чым уся размова. Ён спыніўся, падставіў успацелую лысіну пад струмень халоднага паветра, што цёк з адкрытай фортакі.

Безумоўна, усё ўжо вырашана. Каму-каму, а яму вядома, як вырашаюцца такія справы. На каго ці на што ён мог мець надзею?! Павінен быў здагадацца яшчэ пазаўчора, калі пазваніў Шыковічу і папрасіў сустрэцца. Як той, нахабнік, адказаў!

«Калі ласка, Сямён Парфёнавіч! Заходзьце заўтра пасля дванаццаці ў рэдакцыю. Уваход свабодны. Сакратарак у мяне няма».

Здзекаваўся, пісака няшчасны!

«Ох, — распусцілі вас. Спахопіцеся!» Ён выходзіў і пагражаў тым, хто заставаўся: маўляў, я пагляджу яшчэ, куды завядуць вас такія метады кіраўніцтва.

На першым паверсе яму зрабілася цяжка дыхаць, нібы ён спускаўся не ўніз, а падымаўся высока ўгору. Ён спыніўся каля міліцыянера, патрымаўся за сэрца. Сказаў, як бы апраўдваючыся:

— Гады.

Маладзенькі міліцыянер стукнуў абцасамі і бадзёра пацвердзіў:

— Так точно, таварыш Гукан!

Сямён Парфёнавіч выйшаў на вуліцу. Як ніколі, яна была людная. Няспынная рака людзей, бадзёрых, расчырванелых ад марозу. І кожны трэці з пешаходаў нёс ёлку. Горад пахнуў лесам. Да Новага года заставаліся два дні.

Гукану заўсёды падабалася такая перадсвяточная мітусня, вясёлая ўрачыстасць. Гэтыя турботы, напэўна, больш прыносяць людзям радасці, чым само свята. Ён, гаспадар, любіў у такія дні аб'ехаць горад, паглядзець на афармленне, на ўстаноўку ёлак на плошчах, у скверах, часам заглядаў у магазіны: як ідзе гандаль? Але яму ніколі не хапала часу, ён заўсёды спяшаўся. Хутка хадзіў, а болып ездзіў на машыне. А тут раптам адчуў, што яму няма куды спяшацца. Гэта яго спачатку спалохала, а потым дзіўна супакоіла. Ён залажыў рукі за спіну, згорбіўся болып звычайнага і рушыў па ачышчаным ад снегу тратуары. Але ачышчаны ўчастак хутка скончыўся, і якраз там, дзе асабліва было мнагалюдна, на падыходзе да ГУМа, пешаходы коўзалі па слізкім тратуары. Сямён Парфёнавіч вылаяў у думках трэст ачысткі. Вось зараз ён прачысціць ім мазгі! І пайшоў сваёй звычайнай рабочай хадой.

Але тут жа схамянуўся. Навошта! Хвалявацца з-за нейкага тратуара? Цяпер ён павінен прывучыць сябе не хвалявацца і хадзіць толькі вось так — не спяшаючыся. Каб хада была адпачынкам.

Убачыўшы людзей з пакупкамі, ён успомніў, як жонка сказала дні два назад нібыта жартам, а магчыма, і з крыўдай:

«Даўно ты, Сенья, падарункаў мне ніякіх не рабіў. Падараваў бы што-небудзь да Новага года».

Сямёну Парфёнавічу раптам захацелася быць добрым, і ён пайшоў ва універмаг.

Людзей — не прабіцца. Ён успомніў, што паслаў ужо два пісьмы ў Дзяржплан рэспублікі з просьбай асігнаваць сродкі на будаўніцтва другога універсальнага магазіна ў раёне новай забудовы. Горад расце.

«Пабачу, як вы пабудуеце без мяне, — зноў падумаў ён пра тых, хто заставаўся, але праз хвіліну мусіў прызнаць: — Побудуюць. Цяпер лёгка». Усё, што будзе рабіцца без яго, уяўлялася яму надзвычай лёгка.

Рост яго дазваляў заглядаць на паліцы праз галовы людзей. Што купіць? Чаго ў яе не хапае? Што ёй хочацца? Ён доўга хадзіў з аддзела ў аддзел. Відаць, нехта з работнікаў пазнаў яго, перадаў дырэктару. Той выскачыў — малады, рухавы, у модным касцюме. Гукан добра яго ведаў, зацвярджаў на выкананне, але толькі цяпер прыкмеціў, што універмагам загадае такі малады чалавек. Гэта яму чамусьці не спадабалася.

Дырэктар скардзіўся:

— Мала тавараў, Сямён Парфёнавіч. Канец года. Фонды выбраны. Не ўмеем планаваць.

— Парайце, што купіць у падарунак жонцы.

— Сямён Парфёнавіч! — з дакорам зазначыў дырэктар. — Пазванілі б. Што вам самім хадзіць?

«Падхалім», — падумаў Гукан і строга адказаў:

— Я гэтага не люблю.

Аднак не адмовіўся пайсці ў кабінет дырэктара.

— Што б вы хацелі? — спытала таваравед, жанчына, ад погляду і ўсмешкі якой, здавалася, рабілася святлей у змрочным кабінете.

«Штат падабраў, сабачы сын! Адна ў адну», — усё больш і болын раздражняўся Гукан супраць маладога дырэктара. Але жанчыне гэтай адказаў з добрай усмешкай:

— Далібог, не ведаю. На ваш густ.

— Колькі год вашай жонцы?

Ён уздыхнуў:

— Пенсіённы век.

У чароўных вачах тавараведкі скокнулі чорцікі.

— Ёсць цудоўныя шалі. Ёсць венгерскія кофтакі.

Гукану хацелася спытаць: «А на прылаўках яны ў вас ёсць?» Але не спытаў, цяпер яму ўсё адно.

— Давайце шаль. Давайце кофтаку.

— Вось гэта муж! — аднагалосна ўхвалілі ўсе тры жанчыны, якія прысутнічалі ў кабінёце, хоць на саміх іх былі найлепшыя імартныя кофтакі, такія, якіх яго Жонка бадай што ніколі не насіла. Пра гэта ён не падумаў. Пацешыўся пахваляй: што б там ні здарылася, а ён такі добры чалавек быў і ёсць.

На плошчы каля пажарнай, дзе народу праходзіла нямнога, з Гуканам прывітаўся хлопец у спартыўным касцюме. Ён стаяў з лыжамі ў руках і размаўляў з дзяўчынай, апранутай у прыгожае нейлонавае футра. Твар хлопца добра знаёмы, але прыгадаць, дзе і калі сустракаўся з ім, Сямён Парфёнавіч ніяк не мог. І раптам праз дзесятак крокаў хлопец гэты, без лыж, дагнаў яго, пайшоў побач.

— Не пазнаяце, таварыш старшыня? Кухараў, архітэктар. З наступаючым Новым годам.

— Дзякую. Вас таксама.

— Мне хацелася сказаць вам, што праект, які я прапанаваў для забудовы Выселак, на конкурсе ў Ленінградзе атрымаў першую прэмію.

— Віншую вас.

— Але мне хацелася сказаць, што вы кансерватар. Так хваліць, а пасля столькі валаводзіць і... адхіліць...

— Тут ужо не мая віна. Вашы калегі...

— Не валіце з хвораі галавы...

Гукан спыніўся, уражаны нахабнасцю і дзёрзкасцю маладога архітэктара.

— Малады чалавек! Не забывайце!..

— Я нічога не забываю. Але жадаю, каб у новым годзе ў вас было болын увагі да людзей і да праектаў. Выселкі забудовваюцца дрэнна, — хлопец адсалютаваў левай рукой і пайшоў назад, да дзяўчыны, якая трымала яго лыжы і чакала.

Нават размова з Тарасавым, размова пра самае галоўнае — пра яго далейшы лёс — не ўзрушыла так, як гэты, здавалася б, выпадковы эпізод. Хіба не званілі яму раней, не пагражалі, не пісалі ананімных пісьмаў з самымі страшнымі пажаданнямі? Ён не звяртаў на іх увагі. Часам толькі паказваў у гаркоме, у абкоме і як бы выхваляўся: «Зразумейце ўсю складанасць маёй работы, нікому з вас не прыйшло ніводнага такога пісьма».

Але выхадка гэтага творцы ў такі дзень!..

«З Новым годам павіншаваў... Паганец! Малакасос! Распусцілі вас. Ох, распусцілі!»

Да апошняга моманту ён спадзяваўся, што тую віну

(ён не лічыў яе такой цяжкай, як лічыць чыстаплой Тарасаў) можна будзе ў нейкай меры ўраўнаважыць сваімі заслугамі, ваеннымі, пасляваеннымі. І раптам гэты тып, недапечаны архітэктар, замахваецца на апошнія заслугі — у адбудове горада. «Выселкі забудовваюцца дрэнна». «Саплякі! Папрацуйце вы столькі, колькі папрацаваў Гукан».

Сямён Парфёнавіч глянуў на тое месца плошчы, дзе нядаўна яшчэ ўзвышаўся велічны манумент, і цяжка ўздыхнуў.

Можна было ісці дадому — рабочы дзень канчаўся. Але яму чамусьці зрабілася страшна ісці ў пустую кватэру ці, можа, наадварот, стала страшна не наведацца пасля такіх размоў у свой службовы кабінет, у якім ён ужо многа год адчуваў сябе спакойна і ўпэўнена.

Рабочы дзень быў кароткі — напярэдадні выхаднога. Але да канца яго заставалася яшчэ добрыя паўгадзіны. Аднак работнікі разыходзіліся. Праўда, убачыўшы старшыню, многія збянтэжыліся, вярнуліся. Гукан умеў трымаць дысцыпліну, і яго баяліся. Ён не помніў, каб калі-небудзь вось так разыходзіліся. Гэта яго таксама спалохала. «Няўжо пранюхалі? Трэба сабраць усіх, даць адчуць, што я яшчэ старшыня. Ну і павіншаваць з наступаючым». І тут жа падумаў, што выйдзе так, як павіншавалі яго на плошчы. Але не праз гэта ён не стаў збіраць супрацоўнікаў. Яго ашаламіла, што няма сакратаркі. І пустата ў прыёмнай — ніводнай жывой душы. «Гэты пісак мог раззваніць па горадзе раней, чым прынята рашэнне», — падумаў ён пра Шыковіча з такой злосцю, што ажно балюча затахкала сэрца.

Ён асцярожна распрануўся, сеў у сваё зручнае крэсла, адкінуўся на спінку, выцягнуў ногі. Толькі цяпер адчуў, як моцна змарыўся, зусім разбіты, усё цела ные. Аднак прынёс заспакаенне. Ён доўга сядзеў, нерухома і бяздумна. Нікога не хацелася выклікаць, нікога не хацелася бачыць. Толькі калі ў калідоры загудзелі крокі і галасы — супрацоўнікі выходзілі ўсе адразу, ён як бы схамянуўся, глянуў на гадзіннік — было роўна тры — і падумаў зноў са злосцю:

«Адной хвіліны лішняй не хочучь папрацаваць. А я працаваў. Начамаі». І яму хацелася, на злосць усім, працаваць да позняга вечара. Але што рабіць?

Пазваніў свайму старому сябру Мухлю.

— Пятро Макаравіч! З наступаючым... Прабач, брат,

але навагодні баль наш адмяняецца. Занядужала мая палавіна. Дзякую. Перадам. Тваім таксама.

Трэба яшчэ двум чалавекам званіць — адмяняць запрашэнне. А жонка нічога не ведае і, безумоўна, заклапочана, як найлепшым чынам прыняць гасцей. Пазваніць ёй? Але што сказаць, як растлумачыць? Яму зрабілася шкада жонкі. І падарункі, якія купіў, здаліся мізэрнымі і непатрэбнымі. Хіба мала ў яе анучак гэтых? Цяпер, як ніколі раней, ён зразумеў, што яна — той адзіны чалавек, які ніколі не пакіне яго, што ён здарылася, з якім яму давядзецца дажываць свае пенсійныя гады. Ён адчуў удзячнасць жонцы, і захацелася зрабіць ёй нешта больш прыёмнае, чым гэтыя падарункі.

Заказаў Мінск. Далі хутка, мінут праз дзесяць. Адказала дачка.

— Ала?! Здарова была. Як вы там? Добра? Ведаеш што... Зрабі ты маме навагодні падарунак. Які? Бяры нашчадка, сядай у поезд — і да нас пад Новы год. Што? У Вовіка панос? — Зразумеўшы, што дачка не прыедзе, што ёй даражэй за ўсё на свеце гэты лабасты Вовік, Сямён Парфёнавіч узлаваўся: — Панос, панос... — і гаркнуў на ўвесь кабінет: — У мяне таксама панос! — і сярджыта кінуў трубку.

Размова з дачкой як бы даканала Сямёна Парфёнавіча. Ён пабялеў, доўга трымаўся за сэрца. Потым рухамі хворага адчыніў шуфляду стала, дастаў цюбик з валідолам, укінуў таблетку ў рот.

Увайшоў Кушнер.

Гукан не любіў свайго намесніка, але ў гэты раз узрадаваўся, што ён прыйшоў: хоць з кім-небудзь пагаварыць, забыцца на ўсё. Можна нават заняцца справамі — апошняй справай года, які мінае.

— З наступаючым, Сямён Парфёнавіч.

— Цябе таксама, Іван Фёдаравіч.

Кушнер сваёй адзінай левай рукой моцна, да болю, сціснуў правую руку старшыні, зблізку зазірнуўшы ў твар.

— Нешта ў цябе, Сямён Парфёнавіч, несвяточны выгляд.

Гукан паскардзіўся:

— Сэрца зноў. Бачыш, валідол смакчу.

— Але, інваліды мы з табой.

— Ну, ты яшчэ інвалід баявы. А я, брат, усё. — І даверліва прызнаўся: — Хачу прасіцца на пенсію.

— Ды што вы! — шчыра здзіўся Кушнер.

— Як думаеш, персанальную дадуць?

— Безумоўна. Каму ж тады даваць.

— Ты ведаеш усе мае заслугі?

— А хто іх не ведае! Ты сам іх распісаў...

Гукана ўсяго перасмыкнула.

— Здзекуешся? — пабялелымі дрыжачымі вуснамі прашаптаў ён.

Кушнер сумеўся:

— Сямён Парфёнавіч! Далібог, нічога дрэннага не падумаў. Меў на ўвазе тваю кнігу. А выйшла бог ведае што... Дурны ў мяне язык! Вы ж ведаеце. Прабачце.

Гукан супакоена падумаў:

«Гэты яшчэ не ведае, — але тут жа падумаў пра другое: — А даведаецца, злараднічаць не будзе. Проста скажа, як і той: «Не хачу падаць табе рукі». І ён адчуў нечаканы прыліў нянавісці да іх — да Тарасава, да Шыковіча, да Кушнера, да Яраша, да гэтага маладога архітэктара — за тое, што яны такія, у нечым галоўным не такія, як ён.

35

Пасля сустрэчы ў кіно Славік пачаў дзейнічаць даволі рашуча. Спачатку званіў у бальніцу. Маша або не падыходзіла да тэлефона, або падыходзіла і ў адказ на яго прашанні сустрэцца смяялася.

Тады ён вырашыў схадзіць да яе на новую кватэру. Двойчы падыходзіў да дома, падоўгу блукаў вакол. Але ўвайсці — не хапала рашучасці. Каб Маша жыла адна. А то з ёй — нейкая Зося Савіч, пра якую бацька напісаў у газеце як пра гераіню падполля, значыцца, не маладая ўжо. Столькі часу ён выпрацоўваў у сабе незалежнасць, бессаромнасць, абвясчаў вайну ўсім умоўнасцям, якія ўстанавілі людзі, а прыйшло да паверкі, і ён, выходзіць, як усе, як вучань восьмага класа, які ўпершыню прыйшоў на спатканне. Смешна! Ён здэкаваўся з сябе, каб раззлавацца і, сапраўды, плюнуўшы на ўсе ўмоўнасці, пайсці ў гэты дом і сказаць пры ўсіх, што ён кахае гэтае рыжае дзіва. Але нічога не выходзіла. Рашучасці хапала да дзвярэй...

Нарэшце ў трэці раз ён з ходу ўскочыў на другі паверх, з ходу націснуў на званок. Адчынілі адразу, быццам чакалі каля дзвярэй. Адчыніла Зося. Агледзела яго, стыльна апранутага, трохі падазрона.

Ён спытаў:

— Маша дома?

Тады яна, відаць, здагадаўшыся, прыветліва ўсмінулася:

— Няма. Ды вы заходзьце, калі ласка. Пачакайце. Я думаю, яна хутка вернецца.

Але яго чамусьці збянтэжыла гэтая маленькая жанчына ў халаце, яе ўсмешка, яе цікаўнасць, з якой яна разглядала яго. І Славiк не здолеў адразу ж пераступіць парог. А ў наступны момант адбылося недарэчнае. Яна спытала:

— Вы — сын Кiрылы Васiльевiча?

— Не. Не ведаю я нi Кiрыла, нi Мефодзiя.

— О, тады і я вас не ведаю. І не магу пусціць у кватэру,— сказала яна без усмешкі, самым сур'ёзным чынам і зачыніла дзверы.

Славiк застаўся на пляцоўцы адзiн, як дурань, якога прагналі з вяселля. Ён гатовы быў адкусіць свой балбатлівы язык. Які д'ябал штурхнуў яго адмовіцца, што ён сын Кiрылы Васiльевiча? Чаму? Прыйшлося зноў збегчы ўнiз і зноў блукаць каля дома. Але Маша, якая павiнна была «хутка прыйсцi», як на злосць, не з'яўлялася. А ён, Славiк, быў не вельмi цярплiвы. Звык, каб жаданнi яго здзяйсняліся неадкладна.

Зноў званкі ў бальнiцу. Зноў смех у адказ. «Славiк! Не дуры галаву!» — «Я памру». — «Абячаю быць на тваiм пахаваннi».

У наступную суботу яму амаль пашанцавала. Ён убачыў Машу на катку. Не адну, з Тарасам. Шчаслiвы сапернiк вучыў яе катацца. Яна толькi-толькi навучылася стаяць на каньках і, як дзiця, рабiла першыя крокi. Ён, Славiк, прыйшоў без канькоў — заглянуў проста так, ад суму. Вось выпадак! Што рабiць? Бегчы дадому па канькi? Але пакуль туды ды назад... Убачыў аднаго са сваiх школьных сяброў — да яго:

— Дай канькi!

Той паказаў кукiш:

— Свае май.

Славiк схапiў яго за грудкi:

— Дай канькi, а то выб'ю душу!

— Ты што, звар'яцеў? Мiлiцыянера паклiчу.

— Дай канькi. Можаш ты зразумець, янычар? Трэба адной марсiянцы сказаць два словы.

— То так бы адразу і казаў,— здаўся сябра, зацiкаўлены, хто ж яна, гэтая «марсiянка»?

Бацiнкі аказалiся малыя. Славiк усё-такi нацягнуў iх. Цiснулі да вострага болю. Напляваць. Каб там былі набiты нават цвiкi, ён усё адно не адступiў бы. Кiнуў на снежны бар'ер палiто, шапку, не клапацячыся, хто будзе вартаваць iх. Чорт з iм, з палiто! Мацi купiць новае! Як вечер, вырваўся на ледзяное поле. Спрытна лавiруючы, пайшоў супраць плынi канькабежцаў, каб хутчэй дабрацца да чырвонай шапкi і блакiтнага свiтэра, з якiх ён не спускаў вачэй, пакуль надзяваў канькi. Падляцеў ззаду, схапiў Машу за руку. Яна войкнула, але, убачыўшы, што гэта Славiк, засмяялася.

— Вiтаю вялiкiх спартсменаў эпохi! Хочаш, за паўгадзiны я зраблю з цябе рэкардсменку?

— А цi не замнога самаўпэўненасцi? — Расчырванелая, яна ўся свяцiлася, ззяла, сыпала з вачэй такiя ж вясёлыя iскры, як блёсткi на снезе ад святла лiхтароў.

Тарас, пэўна, не надта ўзрадаваны, што з'явiўся гэты шалапут, сказаў, аднак, з клопатам:

— Што ты так лёгка? Прастудзiшся.

— Брыгадзiр! Ты дрэнна ведаеш свае кадры!

Маша зазвінела смехам.

Падтрыманая за абедзве рукi двума даволi спрактыкаванымi канькабежцамi, яна пайшла больш упэўнена, хутка, смела.

Шоргат соценъ канькоў, галасы і смех, дзесяцiградусны мароз, ззянне iнею, iскрыстае святло лiхтароў, пах ёлкi — ёлка ўжо стаяла пасярод катка, але не была яшчэ ўпрыгожана і асветлена,— усё гэта п'янiла, напаўняла ўзнёслымi жаданнямi, весялосцю.

— Мiсiс марсiянка! Корпус наперад! Вось так. Глядзi на мае ногi! Не глядзi на яго! Ён жа ходзiць, як лось на лёдзе.— Пад нiбыта бяскрыўднымi жартамi хаваўся намер, можа, нават і несвядомы, асмяяць, прынiзiць свайго сапернiка.— Пройдзем удваiх, і я пакажу табе вышэйшы клас фiгурнага катання. Не бойся, я буду цябе трымаць вось так.

Славiк паспрабаваў абняць дзяўчыну за талiю, але яна адхiлiлася і вырвала сваю руку. Славiк ламаў галаву, якiм чынам адшыць Тараса і хоць на кароткi час застацца з ёй з вока на вока. Тады ў гэтым карагодзе ён, напэўна, здолеў бы сказаць ёй пра свае пачуцi. А сказаць трэба сур'ёзна і гарача, каб яна паверыла, каб

зноў не палічыла гэта за легкадумны жарт, за яго звычайную безадказную балбатню. Недарэчна ўсё выходзіць! Мож, упершыню ў жыцці яму захацелася пагаварыць з дзяўчынай з усёй сур'ёзнасцю, і няма як. Магчыма, што ўрэшце ён усё-такі нешта прыдумаў бы. Але калі ўжо не шанцуе, то не шанцуе да канца. Усё складвалася так, каб перашкаджаць яму. Немаведама адкуль з'явіўся Яраш з усім сваім вывадкамі — з Наташай, Віцем. Яны адразу падхапілі Машу. Побач з імі пайшоў і Тарас. Уся сям'я сабралася! І ён, Славiк, аказаўся як бы лішні. Колькі хвілін ён круціўся вакол гэтага сямейнага ансамбля, выпісваючы самыя адмысловыя фігуры. Яму хацелася паказаць свой спрыт, уменне. Але раптам сам Антон Кузьміч вырваўся наперад і зрабіў два-тры такія віражы вакол Славіка, што хлопец, пры ўсёй сваёй несамакрытычнасці, зразумеў: здзівіць свет яму няма чым. А тут яшчэ падляцеў дурань сябра з яго, Славікавым, паліто і шапкай і закрычаў, парасё, на ўвесь каток:

— Аддай мае канькі!

Размовы не адбылося. І ўвесь наступны тыдзень Славік быў заняты тым, што пісаў Машы пісьмы. Увогуле ён не любіў пісаць. А тут штодня сачыняў даўжэзныя пасланні. Пісьмы не падабаліся яму: яны былі сентыментальныя, як Ірынін дзённік. А ён ненавідзеў залішнюю чуліласць. Хацелася сказаць пра сваё каханне проста, але гэтак шчыра, каб яна адразу паверыла. Цяпер ён добра разумеў, што толькі вера ў сур'ёзнасць яго прызнання можа нарадзіць у Машы гэтакія ж пачуцці. Толькі такім чынам можна перамагчы саперніка, а не дуэлію, бойкай, сваркай, знявагай, крыўляннем ці якім іншым глупствам. Але такія шчырыя пісьмы не выходзілі. Выявілася, што напісаць так, каб табе паверылі, гэта зусім нялёгка.

* * *

Сакратар камітэта Валодзя Клецень перабіраў у шуфлядзе стала паперы і доўга не пачынаў гаворкі. Тарас зразумеў, што размова мае быць далікатная і Валодзя, хлопец добры і мяккі, хоча, каб пачала яе Вера Куцкіна, лабарантка, член камітэта. Гэтая нязграбная, высокая, у чорных акуларах дзяўчына сядзела каля стала і вельмі ўважліва чытала нейкую чарговую доўгую пастанову вышэйшага камсамольскага органа.

Вера ў камітэце — спецыяліст па маральна-бытавых

пытаннях. Усе на заводзе ведалі яе гнеўную непрымымасць да ўсялякіх амаральных учынкаў. Тарас таксама цаніў яе прынцыповасць: нікому не змоўчыць, калі трэба, — ні дырэктару, ні партаргу. Таму ўсе шкрыўджаныя, асабліва дзяўчаты, ішлі да яе. Але што датычыць яе высокіх маральных прынцыпаў, то Тарасу здавалася, што Куцкіна не заўсёды бывае шчырая, што гнеў яе да парушальнікаў гэтых прынцыпаў — не ад глыбокага пераканання, душэўнай чысціні і дабраты, а хутчэй — ад злосці на людзей за тое, што самаю яе прырода пакрыўдзіла. Таму Тарас трохі неадлюбіваў гэтую дзяўчыну. Не падабалася яму, што яна залішне ўважліва прыглядаецца да яго брыгады, быццам паставіла сабе за мэту: абавязкова знайсці крамолу. Генрых сказаў ёй аднойчы:

— Ты, Вера, можаш глядзець на нас, як хочаш. Але не забывай, калі ласка, што мы не ангелы, мы — людзі. Маладыя хлопцы.

Сакратар не дачакаўся, пакуль Куцкіна праявіць ініцыятыву. Сказаў:

— Давай, Вера, ты... выкладвай...

Яна з неахвотай адарвалася ад пастановы, бліснула акуларамі, крутнула галавой.

— Ох, ліберал! — І павярнулася да Тараса: — Даклад кароткі. Я патрабую, каб гэтага твайго піжона Шыковіча выцягнулі на камітэт.

— Завошта?

— Ён пакрыўдзіў дзяўчыну Ніну Байкач.

— Як пакрыўдзіў?

Вера сурова глянула на брыгадзіра з-пад акулараў.

— Не прыкідвайся, Ганчароў, дурнем. Ты добра ведаеш, як можа пакрыўдзіць такі.

Тарас пачырванеў. Ён заўсёды адчуваў сябе няёмка, калі гаварылі пра такія рэчы маладыя людзі, ды яшчэ дзяўчаты.

— Яна паскардзілася табе?

— Не. Праз дурны дзявочы гонар яна нікому нічога не расказвае. Але сяброўкі чуюць, як яна начамі раве ў падушку.

— А чаму, Вера, па-твойму, гэта дурны гонар? — нечакана спытаў Валодзя Клецень.

Куцкіна доўга разглядала сакратара праз свае вялікія акулары, як бы здзіўленая, што ён мог задаць такое пытанне. Потым, як суровая настаўніца, паківала яму пальцам.

— Клецені! Табе не да твару такая пазіцыя. У цябе спытаюць... Гарком спытае... Чаму такі чалавек носіць званне члена брыгады камуністычнай працы? Я дагэтуль не ведаю, як ён апынуўся ў брыгадзе...

— Мы самі яго ўзялі.

— Ведаю, што самі. А завошта? За якія заслугі?

— Баюся, што ты, Вера, гэтага не зразумееш,— уздыхнуў Тарас, як бы шкадуючы, што яна не можа зразумець такой простае рэчы. А Вера прыняла гэта як абразу. Абурана закрычала:

— Ты чуў, Валодзя? Адны яны ўсё разумеюць! Што гэта такое як не зазнайства? Хіба я не казала, што нам трэба глядзець ды глядзець за гэтай брыгадай?!

Тарасу хацелася пасварыцца, але ён змаўчаў. Іншае ўзрушыла. Ён быў супраць, каб адносіны Славіка з Нінай выносілі на камітэт. Хто ведае, што ў іх было. Калі дзяўчына не скардзіцца, а толькі плача па начах і сохне, то, на думку Тараса, справа гэтая не для такога разбору. Тут трэба нешта другое. Неяк інакш. Боляр далікатна.

Акрамя ўсяго Тарас баяўся, як бы Славік не падумаў, што ўсё гэта ўзняў ён, брыгадзір, з-за Машы. Безумоўна, падумае.

Славікавы настойлівыя заляцанні да Машы прынеслі Тарасу нямала цяжкіх перажыванняў. Асабліва трывалы, што Маша ўсё яшчэ не адказвае, ці згодна яна выйсці за яго замуж. Але каб выгнаць Славіка з брыгады,— такой і думкі ніколі не было. А вось жа могуць стварыцца абставіны, што зробіць іх ворагамі. І тады ўжо напэўна ў адной брыгадзе ім не працаваць. Валодзю Клеценю можна было б пра ўсё гэта раскажаць. Але Куцькінай — не. Перакруціць усё дагары нагамі, даводзячы свае высокія прычпы. Тарас сказаў:

— Дайце спачатку нам самім пагутарыць з ім. У брыгадзе.

Вера падазрона прыжмурылася.

— Хочаце выпрацаваць тактыку, як абараняць свайго любімчыка? Ой, глядзі, Ганчароў, зацягне ён цябе ў балота!

Славік і Генрых прыйшлі апошнія: даўжэй другіх мыліся ў душы: любілі паплёскацца. Генрых ведаў, з якой мэтай збіраецца брыгада. Ён, як і Ходас, адразу паверыў, што Славік мог зрабіць подласць, і ўзлаваўся на гэтага

«безадказнага шчанюка». Яны разам працавалі — на зборцы аўтаматычнага дэталез'ёмшчыка. Славік як ніколі быў уважлівы і старанны. «Асіціраваў» без адзінай памылкі. Гэтае яго ўменне яшчэ больш злавала «прафесара». Няўжо ўсе іх спадзяванні і намаганні дарэмныя? Няўжо не будзе чалавека? Генрых дзіўна гасіў сваё абурэнне і выдаваў свой настрой: увесь час, ад абеду да канца змены, бурчаў словы адной і той жа песні:

Миленький ты мой, возьми меня с собой
И в той стране далекой зови меня женой.

Славіку песня спачатку падабалася, потым пачала раздражняць.

— Бабская песня,— сказаў ён.

— Бабская,— згадзіўся Генрых.

Славік зразумеў, што сабраліся гаварыць пра яго, адразу ж, як толькі ўвайшоў у пакой інтэрната. З якой прычыны?

Паважнай хадой «кіруючага таварыша» — Славік навучыўся перадражніваць гэтую паходачку — крочыў па пакоі Іван Ходас, глыбока засунуўшы рукі ў кішэні штаноў. Косця заваліўся на свой ложак, прытуліўшыся патыліцай да сцяны — да фатаграфій кінаактрыс, і, чырвоненькі, узбуджаны, зіркаў сваімі цыганскімі вачамі на Івана. Відно было, што яны пасварыліся. Тарас і Лапацін сядзелі за сталом. Лапацін з дзіцячай цікавасцю разглядаў маленькую штучную ёлачку, круціў у руках, асцярожна дакранаўся да кожнай мініяцюрнай цапачкі.

— Скажы, калі ласка! Косця! Колькі каштуе?

— Сто рублёў.

— Маніш. Толькі што гаварыў — трыццаць. Але і трыццаць — дорага.— Пасля таго як Вера нарадзіла сына, Васіль стаў надзіва ашчадны.

«Знарок цягнуць»,— падумаў Славік. Яго неаднойчы прабіралі ў школе, на студыі, у брыгадзе. Але ніколі ён не адчуваў сябе так кепска. Ён ненавідзеў сябе за гэтую незразумелую боязь. Загадаў сабе быць дзёрзкім і смелым. Але калі казаць шчыра, то таксама ўпершыню ўсумніўся, што здолее быць такім.

Генрых падышоў да этажэркі, узяў нейкую кніжку, разгарнуў і зноў ціха заспяваў:

Миленький ты мой, возьми меня с собой
И в той стране далекой зови меня чужой...

Славік узарваўся.

— Не вый! — Але спахапіўся і сказаў да ўсіх з усмешкай, быццам бы жартам: — Што вы паселі, важныя, як судзі? Судзіце.

— І а-су-дзім,— пагрозліва, з націскам, праз зубы працадзіўшы склады, адказаў Ходас. Спыніўся перад Славікам, выцягнуў з кішэні сціснуты кулак.— Брыгаду ганьбіць не дамо!

— Хлопцы, няўжо трэба псаваць настрой перад Новым годам? — зморшчыўся Косця, просячы вачамі ўсіх, каб яны былі болын далікатныя, не сварыліся. Адкуль столькі чуласці і дабраты ў гэтага хлопца!

— Ён, можа, жыццё чалавеку сапсаваў, а не настрой! — крыкнуў Ходас— А ты — добранькі!.. Хрыстосік!..

У Славіка захаладала ўсяродку. Пад нагамі, здавалася, калыхнулася падлога.

Вось яно, прыйшло... Няўжо Нінка зацяжарала і пра ўсё расказала? О жых! На лбе выступіў пот. Зрадны пот. Выцерці? Не. Славік паварушыў пальцамі і адчуў, што яны зліпліся, быццам іх вымазала смалой.

— Чакай,— спыніў Тарас Ходаса, які пачаў было ўжо гаварыць гнеўную прамову, і спакойна спытаў у Славіка: — Скажы нам шчыра, што ў цябе з Нінкай. Дзяўчына плача ночамі...

«Значыцца, не скардзілася, а толькі плача,— узрадаваўся Славік.— Тады — адмаўляць. Усё адмаўляць! Не здавацца! Наступаць!» Ён даўно ўжо пераканаўся, што лепшая форма абароны — наступленне. І закрычаў:

— Ты ўжо пытаўся ў мяне пра гэта. І я табе адказаў. І табе адказаў! — тыркнуў Славік пальцам у Генрыха.— Шчыра. Чаму вы не верыце мне? Крычыце пра веру ў чалавека, а самі... Лезеце ў душу, дзе трэба і не трэба...

— Не, дзе трэба! Дзе не трэба — не лезем,— адказаў Тарас і папрасіў ветліва: — Не гарачыся, калі ласка.

А Генрых з узнятай кнігай ступіў да Славіка і сказаў са сваёй звычайнай разважлівасцю:

— Па маралі мяшчанскай мы, відаць, сапраўды не маем права лезці ў душу, як ты кажаш, калі справа датычыць тваіх адносін з дзяўчынай. А па маралі нашай, я думаю, мы маем гэтае права. Абавязаны, Косця! — павярнуўся «прафесар» да Косці і... сунуў яму ў рукі кнігу, невядома навошта.

— А ён плюе на нашу мараль! — ніяк не мог супа-

коіцца Ходас— У яго свая, брадвейская... Выхоўваем... Даўно пара гнаць!

— А я веру Славіку! Хіба ён падвёў нас у чым? Дрэнным таварышам быў?

Славік хмыкнуў:

— Ты наіўны, Косця. Хіба не бачыш, што камусьці хочацца мяне вычыць? — Ён нахіліўся над сталом, да Тараса, заглянуў зблізку яму ў твар, у вочы, аскаліўся, як ваўчаны.— Што? Знайшоў прычыну, брыгадзір? Хочаш адпомсціць? Дык ведай. Я люблю Машу!

Усе адразу сціхлі. Тарас апусціў вочы, лоб яго пабялеў, а шыя налілася крывёю.

«Я так і ведаў»,— падумаў ён, але схамянуўся, смела глянуў на Славіка і сказаў спакойна і цвёрда:

— І я люблю Машу. Але помсціць табе...— ён паківаў галавой,— няма за што. І не думай, што нам прыемна разбіраць такія справы. Вырашым так...— Брыгадзір рэзка падняўся, агледзеў сяброў; рэдка ў яго быў такі рашучы выгляд, звычайна ён любіў параіцца, разважыць.— Вырашым так... Калі ты сумленны перад Нінай, перад намі,— прыходзь заўтра ў брыгаду і — працуй. Мы слова больш не скажам. У камітэце я ўладжу. Калі ж ты зрабіў подласць і не маеш мужнасці прызнацца,— не прыходзь.— Ён вымавіў гэтае «не прыходзь» амаль шэптам, але выразна і цвёрда.— Так будзе лепш для цябе. Праўду не схаваеш. Выганім з ганьбай!

36

Славік не спаў усю ноч. Пасля доўгага роздуму вырашыў — пойдзе на завод. А можа, здарыцца, што абыдзецца. Але калі маці раніцой пачала будзіць яго, сказаў, што ў яго выхадны.

Доўга валяўся ў ложку. Не хацелася нікога бачыць, нікому глядзець у вочы. Здавалася, глянуць на яго і ўсе адразу здагадаюцца.

Падняўся — і адразу схпіўся з сястрой. Знарок, на злосць ёй, абвясціў, што чытаў яе дзённік.

— Сентыментальная лухта.

Рэакцыя Іры была зусім нечаканая. Яна паглядзела на брата зняважліва і на поўны голас, пры маці, сказала:

— Падонак ты! Што ты разумееш? Так, я люблю яго!

— Але ж ён цябе, дурніцу, не любіць.

— Ну і няхай. І няхай. А я люблю! Люблю так, як ты, цынік няшчасны, не палюбіш ніколі. І мне хораша!.. І ты не чапай!.. Не лезь сваімі бруднымі лапамі! — Ёй было так «хораша», што слёзы паліліся ў яе з вачэй. Славіку стала сорамна. Дурань! Надумаў здзекавацца... З каго? І з чаго? Сам такі.

Ніколі ён яшчэ не прасіў у сястры прабачэння. А тут збянтэжана папрасіў:

— Я не хацеў цябе пакрыўдзіць. Даруй.

Гэта да слёз кранула Валянціну Андрэеўну. прызнанне дачкі, трагедыя яе першага кахання, нечаканая чуласць сына — як усё гэта адгукнулася ў мацярынскім сэрцы! Адначасна — і болей і радасцю. Папракнула сябе: мала займаецца дзецьмі.

Прыкмеціўшы, як за апошні час Славік пасталеў, пасур'ёзнеў, Валянціна Андрэеўна радавалася і сачыла, каб хто незнарок не абразіў яго напамінкам пра мінулае ці яшчэ чым-небудзь, што магло б зрабіць душэўную траўму.

Жадаючы замацаваць мір паміж дзецьмі, улагодзіць, яна дала кожнаму з іх прыемнае даручэнне.

— Я не веру, што бацька прывязе ёлку з лясніцтва. Ён тыдзень абяцае і не можа выбрацца. Ды, кажуць, леснікі і міліцыя затрымліваюць усіх ёлачных браканьераў. Славік, разбіся, а знайдзі добрую ёлку. Што гэта за такая абьякавасць да Новага года? Зрабіце прыемнае мне, калі не хочаце рабіць сабе. Іра, сходзіш у магазін, купіш цацкі. Каб да вечара ў нас стаяла ёлка. Будуць госці.

Славік узрадаваўся, што ёсць прычына пабадзяцца па горадзе, нечым заняцца. Абы забыцца на ўчарашняе. Каб можна было забыцца! А што, уласна кажучы, здарылася? Нічога. Яго ж не выгналі з завода. Ён можа працаваць. Не, чорта з два! Як ён можа вярнуцца, калі не пайшоў сёння?

Ён хацеў прымусіць сябе на ўсё махнуць рукой з цынічнай абьякавасцю чалавека, вольнага ад усіх умоўнасцей. Такім яму хацелася некалі быць. Але цяпер гэта не атрымлівалася. Адбылося нешта незразумелае для яго. Каб раней яму казалі, што здарыцца так, што яму будзе цяжка расстацца з брыгадай, то ён, напэўна, засмяяўся б. А цяпер, калі ён так прыжыўся там, нават з Ходасам, здаецца, паладзіў, набыў прафесію і палюбіў яе!.. Крыўдна, шкада. І ён не саромеецца гэтых «банальных пачуццяў».

Застацца на заводзе? Але тады трэба ісці ў другі цэх, зноў вучнем, зноў пачынаць усё спачатку, могуць нават паставіць рознарабочым. Разгружаць вугаль ці вывозіць з цэха стружку разам з тымі дзяўчатамі, што толькі ўчора прыйшлі на завод з вёскі.

Праўда, цяпер ён не думаў са знявагай пра гэтых дзяўчат. Ні да каго — якую б чорную работу ні рабіў чалавек! — ён не ставіўся цяпер з вышыні сваёй выключнасці. Якая там, да д'ябла, выключнасць! Таксама знайшоўся звышчалавек! Ён скептычна ўсміхаўся з ранейшых думак пра свае таленты, незвычайнасць, са сваёй гульні ў расчараванасць, незадаволенасць. Не, цяпер яму хочацца аднаго — быць звычайным, звычайным слесарам-зборшчыкам, такім, як Косця, як хітун і насмешнік Варэнік, як Лапацін, як Тарас, як нават Ходас. Як усе яны разам і кожны паасобку — з усім тым добрым, што ў іх ёсць, і з усімі чалавечымі слабасцямі. І мець звычайнае шчасце — Машына каханне. Болын нічога не трэба. Але, пэўна, ён горшы за ўсіх: Маша з ім не хоча нават сустрэцца і з брыгады яго выгналі...

Славік спыніўся пасярод шырокай і пустой плошчы. У далёкім канцы яе, каля паркавай агароджы, прадавалі ёлкі. Углыбіўшыся ў развагі, ён зусім быў забыўся, чаго ішоў сюды. Ubачыў ёлкі — успомніў і адчуў, што нішто яго не цікавіць: ні ёлка, ні Новы год.

А можа, пайсці да хлопцаў? І сумленна расказаць ім пра ўсё. І з Нінкай пагаварыць — папрасіць: даруй. Ён адчуў раптам павагу да дзяўчыны, якая «па начах раве ў падушку», але нікому — ні слова. Але ж — сорамна, ганебна. Як скажаш: даруй, што не кахаю цябе. Не, ён сапраўды-такі пашляк і не мае права быць у такой брыгадзе. Каб можна было зайсці да Машы і да гэтай жанчыны з добрымі сумнымі вачамі... Чамусьці здалося, што толькі яны маглі б зразумець яго. Вельмі захацелася зайсці да іх. Але ён разумеў, што цяпер у яго тым болын не хопіць расшучасці.

— Што ты прывезла ламачча нейкага, а не ёлак? — закрычаў ён на маладую чырванашчоку жанчыну, якая ў кажуху, у валёнках сядзела на грудцы крыжавін і смачна ела свежую булку.— Думаеш, гарадскія — дурні, любую дрэнь праглынуць? Ці, можа, ім грошай няма куды дзяваць?

— А ты б пазней паспаў, можа б, табе сама Снягурачка прынесла ёлку,— хораша ўсміхнулася яна.—

Ёлкі як ёлкі. Хто гэта будзе добры ельнік рубіць? У цябе ёлка два дні пастаяла, ды і на сметнік. А з добрай ялінкі якое дрэва вырасце!

Яе мудрая разважлівасць, спакой і здаровы апетыт неяк дзіўна супакоілі Славіка, нават развесялілі, настроілі па-святочнаму. Ён хутка выбраў ёлку, разлічыўся. Жанчына зычліва параіла:

— Галінак захапі. Падвяжаш, будзе ёлачка, што лялечка.

Славік нёс сваё свята, дарагое яшчэ з маленства, і стараўся адагнаць прэч усе сумныя думкі. Пакінуць усе турботы старому году! О, каб можна было ўвайсці ў новы год зусім новым, без усяго мінулага! Нехта ўчапіўся ззаду за ёлку, пацягнуў. Нехта жартаваў. Ён намерыўся паднатужыцца, пацягнуць на сябе, а пасля рэзка адпусціць — няхай грывнецца нейкі дурань. Але ззаду пырснуў дзявочы смех. Славік хутка павярнуўся. Перад ім стаяла Маша. Трымала маленькую пушыстую ёлачку і ўсміхалася. Чырвоная, як жар, рукавічка гарэла паміж цёмнай зеляніны. Іскрылася інеем хлапчуковая шапка.

— З наступаючым, Славік.

Ён так узрадаваўся, што забыўся нават павіншаваць яе ў адказ. Стаяў, глядзеў і блазнавата ўсміхаўся.

Потым яны ішлі побач. Неслі ёлкі, вялікую і рэдкую — Славікаву, маленькую і густую — Машыну. Як у лесе. Славік сапраўды ішоў, як у лесе, — нікога вакол не бачыў, нічога не чуў, акрамя яе голасу. Гаварылі пра пустое, дробязнае. Але ён увесь час думаў, што хутка ёй трэба павярнуць... Яна са смехам развітаецца і... пойдзе. А ён зноў застанецца са сваімі пакутамі. Калі яшчэ здарыцца такі выпадак?

Славік спыніўся, глыбока ўдыхнуў марознае паветра, як бы рыхтуючыся нырнуць.

Маша са смяшынкай у вачах глядзела на яго, напэўна, здагадваючыся, пра што ён хоча сказаць. Ён сказаў амаль шэптам:

— Я люблю цябе, Маша. Я вельмі...

І змоўк — спалохаўся, што яна засмяецца. Яна не засмяялася. Наадварот, зрабілася раптам вельмі сур'ёзнай. Ласкава дакранулася вогненнай рукавічкай да адварота яго паліто.

— Выкінь з галавы, Славік. Я выходжу замуж, — і ўздыхнула.

Словы яе — як удар молата, таго, шматтоннага, што ў механічным цэху. Неяк назіраючы за яго работай, Славік падумаў, што было б, каб пад молат трапіў чалавек. Ён «трапіў пад молат»... «Яна выходзіць замуж за Тараса. Але, за яго, безумоўна. За каго ж яшчэ?»

— Ты дзіця, Славік. А я — старая. Мне дваццаць тры. Тарас — цудоўны чалавек.

Усё. Цяпер — усё. Няма Машы, няма брыгады. Нічога няма. Што ж рабіць?

Кінуўшы ёлку, як непатрэбную рэч, Славік доўга без мэты і без думак, з пустой галавой, блукаў па горадзе. Спачатку не бачыў людзей. Пасля іх узбуджання і шчаслівыя твары пачалі раздражняць яго. Што іх радуе? Новы год? Ёлкі? Смешна. Куды б пайсці, дзе б схаватца, каб нічога не бачыць, не чуць звычайных, банальных слоў?

Каля пад'езда рэдакцыі стаяў бацькаў «Масквіч». Славік як бы спатыкнуўся на яго. Доўга стаяў, разглядаў, як дзіва нейкае. Потым з'явілася думка. Вось яно — выйсце! Паехаць — куды вочы глядзяць. За горад! У снежны прастор! Ляцець, каб вецер свістаў! З'ехаць на край свету. Няхай шукаюць!

Бацька яшчэ вясной забараніў яму ездзіць на машыне і адабраў аматарскія правы. Але запасныя ключы Славік усё яшчэ насіў з сабой, на ланцужку ў маленькай кішэні штаноў. Ён насіў іх з восьмага класа, калі навучыўся вадзіць машыну, і дужа любіў пакруціць ключыкамі перад сябрамі, перад дзяўчатамі — усё, маўляў, мы маем і ўсё ўмеем!

Іпыковіч-старэйшы спахапіўся, што няма машыны, мінут праз дваццаць. У рэдакцыі ўзняўся вэрхал. Гэта ж нечуванае нахабства! Украсці машыну ад дзвярэй рэдакцыі сярод белага дня, ды яшчэ пад самы Новы год!.. Жах! З абурэннем званілі ў міліцыю з некалькіх тэлефонаў — у абласное, у гарадское кіраўніцтва: якога д'ябла вы там робіце, калі зладзеі дзейнічаюць вось так?! Гонар міліцыі быў закрануты, і яна праявіла незвычайную аператыўнасць.

Па горадзе Славік ехаў павольна: усюды міліцыя, асабліва пры выездзе, правяраюць кожную машыну, якая вяртаецца ў горад, адбіраюць ёлкі. Ён праехаў кантрольны пункт, кіруючыся ўсіх правілаў, спакойны і ўпэўнены,

з папяросай у зубах. Як добры знаёмы, адсалютаваў міліцыянеру. Але як толькі вырваўся за горад, даў такі газ, што стрэлка спідометра хутка перапаўзла лічбу 100 і пачала канвульсіўна скакаць, падбіраючыся часам аж да 120. Стары «Масквіч», здавалася, не датыкаўся сваімі аблысёлымі шынамі слізкай дарогі.

Славiк ехаў пасярод шашы, у лоб сустрэчным машынам. І спрактыкаваныя шафёры ў апошні мiг кiдалі свае ГАЗы і МАЗы ўбок, узнімаючы снежны пыл. Мацюкаліся, пагражалі ўслед вар'яту кулакамі.

Пiалёная хуткасць канчаткова ап'яніла хлопца. І чым далей — тым горш. Падскаквала, дрынчала машына, кiдаліся пад яе голыя вербы, і шумела ў галаве, мiльгала і дваілася ў вачах.

У пасёлку хiмiчнага завода аўтаiнспектар хацеў спыніць яго за перавышэнне хуткасцi. Славiк праляцеў мiма. Але пiльны вартавы дарожнага парадку ўсё-такi паспеў запамніць нумар. Таму вельмi хутка мiлiцэйскае кiраўнiцтва, на радасць сабе, дакладна ведала, у якiм кiрунку гоняць украдзеную машыну. На дзвесце кiламетраў па магістралi былі падняты на ногi ўсе аддзяленнi мiлiцыi.

Хто затрымае небяспечнага злодзея?

Кiламетраў за трыццаць ад горада Славiк убачыў наперадзе на дарозе сярод пустога поля матацыкл. Двое ў чорных кажухах стаялі пасярод шашы. Ён зразумеў, што чакаюць яго. І тут жа ўявіў амаль дакладна, што адбылося там, у горадзе. Гэта надало яму панурую веселасць. Не аднаму яму пакутаваць. Няхай і самазадаволены «стары конь» паперажывае за сваю «рухомую ўласнасць». У апошні час ён занадта вясёлы.

— Іду на таран! — закрычаў ён і, наддаўшы газу, памчаў на мiлiцыянераў.

Натуральна, што яны не вытрымалі — адскочылі ўбок. Праз люстэрка Славiк убачыў, як адзiн выхапiў пiсталет.

«Страляюць? Вось гэта здорава! Зусiм як у кiно». Хутка ён убачыў, што мiлiцыянеры ўскочылі на матацыкл. Гоняцца. І хлопца апанавала новае пачуццё — азарт гоншчыка-ўцекача. Ён засвістаў, загалёкаў, як той каўбой на кані:

— Ану, злавiце!

Убачыўшы, што матацыкл адстае, ён знарок прытармазiў газам, даў iм пад'ехаць блiжэй. Зноў убачыў пераз люстэрка, як той, што сядзеў у калысцы, дастаў пiсталет.

Тады зноў iрвануў уперад так, што з-пад колаў паляцеў ледзяны пыл.

Мiлiцыянераў чакалі дома жонкi, дзецi і навагоднiя сталы; яны адсталi, упэўненыя, што наперадзе ёсць ДРугiя.

Кiламетраў праз пятнаццаць — дваццаць уцекача чакала другая засада, болын хiтрая і моцная.

Насустрэч iшоў ГАЗ-69. Славiк спачатку нiчога не падумаў: цi мала было сустрэчных машын! Ды раптам метраў за дзвесце «газiк» нiбы заняло — ён стаў пасярод дарогi.

— А-а! — Славiк завыў, як дзiкун. — Вы так?! А мне як?! Мне як?!

Але волi хапiла не перакiнуць нагi з педалi газу на педаль тормаза. Упяўся да болю ў баранку. Заплюшчыў вочы. Не вытрымалi нервы ў мiлiцыянера, якi сядзеў за рулём: iрвануў машыну да кювета, і Славiк праскочыў і гэтую засаду. Глянуў у люстэрка, убачыў, як «газiк» вылазiць са снегу, паварочваецца, і амаль радасна галёкнуў:

— А што, укусілі?

Начальнiк раённай мiлiцыi, чалавек добры і спакойны, заключыў:

— П'яны. Не гані, Пятро. Нiкуды не дзенецца. А то яшчэ разаб'ецца, дурань.— Начальнiк шкадаваў п'яных, нават зладзеяў. Але Пятра заела: нейкi шчанюк так напалохаў, увагнаў у сорам. І ён нацiснуў на газ.

Славiк раптам адчуў, што «Масквіч» як бы знясіліўся. Не, стрэлка па-ранейшаму дрыжала направа ад 100. Але ўсё-такi нешта не так. А тут яшчэ ён выскачыў да рэчкi. Круты-круты спуск, а на тым беразе яшчэ вышэйшая гара. І Славiка раптам апанавалі страх. Здалося, што машына, набыўшы iнерцыю, не здолее праскочыць вузкi мост, што ў яго не хопiць сiлы ўтрымаць руль і ён зляцiць у рэчку, праломiць лёд...

Не паспеў ён падумаць пра гэта, як нага сама рэфлекторна пераскочыла на тормаз. І ў той жа мiг Славiк адчуў, што машына, нiбы раз'юшаны звер, выйшла з-пад яго ўлады. Iрванула ўлева. Ён крутнуў руль управа. Тады машына з шалёнай хуткасцю закруцілася на месцы, адарвалася ад зямлi і па спіралi ўзнялася ў паветра. Адзiн вiток, другi, трэцi... Пры кожным вiтку стрымгалоў ляцелi падстрыжанымi вяршалiнамi ўнiз старыя вербы.

Зося, пачуўшы званок, таропка адчыніла дзверы, убачыла Антона Кузьміча аднаго і спалохалася.

Яна чакала яго колькі дзён і... баялася. Ён таксама трохі сумеўся і нейкі міг стаяў за дзвярамі, на асветленай пляцоўцы, расчырванелы, велічны, у багатай «баярцы», шалікавы каўнер з нейкага адмысловага футра заінеў наперадзе і, здавалася, ззяў пад святлом. Доктар трымаў некалькі пакункаў. Марозам і снегам, водарам ёлкі, святочным пахам пакупак і яшчэ нечым прыемным, здаровым павеяла ад яго на Зосю. Яна ўдыхнула ўсё гэта, і ў яе закружылася галава. Яна адступіла ад дзвярэй. Ён увайшоў, зачыніў дзверы. У калідорчыку не было ўключана святло, і яны апынуліся ў паўзроку.

Зося мацала па сцяне, шукала выключачель і ніяк не магла знайсці. Антон Кузьміч цераз яе галаву працягнуў руку і адразу ўключыў святло, але пры гэтым упусціў адзін з пакункаў. Нешта шкляное разбілася. Зося хутка нахілілася, каб падняць пакунак. Ён таксама ў гэты міг нахіліўся, і яны стукнуліся галавамі, добра, што шапка яго такая мяккая.

Антон Кузьміч засмяўся:

— Гэта на шчасце.

Яна не зразумела, што на шчасце, ці тое, што нешта разбілася, ці тое, што яны стукнуліся, але таксама засмялася.

Ён сказаў тут жа ў калідорчыку, трохі ўрачыста, трохі афіцыйна:

— Віншую вас, Соф'я Спяпанаўна, з наступаючым Новым годам. Жадаю... Ну, жадаю ўсяго самага найлепшага. Рад быў бы сустрэць Новы год з вамі. Але не магу. Буду ў гасцях. Вось зайшоў... павіншаваць... І маленькі падаруначак прыміце...

Ён працягнуў адзін з пакуначкаў. Яна збянтэжылася:

— Што вы! — але ўзяла і прытуліла да грудзей, як нешта самае дарагое.

— Я сёння паўдня, як Дзед Мароз, разношу падарункі. Люблю прынесці хоць маленькую радасць.

— Маленькую?!

Ёй варта было прапанаваць яму распрануцца, запрасіць у пакой. Але яна на ўсё забылася. Стаяла перад ім, скрыжаваўшы на прыціснутым да грудзей пада-

рунку рукі, але баялася падняць галаву, каб глянуць у яго вочы.

Антону Кузьмічу таксама зрабілася няёмка.

— Ну, прабачце, — сказаў ён. — Яшчэ раз віншую. Шчасця вам і здароўя... Мой першы клопат...

Тады яна расставіла рукі, трымаючы ў адной за матузок падарунак, як сляпая, ступіла да яго і раптам... прыпала тварам да халоднага паліто, да пахучай поўсці каўняра.

Ён зусім разгубіўся, не ведаючы, што рабіць.

— Што з вамі?

Яна адказала не адразу. Праз нейкі момант падняла галаву, глянула нарэшце яму ў вочы, без сарамлівасці, без збянтэжанасці, проста, шчыра, ясна, як глядзяць вельмі блізкія людзі.

— Са мной? Нічога. — І гэтак жа проста папрасіла, упершыню на «ты»: — Нахіліся, я пацалую цябе, — і паднялася на пальчыках.

Нечаканая гэтая просьба чамусьці не здзівіла Антона Кузьміча, і ён без вагання нахіліўся і сам пацалаваў яе ў вусны, нязграбна абняўшы — перашкаджалі пакункі. Ёй захачелася ў адказ павіншаваць яго так, няхай будзе так. Што тут асаблівага?

А яна гэтак жа нечакана і раптоўна — жанчыну ніколі нельга зразумець! — выслізнула з яго рук, павярнулася і, нічога не сказаўшы, пайшла ў пакой.

Антон Кузьміч неўразуменна паціснуў плячамі і ціхенька, нібы ў кватэры спала дзіця, выйшаў.

Яны сядзелі ў кабінёце ў Яраша. Кірыла — у старым скураным крэсле, схіліўшыся, закрыўшы твар рукамі; Валянціна Андрэеўна — на краі жорсткай канапы, на якой аглядалі хворых. Не, яна не сядзела. Яна прысядала на хвілінку, на момант, і тут жа падхоплівалася, нецярпліва камечачы мокрую хусцінку, ломячы пальцы рук. Падыходзіла да стала, нервова перастаўляла на ім канцылярскую аўтаручку ў выглядзе касмічнай ракеты. Баязліва дакраналася да чорнай скрынкі танометра. Адны і тыя ж рухі кожны раз. Потым кідалася да прыадчыненых дзвярэй і напружана ўслухоўвалася ў насцярожаную начную цішыню бальніцы. Хоць увогуле цішыні не было. Угары,

над імі, хадзілі, гаманілі, ляпалі: хворыя страчалі Новы год.

Кірыла сядзеў нерухома. Можа, упершыню ў жыцці ён гэтак доўга сядзеў у такой нерухомасці. Зрэдку адсоўваў далоню і сачыў за жонкай.

Вось яна зноў тройчы пераставіла ручку-ракету, як бы хочучы адварнуць убок яе пагрозліва нацэленую вастрыню. Нарэшце здагадалася: выняла ручку з крылата-га каўпака на зялёнай падстаўцы — і «ракета» разбурана, абясшкоджана. Прайшла да парога. Прыслухалася.

— Я не магу. Я пайду туды.

Кірыла адняў ад твару рукі, папрасіў:

— Не трэба, Валя. Ідзе аперацыя.

— Але, але,— адразу пакорліва згадзілася жанчына, прысела на канапу, заціснула хусцінкай распухшы ад слёз нос.

Нейкі момант было чуваць, як цікаў Кірылаў ручны гадзіннік. А потым зноў гучна затупалі ўтары. Нехта, відаць, скакаў па лесвіцы на мыліцах. Валянціна Андрэеўна прыглушана ўсхліпнула:

— Калі ён памрэ, я таксама не выжыву.

— Ну навошта такія думкі? Усё будзе добра.

— Добра! 0 божа! Мне абрыд твой аптымізм. Усё ў цябе добра. Гэты твой аптымізм пераходзіць ужо у абьякавасць. Да ўсяго.. Да мяне. Да дзяцей. Усё ў нас будзе добра — навошта ж ламаць галаву? Хапае другіх праблем...

Яна кінула гэта са злосным дакорам.

Кірыла зноў папрасіў:

— Не трэба, Валя. Пра гэта пасля. Не хапае нам яшчэ пачаць сварыцца... Цяпер...

Яна разумела і ў душы ўхваляла мужава маўчанне ў такі момант, калі сын на аперацыйным стале. Але, лепш усё-такі маўчаць. Чалавек робіцца прымхлівы, калі ведае, што блізка яго на краі жыцця. Не трэба думаць пра яе — смерць. Але Валянціне Андрэеўне лезлі ў галаву самыя жahlівыя думкі, таму ёй цяжка было сядзець у нерухомасці і тым болын маўчаць. Яна зноў усхапілася. Зноў падышла да стала. Механічна працягнула руку, але ні да чаго ўжо не дакраналася (пэўна, яе несвядома тры-вожыла «ракета»).

— Не, гэтага я не магу зразумець! Абвяшчаць сябе знаўцам чалавечых душ... Пісаць разумныя кнігі, разумныя артыкулы і... не разумець, не ведаць уласных дзяцей... чым яны жывуць...

Жонка за гэтыя колькі гадзін, як прыйшло трагічнае паведамленне, каторы раз дакарае яго, то мякка, з жаночай слязлівай чулівасцю, то цвяроза-злосна. Кірыла ўрэшце не вытрымаў і першы раз кінуў ёй глуха, нязлосна:

— Вучыць чужых дзяцей...

Валянціна Андрэеўна змоўкла, да нечага прыслухалася. Паўтарыла яго словы, здавалася, неўсвядомлена:

— Вучыць чужых дзяцей...— і, мабыць, асэнсаванай, загаварыла з горыччу, з болем: — Але, вучыць чужых... У тым і бяда. Хіба я апраўдваю сябе? Я хачу разабрацца. Чаму... чаму так выходзіць? Чаму ты... мы так мала ведалі... так мала цікавіліся жыццём сына? Справы, праблемы, пошукі, знаходкі... Некалі ты быў проста бацька. Сябраваў з сынам. Ездзілі з ім на рыбалку, хадзілі на лыжах... А потым... ты ўмеў толькі накрываць на яго, нават ударыць. Як пасля ён мог даверыцца табе, калі ты не верыў яму? А ён такі чулівы. Ты лічыў яго шалапутам... А ён вось як... Калі ўжо пакахаў... У кішэні ў Славіка знайшлі неадасланае пісьмо Машы. Не, не, не кажы мне, што гэта няшчасны выпадак.

— За ім гналіся.

— Божа мой! Якая недарэчнасць! Бацька падняў на ногі ўсю міліцыю, каб злавіць сына, які...

— Не трэба, Валя...

— А што трэба? Што нам з табой трэба цяпер? Кірыла? Калі С-л-ла-вік...

— Валя!..

Яна змоўкла і нейкі час стаяла ў нерухомасці.

Зноў настала такая цішыня, што чуваць было ціканне ручнога гадзінніка.

Ды раптам цішыню гэтую разарваў рэзкі званок. Званіў тэлефон на сталe. Яны абое трохі спалохана глядзелі на белы апарат. Нарэшце Валянціна Андрэеўна схавала трубку.

Званіла Іра. Яе знайшлі на інстытуцкім бале, каб паведаміць пра няшчасце з братам. Пазнала маці, заплакала: што са Славікам?

Кірыла здзівіўся, як разважліва і амаль спакойна адказвала жонка:

— Нічога, Ірачка. Не плач,— і паўтарыла яго словы: — Усё будзе добра. Перакуліўся на машыне. Пералом рукі. Антон Кузьміч аперыруе. Не пускаюць? Дай трубочку вахцёру.— Яна доўга і цяропліва ўгаворвала вартаўніка, каб дазволіў прайсці дачцэ. Але той быў няўмольны, ні

просьбы, ні доказы не памаглі.— Пачакай там, Ірок. Антон Кузьміч дазволіць,— супакойвала яна дачку, калі тая зноў узяла трубку.— Што? Не думай пра гэта. Я ведаю, што ты любіш яго.

Валянціна Андрэеўна палажыла трубку і, зусім знясіленая, прысела на канапу.

— Якія жорсткія людзі. Гэты стары — што чурбан. «Не магу», і ўсё.

— Ён выконвае свае абавязкі.

Пасля даволі працяглай паўзы Валянціна Андрэеўна сказала:

— У нас добрыя дзеці, Кірыла. Іра так перажывае, што яны пасварыліся. «Ты ведаеш, кажа, мама, як я люблю яго...»

Валянціна Андрэеўна заплакала, па-дзіцячы ўсхліпваючы.

— Не трэба, Валя. Ты ж сама сказала: усё будзе добра.

— Маўчы, калі ласка! Зноў твой дурны аптымізм!

Яны доўга пасля гэтага сядзелі ў маўчанні. Думалі пра адно. Але, магчыма, па-рознаму. Маці магла задаць тысячы пытанняў сабе, мужу, усяму свету, але ў такім стане ёй было не да пошукаў адказаў на іх, на гэтыя трывожныя пытанні. Ёй уяўляўся Славiк маленькім, добрым, ласкавым, чулым, і яна вінаваціла сябе, што так рана палічыла яго дарослым, і думала, як зоймецца дзецьмі ў будучым, калі няшчасце міне сям'ю.

Кірыла, наадварот, спрабаваў даць адказы на гэтыя «чаму?», жончыны і свае ўласныя. Ён думаў шырока і самакрытычна, што ў яго, таксама як і ў тых, каго ён выкрывае, часам жыве абыхавасць да чалавека, нават блізкага. Валя мае рацыю: здараецца, і, на жаль, нярэдка, што за карыснымі і патрэбнымі справамі, якімі займаешся, за гуманнымі і высакароднымі мэтамі часам хаваюцца звычайнае сябелюбства, эгаізм, індывідуалізм. Відаць, найлепшае жыццёвае правіла: будзь добры да другіх і бязлітасны да сябе. А мы яшчэ часцей бываем лепшымі ў адносінах да сябе, чым да другіх...

Крокі ў калідоры хуткія, лёгкія, але з цяжкім поступам, аж, здалося, дрыжалі сцены і брынчалі шыбы. Яраш!

Шыковічы адразу абодва падхапіліся. Чакалі, як найвышэйшага суддзю,— са страхам і надзеяй.

Антон Кузьміч у дзвярах звыклым рухам рукі ссунуў на падбародак павязку. Выгляд яго, суровы і велічны ў

асляпляльна белым каўпаку і ў жаўтаватым халаце, спалохаў Валянціну Андрэеўну. Яна застыла з нямым пытаннем на твары, у вачах.

— Нічога. Арганізм малады, здаровы. Аперыравалі своєчасова. Адужае.

Маці ўзрадаваў яго бадзёры голас, яго ўрачэбная ўпэўненасць, але адначасова непрыемна і ўразіла: лепшы друг сям'і, Яраш гаворыць пра Славіка, як пра звычайнага хворага.

— Мяне непакоілі раны на галаве. Але яны дробязь. Рассек, відаць, казырком. А так зламаны ўсяго тры рабрыны...

«Усяго!» — жахнулася Валянціна Андрэеўна.

— ...Пералом рукі... Шок. Траўматычны. Гэта нам не вельмі падабаецца, але нічога, цяпер мы ўзброены ласкавымі ракетамі. Пусцім у ход усе сродкі.— Яраш плюнуўся, аж застагналі спружыны, у тое крэсла, дзе толькі што сядзеў Кірыла, закінуў нагу на нагу, дастаў з-пад халата гадзіннік, глянуў: — О-о! 3 Новым годам, сябры мае!

— 3 Новым...— горка ўсміхнулася Валянціна Андрэеўна.

— Не вешай носа, Валя. Прыйшоў Новы год — прыйдуць новыя радасці. Трэба нам з табой, Кірыла, хоць спірту па мензурцы цягнуць за Новы год.

— Трэба,— панура згадзіўся Шыковіч.

Валянціна Андрэеўна, не будучы ніколі ханжой, аднак амаль узненавідзела іх у гэты міг, мужа і доктара, які ўратаваў яе сына і якога яна ўвогуле богатварыла,— за тое, што ў такі момант, калі Славік, можа, на валаску ад смерці, яны збіраюцца піць спірт. Кашчунства!

— Туды можна, Антон Кузьміч?

— Нельга. Зашываюць. Перавязваюць. Навошта маці глядзець на гэта. Хутка яго прывядуць у палату.

— Ты няўмольны.

— Я няўмольны. Папяроска ёсць, Кірыла?

Ведаючы, што Яраш закурвае толькі ў выключных выпадках, Валянціна Андрэеўна раптам зразумела, якой нялёгкай была для яго аперацыя, і ўміг даравала яму і спірт, і абыхава-грубы тон.

У калідоры зашоргалі крокі людзей і шыны хірургічнай каляскі. Маці насцярожана прыслухалася, а калі зразумела, што гэта, кінулася да дзвярэй. Людзі ў белым правезлі каляску міма яе. Яна не ўбачыла Славіка — адны

бінты. Жажнулася, але не закрычала, не заплакала. Моўчкі, вельмі асцярожна ступаючы, пайшла следам. У дзвярах пасляаперацыйнай палаты яе руку сціснула чыясьці вельмі далікатная, мяккая і халодная рука. Валянціна Андрэеўна павярнула галаву. Знаёмыя залатыя вочы глядзелі на яе з ласкавым спачуваннем, з тым разумным жаночым спачуваннем, якое не паглыбляе болю, не крапае ран, а прыносіць заспакаенне і надзею: побач добрыя людзі, яны адгоняць бяду.

39

Апошняя думка была: «Толькі б не загарэлася. І не заклініла дзверцаў».

Праўда, у міліцэйскай машыне Славiк апрытомнеў і хвілін колькі мацюкаў міліцыю. Нават спрабаваў выскачыць з машыны, што моцна ўзлавала добрага начальніка. А потым настала другая фаза шоку: паўнейшая абыякавасць да ўсяго на свеце. Урач раённай бальніцы беспамылкова ўстанавіла дыягназ і сур'ёзна ўсхвалявалася за жыццё пацыента, хоць міліцыя і сказала ёй, што гэта вядомы злодзей-рэцыдывіст і ўмее хітра прыварацца: паўгадзіны назад крычаў і рваўся з машыны, а цяпер, бачыш, ляжыць быццам нежывы.

Нежывым позірмак ён сустрэў маці, якая прыляцела на санітарным самалёце. Гэта яе вельмі напалохала. Такімі ж вачамі ён глядзеў на Яраша, калі яго прывезлі ў бальніцу, не пазнаваў яго. Але Машу, здаецца, пазнаў: спрабаваў усміхацца ёй і нешта гаварыць...

Маці спалохалася яшчэ болын, калі пасярод дня — першага дня новага года — Славiк раптам пачаў трызніць і кідацца на ложку. А Яраш зразумеў: найболын небяспечнае — шок — пераможана. Толькі ён адзін уяўляў поўную карціну таго, што тварылася ў разбітым целе і ў мазгу хворага. Ён пайшоў адпачываць, здалося Валянціне Андрэеўне, у самы небяспечны момант.

Хлопец гарэў — у машыне. Кідаўся, каб адчыніць дзверцы, іх заклініла. Як жа выбрацца з гэтай палаючай мышалоўкі? Разбіць шкло? Ветравое шкло! Але што з рукой? Ён не можа падняць яе — як бярвяно. Няўжо ў яго не хопіць сілы разбіць шкло? Паклікаць на дапамогу? Каго? Міліцыю. Не, ён не пакліча нікога! Але полымя бліжэй, яно паліць, гудзіць у вушах.

— Ма-ма!

— Сына! Сыначка! Я тут, з табой. Супакойся.

І раптам цішыня. Няма спякоты, не гудзіць полымя. Снежная бель перад вачамі. Ага, яго выкінула з машыны! Дык гэта ж добра! Наглытацца снегу і ўстаць на ногі — і бывае здаровы. Вада сам льецца ў рот. Ах, рэчка! Рэчка, якую яму не ўдалося праскочыць. Але ж ён лепшы плывец.

Так паўтаралася разы тры. А потым ён убачыў вочы маці, яе твар, родны, ласкавы. Радасць у яе вачах, што лілася праз слёзы, дабрата ва ўсмішцы затапілі яго гарачай хваляй невядомай дагэтуль пяхоты да маці, удзячнасці ёй. Гэта яна, маці, ратавала яго. Яна першая з'явілася, калі ён апынуўся ў бядзе. А можа, яму гэта толькі здаецца? Можа, яму хочацца, каб маці была тут, побач? Ён спрабуе падняць руку, каб дакрануцца да яе. Засмяглыя вусны яго варушацца:

— Ма-ма!

Ён, забінтаваны, не чуе, але па руху яе вуснаў здагадваецца, што маці кажа:

— Дурненькі мой! Хіба можна так?

Не, гэта не трызненне. Маці сапраўды каля яго. Славiк адразу ўсё прыгадвае, нават санітарны самалёт, Яраша і Машу. Здагадваецца, што далей была аперация. І вось ён зноў жывы. Усведамленне гэтай немалаважнай акалічнасці напаўняе яго такой радасцю, што, каб былі сілы, ён, пэўна, загалёкаў бы, закрычаў на ўсю бальніцу, на ўвесь свет.

Валянціна Андрэеўна была надзвычай удзячна Машы, што яна засталася ў бальніцы ў першы, святочны, дзень новага года і не толькі памагала дзяжурнаму ўрачу і сёстрам, але бадай што кіравала імі, трымаючы сувязь з Ярашам. Ніхто яе, аперцыйную сястру, не прымушаў сядзець тут. Не выходзячы двое сутак з палаты, яны перагаварылі пра ўсё на свеце, і Маша ўсё сказала ёй. «Чаму ім так не пашанцавала ў каханні, маім дзецям?» — з горыччу думала маці.

Кожная маці ў любых абставінах думае пра будучае сваіх дзяцей, верыць у іх шчасце. Валянціна Андрэеўна падумала, што яна з радасцю назвала б гэтую «залатую дзяўчыну» сваёй дачкой.

На другую ноч Маша прымусіла знясіленую жанчыну прылегчы ў Ярашавым кабінёце. Сама засталася ў палаце. Славiк застагнаў ад болю і прачнуўся. Ubачыў ноч (гарэў адзін сіні начнічок) — затрывожыўся са сну.

Маша запаліла настольную лампу, схілілася над ім. Ён здзівіўся і ўзрадаваўся.

— Даць піць?

Прагна піў з яе рук. Потым пацягнуўся вуснамі, каб пацалаваць яе руку. Яна пагразіла пальцам:

— Не варушыся, будзе балець.

Балела прыступамі, часам няцерпна моцна, галава і рука. Боль знімалі сёстры ўколамі. Яму здавалася, што ён сам перамагае яго. Такая ўпэўненасць надавала сілы. Перамогшы чарговы прыступ, ад якога ўсё цела заліў непрыемны ліпучы пот, спачатку гарачы, потым халодны, Славiк вачамі паклікаў, каб Маша наблізілася.

Спытаў:

— Ты выйшла замуж?

— Не.

— Не ідзі ад мяне.

— Я не пайду. Спі.

Другога студзеня, пасля работы, прыйшлі хлопцы — уся брыгада. Іх не пусцілі. Маша выйшла да іх у вестыбюль. І ўбачыла тую дзяўчыну, якую некалі сустрэла са Славiкам у кіно. Нічога дзіўнага — разам працуюць. Але чаму яна ўспыхнула і адышла ўбок? Хлопцы сустрэлі Машу прыветліва-ўзрадаваным гоманам. Генрых пажартаваў:

— Добра ўсюды мець сваіх людзей.

— Як там наш аўтааматар?

Яны не ведалі таго, што ведала яна.

— Перадай, мы чакаем яго на завод, у брыгаду. Пра размову, якая была, няхай забудзе. Нічога не было. Абавязкова перадай.

А гэтага не ведала яна. Але зразумела, пра што яны кажуць.

— Вы хацелі выгнаць яго з брыгады? Завошта?

Яна ўбачыла, як сумеўся Тарас, быццам адчуваў нейкую віну. Увогуле ён быў маўклівы, непрыкметны сярод сяброў, больш, чым хто другі, засмучаны. Маша пашкадавала яго. А пасля — сябе. Адчула смутак, нібы ёй трэба было развітацца з нечым вельмі дарагім і паехаць у невядомае.

Яраш і Маша разам выйшлі з бальніцы. Скончыўся рабочы дзень, даволі напружаны — былі аперацыі, якія заўсёды стамлялі. Славiк адчуваў сябе добра, нават маці нарэшце даверыла яго дзяжурным сёстрам і санітаркам.

Да аўтобуснай супынкi ішлі моўчкі. Свяціла марознае сонца, якое, здавалася, прамяніла не цяпло, а холад. Снег пад нагамі ў пракожных звiнеў на сотні ладоў.

Маша расчырвакелася, узбадзёрылася. Ёй зрабілася весела. Яна сказала:

— Сёння я буду страчаць Новы год. Ох і пагуляю! Як там мая Зося? Учора я забягала на гадзiнку, дык яна нейкая кіслая была. Засумавала.

Антон Кузьмiч зразумеў яе словы як запрашэнне разам сустрэць Новы год і нічога не адказаў. Ён абяцаў раніцай Віцю і Наташы пайсці з імі на лыжах за горад. Але пад вечар памацнеў мароз. Наўрад ці варта ў такі мароз выводзіць дзяцей у поле. Маці, напэўна, будзе супраць.

У апошнія дні нечакана Галiна Адамаўна прыкметна змянілася. Атмасфера ў доме ачышчалася. Знікала напружанасць. Праўда, жонка ішла на прымiрэнне асцярожна, паступова. Раней ён заўсёды стараўся любымі сродкамі прымiрыцца як можна хутчэй. Цяпер жа нічым не паспяхаў падзей, але нічым і не запавольваў іх. Няхай усё ідзе сваёй чаргой. Можа, так нават лепей у іх гадах: менш гарачых прызнанняў у любові — менш будзе трагедыі рэўнасці і сварак. Ён проста змарыўся ад усяго гэтага. Колькі энергіі і нерваў прыходзіцца траціць на глупства! Калі гэта людзі стануць такімі, каб разумелі адзін аднаго ва ўсім, — у палiтыцы, навуцы, мастацтве, у сям'і, побыце? А можа, і не трэба такое iдэальнае ўзаема-разуменне? Сумна будзе. Барацьба супрацьлегласцей — закон жыцця і руху. Любоў і нянавісць, любоў і рэўнасць, цяпло і холад...

Многа і другіх думак роiлася ў галаве, пакуль Антон Кузьмiч, ужо адзiн, iшоў ад аўтобуса да свайго дома па ціхай вуліцы, дзе снег не ачышчаўся з пачатку зімы.

Жонка сустрэла з большай прыветлівасцю, чым прыводзіла раніцай.

— Вось добра, што ты так рана сёння. А я як ведала, у мяне ўжо гатовы абед.

Яшчэ адзін крок. Ну што ж, так лепей: спакой для яго працы ў клініцы і дома, над дысэртацыяй,— самае дарагое. Трэба і яму зрабіць нейкі крок насустрач.

Ён распрануўся і, памыўшы ў ваннай рукі, заглянуў на кухню, весела і смешна пацягнуў носам паветра.

— Адгадаць?

Гэта яго даўні жартаўлівы занятак — па пахах адгадаць, што гатуецца на абед. Жонка шчасліва засмяялася.

— Не адгадаеш.

І раптам тэлефонны званок. Ён рушыў у калідор, дзе стаяў тэлефон, узяў трубку.

Пачуўся яго ўстрыжаны голас:

— Што здарылася? Што з ёй? Кіньце жарты? Не да жартаў? Добра. Еду.

Галіна Адамаўна з няяснай трывогай у душы, з боязю выйшла з кухні. Муж спешліва апрануў паліто. Яна спытала асцярожна:

— У аддзяленні што-небудзь?

— Не. Званіла Маша. Просіць зараз жа прыехаць. Відаць, нешта з Савіч.— Ён зашпільваў гузікі, рукі яго дрыжалі.

«Як ён хвалюецца»,— пабляднела Галіна і памкнулася да яго.

— Можна, я з табой?

— Навошта? — спытаў ён з суровым здзіўленнем. Яна адступіла, сцялася, быццам Антон Кузьміч замахнуўся на яе.

Дзверы за ім са стукам зачыніліся, калыхнуўшы паветра. А яна працягвала стаяць як анемелая.

Ён вярнуўся неспадзявана для яе хутка, можа, праз гадзіну, якая, аднак, з'явілася бадай што самай пакутлівай у яе жыцці.

Галіна пачула яго цяжкія крокі на лесвіцы. Вельмі цяжкія. Так ён ідзе, калі бывае страшэнна змораны. Гэта яе спалохала яшчэ больш, яна чакала яго там жа, у калідоры, быццам і не саступала з месца. Ён не пазваніў. Ён адчыняў дзверы сваім ключом, адчыняў доўга, шкрабаючы, быццам не мог прасунуць ключ у шчыліну. Яна не кінулася, каб адчыніць хутчэй. Ёй страшна было зрушыць з месца.

Антон увайшоў нарэшце, глянуў на жонку і пачаў павольна распранацца. Зняў сваю баярку. Паклаў яе акурат-

на на палічку вешалкі. Паволі расшпіліў гузікі, раскручваў чырвоны шалік. І ўсё гэта моўчкі. Галіна баялася спытаць: што там? Што здарылася? Зразумець, здагадацца яна не магла. Каб Савіч было кепска, ён не вярнуўся б так хутка, пакуль бы завёз у клініку, уладзіў, памог... Каб памерла, не так ён паводзіў бы сябе, не, не так. Ён неяк дзіўна, сапраўды зморана заспакоены.

Распрануўся, заглянуў у люстра, правёў далонямі па твары, прыгладзіў валасы. Пайшоў у пакой. Праходзячы міма, ударыў пальцам па клавішы піяніна, бас глуха загудзеў. Пастаяў каля акна. Павярнуўся, убачыў, што Галіна стаіць на парозе і глядзіць на яго, спалоханая, з нямым запытаннем, і адразу стаў звычайным, толькі ўсміхнуўся так, быццам за нешта неўзлюбіў у першую чаргу самога сябе. Ён сказаў проста, спакойна, без злосці, без эфектаў:

— Ты можаш радавацца. Твая дурная рэўнасць выгнала чалавека ў свет... Хворага. Пасля такой аперацыі!..

— Каго?

— Каго! Соф'ю Савіч.

— Я выгнала?! Куды?

— Каб я ведаў куды. У тым і бяда, што не ведае ні Маша, ніхто... Пакуль мы ратавалі маладога Шыковіча, яна з'ехала. Куды? У яе нікога няма з блізкіх. На дварэ — вунь якая лютая зіма...

«Проста так, без прычыны, не знікаюць»,— хацела была жорстка кінуць Галіна Адамаўна, бо ў яе ўзнікла падазронасць: ці не хітрасць гэта? Але яна стрымалася. Занадта ўжо незвычайным — ніколі такім не быў! — здаваўся муж. Спытала прыцішаным голасам, мякка, асцярожна:

— Адкуль табе вядома, што яна з'ехала з-за маёй рэўнасці?

Антон Кузьміч моўчкі дастаў з кішэні пінжака сіні канверт, палажыў на стол.

Спакой здрадзіў жанчыне: яна амаль скочыла да стала, схпіла таямнічы канверт, дрыжачымі рукамі выхапіла з яго, як з агню, пісьмо. Спачатку акінула ўвесь тэкст адным ліхаманкавым позіркам. Потым, забыўшыся, што муж сочыць за ёй, прачытала скорагаворкай напад-голоса:

«Антон Кузьміч! Як мне звярнуцца да Вас? Дарагі мой таварыш, дарагі чалавек, друг і брат! Вы вярнулі мне жыццё. Якое дзякуй трэба сказаць за адно гэта! Але Вы

вярнулі не толькі жыццё. Вы вярнулі мне веру ў людзей, у іх дабрату. У мяне няма слоў, каб выказаць усё тое, што я адчуваю да Вас. Ды і не варта гэта рабіць. Я магла б сказаць, што люблю Вас, а гэта не ўсе могуць зразумець правільна. Дзякуй Вам, за ўсё, за ўсё — вось словы, што выходзяць з глыбіні майго сэрца, якое Вы трымалі на далоні. Дзякуй Вам, дарагі Антон Кузьміч!

Нядаўна я даведалася, што з-за мяне ў Вас непрыемнасці ў сям'і. Божа мой! Каб з-за мяне Вы перажывалі, трацілі спакой і цвёрдасць рукі, якая ратуе людзей. Ды лепш я памру! Не, не бойцеся. Я не памру. Цяпер я не памру. Цяпер мне вельмі хочацца жыць, калі я паверыла, убачыла, што навокал многа добрых, сардэчных людзей і свет такі прыгожы. Не турбуйцеся. Не шукайце мяне. Я буду далёка. Можа, пазней я прышлю вестачку. Супакойце Машу. Каб Вы ведалі, як мне цяжка пакідаць усіх вас.

Перадайце прывет Кірылу Васільевічу...

Дзякуй яму за тое, што ён зрабіў для мяне і асабліва для памяці бацькі майго.

Бывайце, добры чалавек. Дазвольце ў думках абняць і пацалаваць Вас.

С. Савіч».

Галіна Адамаўна глытала словы. Яна задыхалася. Спачатку захлынулася шчасцем. Потым у сэрца ўдарыла хваля ўдзячнасці жанчыне, якую, дарэчы, так і не пабачыла. Цяпер яна разумела Зосю і... палюбіла ў адзін міг, як сястру. Безумоўна, тая кахала яе мужа і адчувала, што гэта можа прывесці да няшчасця... А яна сама зведала няшчасце на поўную меру, таму і зрабіла так высакародна. Але, гэта высакароднасць! Сапраўдная. Без фалыпу, без позы. Самаахвярная. Так магла зрабіць толькі жанчына, якая кахае гэтак жа моцна, як і яна, Галіна Адамаўна. Але цяпер у яе няма ні рэўнасці, ні злосці. Цяпер яна ўдзячна той, другой, і па-жаночы шкадуе яе.

«Сапраўды, куды яна магла паехаць у такі час?» Галіна Адамаўна глянула на акно, на шыбах якога мароз выткаў дзівосныя ўзоры. Адчула холад. Яна не ўбачыла, як Антон сеў каля стала. Пачула яго словы:

— Сорам! Які сорам! — Ён цёр далонь свой лоб.

Цяпер Галіна Адамаўна і мужа цудоўна разумела і таксама пашкадавала. Падышла нячутна, ціха палажыла

рукі на дужыя плечы. Памаўчала. Ён таксама нібы стаіўся, нібы чакаў, што ж будзе далей.

— Табе цяжка?

— Мне сорамна.

— Ты кахаў яе?

Ён перасмыкнуў плячамі, нібы хацеў скінуць яе рукі.

— Зноў ты са сваім глупствам. Ды зразумей ты нарэшце, што гэта недарэчна...— Словы такія, што іх трэба было крычаць, а ён казаў ціха, стомленым абыякавым голасам. У яго бракавала сілы абурыцца. Ды і навошта?

Яна прыціснулася шчакой да яго галавы, удыхнула знаёмы родны пах валасоў, і твар яе заззяў ад шчасця.

— Каб ты ведаў, як я люблю цябе, ты не называў бы гэтага глупствам, ты разумей бы...

— Я ведаю, як ты любіш мяне. Але пара ўжо, каб твая любоў рабілася разумная.

— Любоў ніколі не бывае разумнай,—адказала яна старой кніжнай ісцінай. А яму гэтая сцёртая ісціна чамусьці здалася амаль адкрыццём. Ён падумаў:

«А праўда, ёсць яна ў каго, разумная любоў?»

Антону Кузьмічу не зрабілася непрыемна ад таго, што жонка лашчыцца. Наадварот, яму раптам чамусьці захацелася ласкі. Ён узяў яе руку і прыціснуў да сваёй шчакі. Галіна Адамаўна ледзь стрымалася, каб не зарыдаць. Вось яна, яе перамога, яе шчасце. Ад такога раптоўнага шчасця бывае, што разрываецца сэрца. Яна баялася паварухнуцца, нібы яно магло выпыхнуць, шчасце, ці выплеснуцца з сэрца. А яна даражыла кожнай кропляй яго.

Яны доўга маўчалі.

Кажуць, мозг выпраменьвае электрычныя імпульсы.

Каб яна мела здольнасць лавіць іх, то ўбачыла б, што яго мозг у той міг быў радыётэлескопам, які шукаў згубленую зорку.

Дзе яна?

Куды знікла?

Галіна Адамаўна спытала нарэшце:

— Будзем абедать?

— Будзем абедать.

Яна адарвалася ад яго, адчыніла шуфляду серванта, выхапіла бялюткі абрус, узмахнуўшы, заслала ім стол. Антон Кузьміч адышоў да акна. Жонка кінулася на кухню, уміг вярнулася з талеркамі, прыборамі. Паставіла на стол і з пяшчотай у голасе сказала:

— Мы не сустракалі Новы год.
Антон Кузьміч адказаў абьякава:
— Не сустракалі...
Ён не заўважыў, як яна знікала і з'яўлялася зноў.
Некалі ён любаваўся яе спрытнасцю ў дамашняй рабоце:
усё гарэла пад яе рукамі. Цяпер ён думаў пра іншае, не
здумваючыся, адказваў ёй...
— У нас не крануты ўвесь навагодні запас віна. Што
ты будзеш піць?
— Усё адно.
— Шампанскае?
— Не. Лепш каньяк.
— Можа, паклікаць Кірылу?
— Як хочаш.
— Не. Я хачу быць з табой. Каб ніхто не пера-
шкаджаў. Дзеці пайшлі на каток. Яны не паверылі, што
ты так рана прыйдзеш.
— На ноч бярэцца мароз.
— Але... Пятнаццаць ужо.
— У полі, напэўна, болын.
— Натка лёгка адзяецца. Баюся, прастудзіцца.
— Наташа не прастудзіцца.
— Прашу вас, доктар, да стала.
Ён здзівіўся, што за такі кароткі час — некалькі мі-
нут — яна так хораша і прыгожа сервіравала стол. У гэ-
тай жанчыны свой талент: яна добрая маці і гаспадыня.
Антон Кузьміч сеў за стол. Жонка села насупраць.
Пільна, з замілаваннем і пяшчотай, глядзела на яго. Гэ-
тае замілаванне неяк дзіўна збянтэжыла яго. Зрабілася
няёмка глядзець ёй у вочы. Ён заняўся бутэлькамі.
Доўга адкаркоўваў бутэльку з каньяком. Яшчэ даўжэй,
з асцярожнасцю — не заліць бы абрус! — шампанскае.
Галіна любавалася яго вялікімі і прыгожымі рукамі, па-
вольнымі рухамі.
Ён наліў шампанскае ў высокія бакалы. Стралялі
пахучымі пырскамі бурбалачкі, лопаючыся.
— За нашых дзяцей! — першая прапанавала тост
Галіна Адамаўна, па-мацярынску шчыра.
— За нашых дзяцей.

Наташа ціха адчыніла дзверы (у кожнага з іх свой
ключ, бо выходзілі з дому і прыходзілі яны ў розны час),
ціха палажыла канькі, ведаючы, што маці не любіць, калі

стукаюць, а ў апошні час маці вельмі нервовая. І раптам
паверх занавесці на шкляных дзвярах дзяўчынкі ўбачы-
ла, што маці і бацька сядзяць за сталом і... чокаюцца
бакаламі. Памірыліся!

Ёй гэта найлепшы навагодні падарунак. Таму не магла
яна стрымаць сваёй дзіцячай непасрэднасці. Ускочыла ў
пакой, калі яны толькі прыгубілі бакалы, здзівіўшы іх —
адкуль узялася? — падбегла да бацькі, абняла, моцна паца-
лавала.

— Я люблю цябе, тата! Ты добры, ты разумны! —
Потым, як вавёрка, пераскочыла да маці, пацалавала
яе.— І цябе люблю, мама! — І закружыла па пакоі, як на
катку, грацыёзная ў сваіх блакітных штоніках, чырвоным
світэры і такой жа чырвонай шапачцы.— Я люблю вас!
Я ўсіх люблю! Усіх добрых людзей!

Яраш засмяяўся, шчыра ўзрадаваны, што з'явілася
дачка. Прапанаваў жонцы:

— Вып'ем за добрых дзяцей. І за добрых людзей!

Але, п'ючы, ён зноў падумаў пра Зосю. Дзе яна? Куды
магла паехаць у такі час?

1960-1963